

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

О.Г. Зима

Г. М. Брусільцева

О.О. Ястремська

ГЕОГРАФІЯ ТУРИЗМУ

Навчальний посібник

Харків

ХНЕУ ім. С. Кузнеця

2019

ББК

УДК

Б –

Рецензенти: професор кафедри економік Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, д-р екон. наук, проф. Труніна І. М., Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова, канд. геогр. наук., доц. Покоloodна М.М.

Рекомендовано до видання рішенням вченої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 9 від 27.05.2019 р.

Зима О.Г. Географія туризму : навчальний посібник / О.Г. Зима, Г. М. Брусільцева, О.О. Ястремська – Харків : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – 225 с. (Укр. мов.)

ISBN 978-966-000-000-0

Розкрито теоретичні засади географії туризму, досліджено туристичні ресурси країн світу, проаналізовано особливості розвитку видів в туризму в Україні та світі. Особливу увагу приділено питанням комплексної географічної характеристики спеціалізованих видів туризму, що виступають інформаційною базою для формування програм перебування туристів, розробки спеціальних турів та умов розвитку програмного туризму. За тематикою кожного розділу запропоновано завдання для практичної та семінарської роботи.

Рекомендовано для студентів вищих економічних навчальних закладів.

ББК 65.433я73+67.4я73
УДК 347:338.48(075.034)

© Харківський
національний
економічний університет,
2019
© Брусільцева Г. М.
2019

ВСТУП

На початку третього тисячоліття туризм перетворився на могутнє соціально-економічне і політичне явище, що суттєво впливає на світовий устрій і політику не тільки за кордоном, а й в Україні. Туризм розвивається як система, яка надає усі можливості для ознайомлення з історією, культурою, звичаями, духовними і релігійними цінностями різних країн і народів світу і дає прибуток в скарбницю держави. Разом зі зростанням кількісних показників туризму істотно змінюються і якісні показники туризму, які характеризуються появою нових трендів. Однією з головних особливостей розвитку туризму є нерівномірний розподіл туристських потоків по різних регіонах і країнах світу. Саме тому вимоги роботодавців до компетентності своїх працівників в області географії туризму та туристичного ресурсознавства постійно зростають.

Метою викладання навчальної дисципліни "Географія туризму" є отримання майбутніми фахівцями сфери туризму професійних знань з теорії і методології географічних досліджень та туристичного ресурсознавства, формування базового світогляду щодо територіальної організації та умов розвитку спеціалізованих видів туризму в регіонах та країнах світу.

Предметом вивчення дисципліни географії туризму є територіальна організація (самоорганізація) туристської діяльності людей.

Завданням вивчення дисципліни "Географія туризму" є теоретична і практична підготовка майбутніх туризмознавців з питань:

- теоретико-методологічних засад географії туризму;
- особливостей методології та методики проведення географічних досліджень у сфері туризму;
- туристичного ресурсознавства та застосування регіонального підходу до географічної характеристики природних та культурно-історичних ресурсів туризму;
- комплексної географічної характеристики спеціалізованих видів туризму, що виступають інформаційною базою для формування програм

перебування туристів, розробки спеціальних турів та умов розвитку програмного туризму.

Дисципліна "Географія туризму" нерозривно пов'язана з іншими науками та взаємодіє з ними на різних ієрархічних рівнях управління суспільством та суспільним виробництвом. Вона об'єднує природознавство, психологію, рекреалогію, соціологію, економіку, політику та управління, що потребує від студентів широких загальноосвітніх та спеціально-економічних знань.

Необхідним елементом успішного засвоєння навчального матеріалу дисципліни є самостійна робота студентів з економічною літературою та нормативно-правовими актами.

Знання з дисципліни "Географія туризму" дозволять майбутнім фахівцям сформуванати наступні компетенції з туризму, а саме професійно оперувати географічною інформацією стосовно визначення атрактивності туристичних ресурсів та оцінки туристичного потенціалу країн і регіонів на предмет розвитку спеціальних видів туризму, а також використовувати її в практичній роботі щодо формування конкурентоспроможного туристичного продукту та підвищення якості туристичного обслуговування споживачів.

Необхідна навчальна база перед початком вивчення дисципліни спирається на географічні знання базової середньої освіти. Вивчення дисципліни "Географія туризму" тісно пов'язано з усіма дисциплінами географічного блоку, а також буде сприяти більш якісному засвоєнню студентами напряму підготовки "Туризм" комплексу фахових дисциплін з організації галузі, менеджменту і маркетингу в туризмі.

У результаті вивчення дисципліни студент повинен знати:

теоретико-методичний арсенал українознавчо-геотуристських досліджень;

різноаспектну природну та суспільну складові національного туристичного потенціалу;

характерні риси й особливості геопросторової організації туристичного комплексу держави та її окремих регіонів;

практичні навички щодо постановки мети, завдань і організації туристичної індустрії в Україні;

існуючі проблеми і перспективи становлення в Україні найсучаснішої туріндустрії та повноцінної інтеграції її в глобальну мережу світової індустрії туризму.

Для набуття професійно-дисциплінарних компетентностей студенту необхідно вміти:

аналізувати існуючий туристський потенціал територій щодо здійснення того чи іншого виду туризму, користуючись статистичною та плановою документацією та стандартними методиками;

проектувати найбільш ефективне використання туристських потоків у часі та просторі на підставі інформації про переміщення та інтенсивність туристських потоків;

визначати можливості зарубіжних партнерів щодо розробки турів, використовуючи результати досліджень світового ринку послуг;

розробляти проекти нових турів, пропонувати ефективні форми надання туристських послуг, враховуючи потенційний попит споживачів.

Розділ 1. Географія туризму як наукова дисципліна

1.1. Підходи до визначення туризму та їх географічна інтерпретація.

1.2. Еволюція туризму в контексті географічної науки.

1.3. Особисті (людські) та територіальні (географічні) детермінанти туризму.

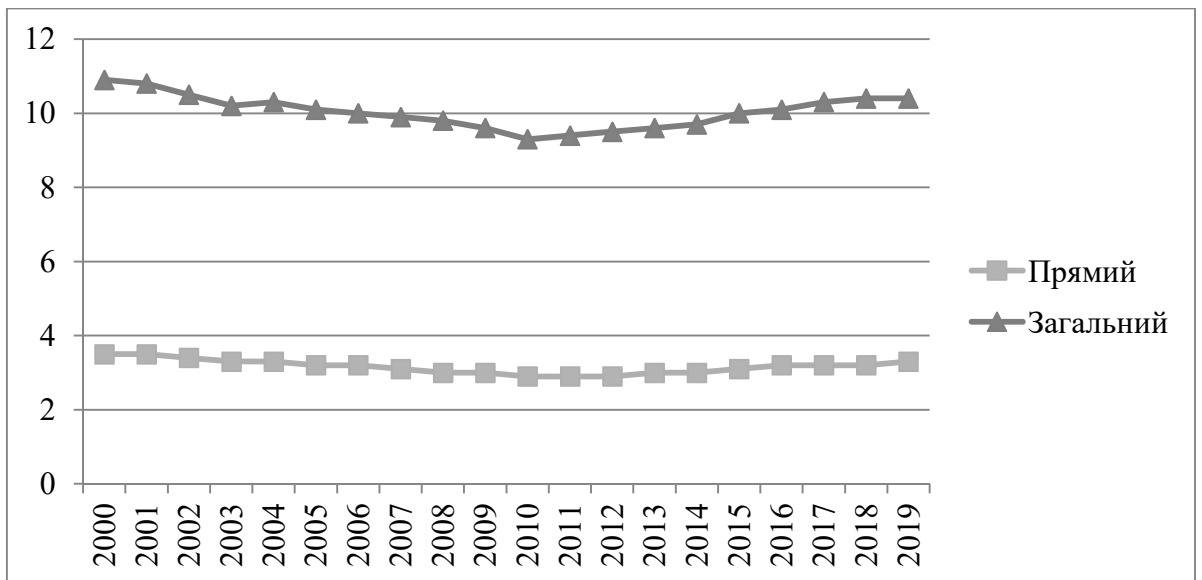
1.4. Туристичний потенціал території та загальна характеристика його складових елементів.

1.5. Система географічних наук в туризмі.

1.6. Сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму.

1.1. Підходи до визначення туризму та їх географічна інтерпретація

Протягом XX-XXI століть туризм є феноменом суспільного життя, який генерує великі потоки мандрівників, створює сотні мільйонів робочих місць. В багатьох країнах світу галузь туризму постає могутньою і динамічною індустрією, яка є одним з основних джерел формування ВВП. За оцінками Світової туристичної організації, загальний та прямий внесок туризму та суміжних з ним галузей у світовий ВВП тривалий час становив близько 10% та 3% відповідно (рис. 1.1). Проте, на розвиток туристичної галузі впливає чимало зовнішніх непередбачуваних факторів (природні катаклізми, пандемії, війни, акти агресій), які можуть вносити свої корективи, підриваючи стійкий розвиток як окремих туристичних регіонів, так і туризму в цілому.

Таке багатопланове явище потребує наукового відображення: вже осмислено різні теоретичні і прикладні аспекти туризму. Однак постала нагальна потреба у фундаментальних наукових дослідженнях і узагальненому осмисленні туризму загалом.

Науково-технічна революція сприяла накопиченню коштів, які людина могла у все більших розмірах витратити на дозвілля. У цей період швидко розвивалася індустрія туризму, що займав усе важливіші позиції в світогосподарському комплексі. У сучасному світі туризм — багатогранне соціальне явище, тому жодна із існуючих наук не може вичерпно охарактеризувати його як об'єкт власних досліджень і жоден із діючих соціально-економічних інститутів не здатен самотійно охопити комплекс його проблем. До початку XX ст. сформувалася спеціалізація гуманітарного знання, в якому туризм внаслідок широти свого предмета виявився тісно пов'язаним з низкою інших наук — географією, економікою, фізіологією, культурологією, психологією, юриспруденцією, статистикою, історією, порівняльним мовознавством тощо.

Туризм — важливий чинник формування способу життя і потреб людини. Він не тільки охоплює більшість галузей економіки, у т. ч. промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, інформаційні технології, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, страховий бізнес, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо, а й стимулює їх розвиток. Ідея цивілізованого туризму здатна об'єднати нації на основі зближення їхніх

культур, освіти, традицій народів світу. У цій важливій для всього світу справі велику роль відіграють фахівці галузі туризму. У Манільській декларації зі світового туризму (1980) зазначено, що підготовка кадрів спеціалістів у галузі туристської індустрії має стати частиною навчання молоді, а запровадження науки про туризм до програм навчання молоді — важливим елементом освіти та виховання. Важливо сконцентрувати увагу на позиції світового співтовариства в галузі підготовки та виховання кадрів. Вона відображена в Заключній доповіді Всесвітньої конференції з вищої освіти ЮНЕСКО (Париж, 5—9 жовтня 1998 року), де зазначено, що будь-якій спільноті для розв'язання завдань ХХІ ст. необхідне забезпечення своєї інтелектуальної незалежності, набуття і застосування знань для підготовки та просування відповідальних, освічених громадян і кваліфікованих спеціалістів, без яких неможливий ні економічний, ні соціальний, ні культурний, ні політичний прогрес будь-якої нації. Суспільне значення туристської діяльності як потужного чинника формування економіки держави зумовлює необхідність створення галузевої системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрових ресурсів у галузі туризму. Фахівцям галузі мають бути притаманні такі професійні й людські якості, як енциклопедичність знань, високий професіоналізм у роботі, миролюбний характер; здатність долати конфліктні ситуації, виявляти толерантність до людей, які мають різні освіту, національність, релігійні переконання тощо. Інакше кажучи, фахівець туризму повинен бути лідером у впровадженні засобами туризму народної дипломатії як могутнього руху об'єднання народів на високих гуманістичних принципах.

В сучасних українських умовах поступального розвитку галузі туризму та міжнародних туристських зв'язків виникає необхідність у підготовці менеджерів туризму, туристського та страхового бізнесу і готельного господарства не тільки як працівників туристських фірм і компаній, а й фахівців більш широкого профілю. Вони повинні на належному рівні володіти технологією галузі (використання комп'ютерів та інших електронних засобів опрацювання інформації, технологія готельних послуг, технологія гостинності та ін.), двома-трьома іноземними мовами, мати глибокі знання в галузі транспортних засобів,

банківських і біржових установ, нових інформаційних технологій тощо. Багатогранність цієї сфери зумовила появу численних наукових підходів до феномену туризму, а отже, різноманітних трактувань поняття «туризм». Одне з перших і найточніших визначень туризму, яке використовується й донині, запропоноване професорами Бернського університету (Швейцарія) В. Хунцікером і К. Крапфом, а пізніше прийняте Міжнародною асоціацією наукових експертів туризму:

«**Туризм** — це багатоманітність відносин і явищ, які впливають із подорожей, і перебування нерезидентів в кожному конкретному місці, не гарантуючи їм постійного перебування і не будучи для них засобом отримання прибутку».

Дж. Джаффарі: «Туризм — це освіта людини поза звичайним способом життя, що задовольняє його потреби у відриві від імпульсів, і домашнього соціокультурного, економічного середовища». На думку Мерфі, туризм — це подорож нерезидентів (туристів, у т. ч. екскурсантів) до місць призначення та їх тимчасове перебування там доти, доки воно не стане постійним місцем проживання.

Туризм можна розглядати як феномен відпочинку і бізнесу. Донедавна більшість дослідників вивчала його фрагментарно, не враховуючи багатьох аспектів. Структура туризму змінюється, розвивається, залежить від відносин окремих елементів, підсистем, які впливають на нього як систему.

Датський туризмознавець Н. Липер стверджує, що туризм потрібно розглядати як відокремлену систему, котра складається з людей, які подорожують на свій розсуд і тимчасово зупиняються в місцях проживання на добу і більше. Елементами цієї системи є регіони, що генерують туристів, транзитні маршрути, місця призначення та індустрія туризму — всі вони перебувають у функціональних та просторових відношеннях. Таке тлумачення не стосується екскурсій, не пов'язаних із ночівлею, а також ділових подорожей, кінцевою метою яких є отримання прибутку від діяльності, навіть якщо він буде одержаний не в країні перебування. Сильний аспект у позиції Н. Липера — наголошуванні на необхідності системного підходу до визначення сутності туризму. Таке

розуміння з часом набуло статусу методологічного принципу в аналізі туризму.

У документах міжнародних організацій, що досліджують туризм, ця системність відображена у необхідності враховувати різні чинники існування і функціонування туризму — природні, соціальні, демографічні, психологічні тощо. Системний характер дослідження туризму вимагає міждисциплінарного альянсу різних наук: історії, філософії, географії, соціології, психології, антропології, економіки, екології, рекреології, права та ін. Кожна з них вивчає туризм по-своєму, але жодна не розглядає його комплексно, що актуалізує потребу формування цілісного погляду на туризм, в якому були б синтезовані всі аспекти його дослідження.

Отже, туризм проявляється в багатьох формах і аспектах, тому дати йому єдине і повне визначення практично неможливо. Разом з тим опис концепції туризму і, по змозі, більш точне тлумачення є необхідною вимогою з таких причин:

- з метою вивчення, аналізу та прогнозування розвитку туризму як соціально-економічного явища;

- для статистичного дослідження туризму з можливо більшою точністю;

- для поширення на туризм правових та економічних пільг, передбачених законодавством багатьох країн і співтовариств.

Основними елементами поняття «туризм» є:

- турист (суб'єкт туризму, людина, яка прагне задовольнити свої рекреаційні потреби; характеризується значною різноманітністю);

- туристський бізнес (вид підприємницької діяльності з виробництва продуктів і послуг на ринку з метою отримання прибутку);

- сфера гостинності (туризм як соціально-культурний і ментальний фактор, чинник розвитку сфери туризму в аспекті відкриття нових робочих місць та збільшення доходів місцевого бюджету).

В усіх визначеннях поняття «туризм» недостатньо уваги приділено економічному аспекту. З другої половини ХХ ст. вже не виникало сумнівів у важливості туризму для розвитку національних економік. Це спонукало до розширення туризму на нових територіях, залучення до туристської діяльності великої кількості людей. Очікування фінансової віддачі від

туризму, яка у кілька разів перевищуватиме витрати, стимулює місцеву економіку. Генеральний секретар ЮНВТО Талеб Ріфаї, виступаючи на 19-й Генеральній асамблеї ЮНВТО, яка відбулася в м. Кьонджу (Республіка Корея) у жовтні 2011 року, наголосив, що індустрія подорожей та туризму є одним з найбільших джерел забезпечення зайнятості, доходів від експорту та двигуном економічного зростання і розвитку. Натепер подорожі та туризм прямо і опосередковано забезпечують майже 5% світового ВВП і 30% світового експорту послуг. Якщо враховувати весь вплив, що справляє індустрія подорожей і туризму, то її загальний внесок стає ще вагомим.

Шляхом створення життєздатних підприємств, робочих місць індустрія подорожей і туризму забезпечує захищеність і стабільність працівникам. У цій сфері можуть швидко знайти роботу молодь і жінки, вона відкриває можливості для отримання справедливих доходів, соціального захисту, гендерної рівності, розвитку особистості та соціальної інтеграції. Крім того, індустрія подорожей і туризму є головним експортним сектором та джерелом надходження іноземної валюти у багатьох країнах. Частина цих коштів спрямовується на захист навколишнього середовища, використання культурної спадщини як економічного ресурсу. Подорожі та туризм також зближують людей, дають змогу їм краще пізнати одне одного, заохочують до взаємної поваги та терпимості.

У зв'язку зі зростанням масового туризму впроваджувані виробничі проекти почали оцінювати не лише в контексті прибутку, а й їх можливого негативного впливу на екологію та зовнішньоекономічні відносини.

Соціально-економічні процеси, що відбуваються в сфері туризму, їх специфіка викликають зацікавленість дослідників, які вивчають процеси його функціонування і розвитку, виробництва і реалізації туристських послуг, трансформацію під їх впливом економічних відносин.

Економічна діяльність у туристській (туристичній) сфері — це комплекс відносин зі створення, розповсюдження та реалізації туристського продукту із залученням усього комплексу туристської

інфраструктури та використання наявних ресурсів. Основними економічними характеристиками туристичної діяльності є:

- структура ринку туристських послуг;
- цінові параметри на туристський продукт;
- економічні параметри державного регулювання туристських послуг на національному ринку;
- конкурентоспроможність вітчизняних туристських фірм на національному і міжнародному ринках;
- купівельна спроможність населення і його економічна можливість щодо споживання туристського продукту.

Діяльність у сфері подорожей і туризму дедалі більше впливає на економічну стійкість країн. Екологічно відповідальний туризм — один з нових полюсів зростання «зеленої економіки», що забезпечує створення стійкої інфраструктури, розширення ділових можливостей, збільшення кількості робочих місць та зростання прибутків.

1.2. Еволюція туризму в контексті географічної науки

Періодизація як хронологічно-змістовий поділ історичного розгортання певного процесу потребує попереднього розв'язання низки теоретико-методологічних завдань, зокрема: визначення сутності процесів, що досліджують, їх змісту, етапів послідовного розгортання тощо. В історіографії використовують різні підходи до періодизації історії подорожей і туризму. Наприклад, основою періодизації історії туризму, запропонованою російським вченим В. Грицкевичем, є історико-хронологічний підхід, згідно з яким виокремлено такі періоди цієї історії:

- 1) виникнення перших елементів туризму у давньому світі;
- 2) розвиток окремих видів туризму в середні віки;
- 3) становлення туризму як способу отримання освіти і культурного виховання в період Просвітництва (XVII — початок XIX ст.);
- 4) розвиток туризму у формі організованого масового руху (з 40-х років XIX ст.) [30]. Американський дослідник Д. Уокер обґрунтовує техніко-індустріальний (економічний) підхід до періодизації історії туризму, критерієм якого обрано розвиток транспортних засобів, що

використовують під час подорожей, поділяючи цей процес на п'ять періодів:

передіндустріальний, коли послуговувалися найпростішими засобами пересування;

період залізничного транспорту;

період автомобільного транспорту;

період реактивних авіалайнерів;

період круїзів на морських лайнерах.

Аналогічний підхід до періодизації історії туризму підтримує і білоруський учений Г. Шаповал.

Основою періодизації історії туризму і гостинності, запропонованою російською дослідницею Л. Воронковою, є критерій якісних відмінностей історичних епох. Вона виокремлює такі періоди:

історія давніх подорожей і зародження традицій гостинності;

подорожі часів середньовічної культури;

епоха великих географічних відкриттів;

подорожі і традиції гостинності у європейській культурі XVI—XVIII ст.;

еволюція індустрії гостинності і туризму в XIX ст.;

розвиток масового туризму в XX ст.;

міжнародний туризм на межі XXI ст.

Для з'ясування проблематики періодизації історії доцільно чітко розмежувати поняття «період» та «етап». Період — тривалий проміжок часу, в межах якого відбувається будь-який завершений процес. Етап — стадія будь-якого процесу, обмежений відрізок часу, що характеризується певною якісною зміною, помітними подіями. З огляду на це можна запропоновувати таку періодизацію історії туризму: I період (III—II тис. до н. е. — перша половина XIX ст. н. е.). Доіндустріальне суспільство. Його поділяють на такі етапи:

виникнення перших ознак туризму у подорожах людей давнього світу відповідно до мотивації (пізнавальна, оздоровчо-рекреаційна, розважальна);

розвиток цих ознак туризму у середні віки (зародження елементів організованих подорожей);

епоха Великих географічних відкриттів (розширення соціального простору подорожей, удосконалення транспортних засобів та розвиток інфраструктури подорожування);

змістовне збагачення подорожей у часи Просвітництва (поширення подорожей із метою здобуття освіти, поява екскурсійної практики).

Подорожі, які здійснювалися до XIX ст., не можна вважати туризмом у сучасному розумінні цього поняття. Коректніше їх характеризувати як прообраз сучасного туризму – пратуризм, коли в межах різноманітних подорожей з'являються і еволюціонують певні ознаки туризму як організованої подорожі. Перші спроби осмислення феномену подорожей самими мандрівниками містяться у міфології, географічних, філософських текстах.

II період (перша половина XIX – початок XX ст.). Індустріальне суспільство. Час виникнення і становлення власне туризму. Виокремлюють такі етапи:

з 1847 р. – до Першої світової війни. Поява перших національних і міжнародних туристських організацій, початок формування сучасної інфраструктури туризму;

1914 – 1918 рр. Фактичне припинення туристської діяльності, масові примусові переміщення людей;

20 – 30-ті роки XX ст. Відродження та вдосконалення інфраструктури туризму, становлення соціального туризму.

Основними чинниками виникнення і становлення туризму були:

а) стрімкий науково-технічний прогрес (удосконалення традиційних та поява нових видів транспорту і зв'язку);

б) інтенсивне освоєння світового географічного простору;

в) зростання добробуту населення та збільшення частки вільного часу;

г) розвиток туристичної інфраструктури;

г') підтримка туризму з боку держави;

д) підвищення культурного рівня населення.

Науково-технічний прогрес, соціальні реформи, підвищення рівня життя, відпустки (у Німеччині, наприклад, з 1873 р.) зумовили поступову зміну пропорції робочого і вільного часу на користь відпочинку. З другої

половини XIX ст. до індустрії відпочинку ввійшли підприємства готельного господарства; з'явилися перші бюро подорожей.

Значну роль у поширенні туризму відіграли революційні зміни в розвитку транспорту. Винахід пароплава (1807), паровоза (1814), вдосконалення поштового зв'язку, що супроводжувалося розширенням мережі шляхів у Європі, пасажирські перевезення через Атлантику (1830) забезпечили зростання швидкості і надійності пересування за зниження його вартості.

Економічні кризи та соціальні потрясіння (революції, війни, голод тощо), прагнення поліпшити свій соціальний статус, підвищити рівень життя змушували людей переїжджати на нові місця проживання, інколи навіть за океан. Колонізація американського континенту, швидкий економічний і культурний розвиток США, зростання населення цієї країни та добробуту її громадян уможливили виокремлення пасажирських перевезень через Атлантику як самостійної сфери бізнесу. Зі Старого Світу до американського континенту рушили тисячі мігрантів і підприємців.

Із розвитком індустріального суспільства, поліпшенням шляхів сполучення, появою залізничного транспорту та пароплавства подорожі набули форми організованого активного відпочинку й отримали власну назву — туризм. У 1847 р. у Великій Британії виникла перша в історії туристська організація (прообраз сучасної туристської фірми) — «Томас Кук і сини». У другій половині XIX ст. у багатьох країнах Європи було створено самодіяльні (громадські) туристські організації — клуби, товариства (у Великій Британії — в 1857 р., в Австрії — 1862 р., Італії, Швейцарії — 1863 р., Німеччині — 1869 р., згодом у Франції, Росії та ін. [161]). Вони розробляли маршрути, дбали про забезпечення мандрівників місцями відпочинку, сервісом. У цей час накопичувалися різноманітні знання про туризм різними науками — історичними, географічними, економічними, педагогічними, соціальними. Тому вказаний період можна назвати розвитком туризмографії (будь-які відомості про туризм, зафіксовані у письмовій формі).

III період (друга половина XX – початок XXI ст. – перехід до постіндустріального суспільства). Перетворення туризму на масове соціальне явище, розвинуту галузь суспільного виробництва. У XX ст., особливо у його другій половині, до туризму долучилися сотні мільйонів людей. Попит на туристські послуги стимулював швидкий розвиток туристської галузі у багатьох країнах. Залучалися величезні валютні надходження, створювались численні робочі місця у сфері обслуговування туристів, що сприяло економічному піднесенню країн з розвинутою туристською інфраструктурою. З 1950 р. до 2000 р. кількість міжнародних туристичних поїздок зросла більш ніж у 20 разів. За прогнозами ЮНВТО у 2020 р. кількість міжнародних туристів досягне 1,6 млрд.

Туризм також набув величезного значення і як соціально-культурне явище, став одним з проявів способу життя широких суспільних верств у розвинутих країнах. Розв'язання проблеми забезпечення туристської галузі кваліфікованими кадрами стало неможливим без теоретичних знань, а отже, наукового осмислення цього складного, багатоаспектного явища.

1.3. Особисті (людські) та територіальні (географічні) детермінанти туризму

Туризм давно став нагальною необхідністю і невід'ємною частиною життя людини. Рано чи пізно людина відчуває потребу відправитися в подорож. Прагнення людини до різноманітності вражень набуває чітких обрисів, коли він приходить до рішення провести вільний час поза домом, розраховуючи із зміною місць зняти нервову напругу і втому, що породжуються роботою.

Туризм виступає як засіб задоволення також інших вітальних, тобто тілесних потреб.

На перший план тут, безумовно, виступає можливість відновлення фізичного стану людини, оздоровлення, так би мовити, поновлення її тіла. Саме цю потребу задовольняє рекреаційно-реабілітаційний туризм.

Додатком, проте дуже суттєвим, цього виду туризму є ще одна з матеріальних потреб: в харчуванні. Більше того, в ряді випадків ця потреба може стати домінуючою (для останнього варіанта ми б навіть пропонували ввести поняття такої подорожі як "гастрономічний туризм"). На сьогодні ресторанний, а отже, харчовий бізнес є невід'ємною частиною готельного санаторно-курортного тощо. Значна частина рекламно-туристських проспектів надає інформацію про особливості кухні, яка очікує на мандрівників, пропонуючи скуштувати ексклюзивні, місцеві страви, спробувати напої.

Соціальні потреби також можуть виступати мотивами до здійснення подорожей. Це – **мотив соціального самоутвердження** людини, потреба у визнанні з боку інших. Ця потреба може реалізовуватись по-різному. Так, вона є потребою у спілкуванні з іншими людьми, потребою в міжособовій комунікації.

Потреба у спілкуванні перетворилася наприкінці ХХ століття в суттєвий чинник міжнародного туризму. Самотність як стан незадоволеної потреби у спілкуванні є мотивом, який змушує відправитись у подорож, адже протягом неї виникають нові знайомства, формується, хоча і тимчасові, спільнота, товариство. Життя наповнюється сенсом, відбувається поновлення залучення до соціальних зв'язків, повернення відчуття соціальної потрібності. Туризм стає фактором індивідуальної надії та сподівання.

Водночас потреба у соціальному самоутвердженні реалізується і у вигляді мотиву престижу, тобто демонстрування певного соціально-економічного статусу за допомогою туризму. Не секрет, що престижні тури є для певних соціальних груп своєрідним "лейблом", який свідчить про належність такого мандрівника до еліти. Тому здійснити такі тури, побувати, відпочити у певних країнах, зупинитися у певних готелях, дозволити собі певні розваги - це продемонструвати "хто є хто".

Духовні потреби безпосередньо з фізичним існуванням не пов'язані. Проте вони пов'язані з рефлексією людини буття навколо неї, свого місця в світі, з пошуками основ і сенсу буття. Ці потреби лежать у підґрунті таких різновидів туризму як паломницький, культурно-історичний, духовний, ностальгичний.

Паломницький або **прочанський** туризм пов'язаний із релігійними уподобаннями людини. Паломництво до святих місць, або до місць, які у певний час пов'язані з релігійними подіями (наприклад, приїзд багатьох тисяч людей до Києва, пов'язаний з візитом Папи римського).

На відміну від прочанського туризму **духовний туризм** (термін, до речі не є загальноприйнятим) - це подорожі, які здійснюються людиною задля визначення в питаннях трансцендентних засад свого буття, визначення щодо релігії, етично та філософської культури.

Близький до цих різновидів **культурний** або **культурно-історичний туризм**, який спонукається потребою наочно побачити культурно-історичні пам'ятки. Ця потреба виникає, з одного боку, внаслідок набуття певного рівня знань, освіти, з іншого - знов-таки з прагнення до освоєння нового. Важливою складовою мотиву цього виду туризму є **естетичне задоволення** - отримання позитивних емоцій від зустрічі з красою. Естетична складова може взагалі домінувати (наприклад, цей мотив є підґрунтям подорожей з метою відвідати різні театри, побувати на усесвітньо відомих виставах). Культурний туризм у свою чергу лежить у підґрунті духовного збагачення людини, зростання її інтелектуальної, естетичної, моральної зрілості.

Ностальгічний туризм також мотивується духовними потребами, головною складовою тут є емоційно-почуттєвий стан, який викликається спогадами від відвідування місць, пов'язаних з "історією життя" конкретної людини. Це мандрівка, яка знов викликає картини з минулого, що мають важливе суб'єктивне значення для людини.

Слід погодитись з **Т.С. Пархоменко**, що крім розглянутих потреб за допомогою туристської активності людина здатна задовольняти й інші потреби та бажання. Існують такі різновиди туризму як бізнесовий або діловий, конгреси и й або науковий, військовий, спортивний, так званий шоп-туризм та деякі інші. Проте потреби, які стоять за цими видами туризму, задовольняються опосередковано, тому що над ними надбудовуються інші види діяльності: комерційно-економічної, наукової, іншої професійної, через які вже потреби і реалізуються.

Отже, домінуючим в соціології є погляд, що **потреби людини** практично у всій своїй сукупності - біологічні, соціальні та

духовні - задіяні в спонуканні туристичної поведінки. В той же час ряд дослідників виділяють при цьому ті чи інші домінуючі потреби, на які покладається головна спонукаюча роль. Так, згадувана вище **Т.С. Пархоменко** на таку роль виділяє вітальну потребу людини у розширенні свого життєвого простору. Близьких позицій дотримується М.Л. Лукашевич, який вважає, що базовою (головною) потребою, що спонукає людину до туристичної поведінки, може бути адаптивна потреба, суть якої в спонуканні до освоєння нового в навколишньому середовищі. Ця потреба також належить до вітальних, хоча має біологічний, психологічний та соціальний рівні. Деякі автори вважають, що існує домінуюча бінарна потреба туристичної поведінки - руху і самоствердження, або руху і пізнання. Спираючись на роботи Т.М. Дрідзе, такою базовою потребою, що лежить в основі спонукання до подорожей може бути визначена **потреба у безперервному відновленні комунікаційної взаємодії з оточуючим середовищем**.

В довідковій літературі з туризмології потреби, пов'язані з туризмом поділяють на два **види** – туристичні потреби людини та потреби туриста.

Туристичні потреби людини – сукупність станів людини, що породжують установки на активний відпочинок, готовність до подорожей і поїздок у різні регіони або інші країни. Туристичні потреби людини можна розділити на три групи: обов'язкові, специфічні й **додаткові**. **Обов'язковими** для туриста виступають потреби, пов'язані з доставкою до місць рекреації, тобто з послугами транспорту, а також зі створенням нормальної життєдіяльності людини на відпочинку й у подорожі, тобто з готельним господарством, підприємствами громадського харчування. **Специфічні** потреби пов'язані із задоволенням бажання реалізувати основну мету відпочинку, подорожі: набратися вражень від нових місць, розважитися, скористатися курортними послугами, познайомитися з історичними пам'ятниками, включитися в діяльність конференції або ділового симпозіуму й таке ін. Нарешті, **додаткові** потреби людини-туриста зводяться до можливості купити сувеніри, одержати непрямі побутові послуги, послуги зі змісту особистого транспорту й т.ін.

Потреби туриста – сукупність потреб мандрівників і туристів, пов'язаних із проживанням і пересуванням, які забезпечуються функціонуванням підприємств системи харчування, готелями й іншими засобами розміщення, транспортними компаніями. Засоби розміщення (готелі, мотелі, приватні квартири та ін.) і підприємства харчування (ресторани, кафе, бари) створюють умови для нормальної життєдіяльності туристів. Транспортні засоби здійснюють їхню доставку до місць відпочинку й забезпечують внутрішньомаршрутні пересування. Споживання основних послуг є передумовою для задоволення специфічних потреб туристів, що є головною метою поїздки, - потреб у враженнях, розвагах, ділових зустрічах, курортному обслуговуванні й т.д. Додаткові потреби, які виникають у туристів під час подорожі, задовольняються послугами підприємств сервісу, торгівлі, культурних і розважальних установ.

Таким чином, потреби є спонукаючою силою як до туристичної поведінки так і до туристичної діяльності, хоча їх зміст (спрямованість) різні в кожному випадку. При цьому потреба передує мотивації.

Туристська мотивація може бути визначена як спонукання людини, спрямовані на задоволення рекреаційних потреб, залежно від його індивідуальних фізіологічних та психологічних особливостей, системи поглядів, цінностей, схильностей, освіти і т. д.

Туристська поїздка має у своїй основі мотивацію, яка є одним з найважливіших чинників прийняття рішення про подорож і вибору туристського продукту і його складових елементів. Мотивація вибору туристської подорожі (час, тривалість, напрямок, вид, витрати, характер діяльності) – найважливіша характеристика, що впливає на поведінкові ініціативи туриста при плануванні їм відпочинку, виборі, придбанні і звершення туру.

Туристські мотиви – найважливіші складові елементи системи туристської діяльності, які можна розглядати як визначальні компоненти попиту, основу вибору поїздки та програми відпочинку.

Розуміння туристських мотивів дозволяє забезпечувати відповідність попиту і пропозиції і, як результат, підвищення

конкурентоспроможності підприємства за рахунок задоволення потреб туриста в конкретному туристичному продукті.

Виявлення, знання та використання туристських мотивів повинні стати найважливішою стратегією туристського підприємства, орієнтованої на визначення ринкових потреб і створення таких видів турпродукту, яка відображає вимоги певних сегментів ринків.

Не всі туристські мотиви можуть бути чітко сформульовані та визначені, але їх можна систематизувати. Цілі подорожі є основою первісного відмінності туристських мотивів. Серед цілей подорожі можна виділити наступні:

Відпочинок, дозвілля, розвага;

Пізнання;

Спорт та його супровід;

Лікування;

Паломництво; п ділові цілі;

Гостьові мети.

Специфічні інтереси різних туристичних груп дозволяють виділити чотири категорії туристських мотивів, елементи яких визначають вибір туриста.

1. Природні і кліматичні мотиви. Рельєф місцевості, рослинність, температура повітря і т. д. надзвичайно привабливі для туриста, відіграють істотну роль у створенні таких форм туризму, як спортивний, водний, гірськолижний і т. д. Чи відображають психологічні та біологічні потреби населення урбанізованих міст, яке шукає в туризмі відпочинок і зміну навколишнього оточення.

2. Культурні мотиви. Історичні місця, музеї, картинні галереї, виставки, археологічні пам'ятки, народні ремесла та інші становлять культурну спадщину країни.

3. Економічні мотиви. Охоплюють вартість життя в місці туристського призначення, вартість подорожі і т. д.; грають істотну роль у формуванні недорогостоящих пакет-турів, справляють істотний вплив на кількість туристів із середнім доходом.

4. Психологічні мотиви. Спонукають людину подорожувати, відповідають психологічним потребам туриста. Доведено, що не багато туристів приїжджають знову в ті місця, де вони вже були, за винятком випадків, коли туристом рухають сентиментальні причини або сильний економічний мотив.

Споживач туристичного продукту (турист) як суб'єкт системи менеджменту в туризмі — це будь-яка фізична особа, яка використовує, купує або має намір придбати туристичні послуги (турпродукт) для задоволення власних потреб. З огляду на це в управлінні туристичною діяльністю зважають на типологію туристів за різними ознаками. Типологія туристів — важливий елемент роботи менеджерів турфірми. Перед тим, як пропонувати клієнту певний маршрут, слід визначити, до якого типу він належить, і тільки потім, враховуючи особливості туриста, продовжувати з ним роботу.

Традиційно, зважаючи на активність поведінки під час відпочинку, вирізняють такі типи.

Любителі спокійного відпочинку купують тур з метою отримання задоволення від гарного самопочуття, позбавлення від нудьги та рутини. Вони їдуть у відпустку для того, щоб звільнитися від повсякденних стресів і відпочити у приємній обстановці; уникають сторонніх і великого скупчення людей. Таких відпускників приваблюють сонце, пісок, море. Власне зміна місця як така не приносить їм радості і задоволення.

Любителі задоволень під час відпочинку зайняті пошуком різноманітних задоволень і надають перевагу світській атмосфері. Подорож заради задоволення з часом змінює свої критерії. Наприклад, старше покоління переконане, що робота сама по собі є задоволенням, а нинішнє вважає, що розваги і робота – це різні речі і подорож дає змогу зняти емоційну і фізичну втому від роботи, асоціюється з фліртом, постійною зміною занять, далекими відстанями тощо.

Любителі активного відпочинку надають перевагу руху, перебуванню на свіжому повітрі, спілкуванню з природою, активному навантаженню власного організму. Часто до цієї групи зараховують тих, хто займається пасивною фізичною працею, або тих, хто не може втілити свої уявлення та бажання в русі у повсякденні. Вони надають перевагу

розміреному руху і перебуванню на свіжому повітрі. Таку відпустку можна поєднувати з лікуванням.

Любителі спортивного відпочинку – туристи-спортсмени, вся увага яких сконцентрована на спортивних змаганнях. Спорт — їхнє хобі. Вони не бояться фізичних навантажень. Крім того, мільйони туристів відвідують різноманітні спортивні заходи. Інтерес до спорту в ролі як учасника, так і глядача виявляють усі верстви населення.

Відпочиваючи з метою навчання, пізнання навколишнього світу зацікавлені у підвищенні власного освітнього рівня, у пізнанні нового. Тому, як правило, вони відвідують місця, багаті історичними і культурними цінностями.

Серед них вирізняють три підгрупи:

ті, хто відвідує місця, визначені в путівниках;

ті, хто не відвідує визначні пам'ятки, а присвячує час пошуку місцевостей, де можна відчувати особливу атмосферу;

ті, хто має чітко виражені культурні та соціально-наукові інтереси або надає перевагу природі.

Любителі пригод – це туристи, основна потреба яких – азарт. Лише дехто їде в мандрівку сам, справді піддаючи себе серйозному ризику. До шукачів пригод можна зарахувати туристів, які очікують незвичайних вражень з певною часткою ризику, тобто для яких ризик — це можливість випробувати себе. Для окремих туристів він перетворюється на пристрасть, таку сильну, як і наркотики.

Типологія туристів за ознакою стилю життя передбачає більш поглиблений підхід до виокремлення типів, оскільки розглядає людину та її поведінку не ізольовано, а у зв'язку з життєвою позицією, ставленням до різних речей та бажань. Залежно від стилю життя вирізняють чотири типи туристів:

любителі насолод висувають дуже високі вимоги до якості відпочинку. Для них подорож є способом самовираження. Метою відпочинку є отримання задоволення; вони дозволяють собі деякі слабкості або бажають отримати спортивне навантаження;

тенденційні туристи, для яких відпочинок пов'язаний з можливістю знайти і виявити себе як особистість. Це відпочиваючі з

високими вимогами, але на відміну від попередньої групи не вимагають умов класу "люкс". Вони тукають усамітнення з природою, тиші, можливості психологічної розрядки; усвідомлюють проблеми навколишнього середовища, цікавляться політикою і культурою регіону, який зібралися відвідати;

сімейні туристи – виключно сім'ї з дітьми, які надають перевагу відпочинку у колі родини, родичів, друзів. Вони відпочивають у зручній і спокійній обстановці, купують послуги за вигідними цінами, часто самі обслуговують себе, не люблять, щоб їм заважали;

туристи, орієнтовані суто на відпочинок, порівняно пасивні, проводять свою відпустку традиційно: насолоджуються тишею, довго сплять, люблять смачно й багато поїсти, здійснюють короткі прогулянки і недалекі поїздки. Любителі такого відпочинку радіють, якщо на час відпустки можуть зберегти свої улюблені звички, оскільки не захоплюються експериментами.

Іноді виокремлюють і туристів-снобів, яким подобається розповідати про ті місця, які побачили, про готелі, в яких зупинялися, про ресторани, які відвідували, але де ніколи не був їх співрозмовник. Снобізм туриста може бути корисним для турфірми. Менеджеру потрібно чимало знань, навичок і винахідливості, щоб допомогти туристу-спобу витратити певну кількість часу, грошей і енергії під час подорожі.

Є також так звані образні типології, які можуть застосовуватися як до потенційних, так і до реальних клієнтів туристичних фірм. Деякі з нині популярних "образних" типологій стосуються перспективних змін клієнтів у найближчому майбутньому.

1. *"Бродяга"* — вічний бунтівник, який заперечує наявні суспільні цінності; подорож для нього є цінністю сама по собі; вільне переміщення з місця на місце розглядається як маніфест свободи й незалежності. З погляду менеджера туризму — це важкий турист, з яким важко працювати, адже він користується тільки найбільш життєво важливими послугами.

2. *"Конкістадор"* поводить себе як особа, яка більше орієнтована на споживання, ніж на сприйняття. Це типовий з добувач, який переносить свої моделі поведінки й шкалу цінностей на місця відвідування: нав'язує

свій погляд на світ; часто негативно оцінює незвичні для нього стилі життя; у місцях відвідування намагається будувати свій світ незалежно від наявної історичної спадщини; вибагливий турист, який звик до зручностей і витрачає багато грошей.

3. *"Мандрівник"* намагається пізнати і зрозуміти чужі культури; у подорожі для нього важливі пізнавальні та освітні аспекти; він толерантний і дружньо налаштований до навколишнього середовища у місці відвідування; очікує отримати професійно підготовлені й оригінальні продукти.

4. *"Паломник"* шукає вічні цінності іншого, таємничого світу, намагається осягнути сутність явищ; готовий терпіти будь-які труднощі подорожі задля досягнення бажаної цілі.

1.4. Особисті (людські) та територіальні (географічні) детермінанти туризму

Термін "туристична інфраструктура" пройшов тривалий шлях розвитку. На думку ж С. Синько та М. Скринько, інфраструктура як складова економіки, являє собою сукупність суб'єктів господарювання і специфічних акумульованих на певній території об'єктів загальноекономічного призначення, що задовольняють матеріальні, духовні й соціальні потреби людини через надання комплексу послуг з метою створення загальних умов для ефективного функціонування процесу суспільного відтворення та нормальної життєдіяльності людини.

Туристична інфраструктура в галузі туризму – це сукупність підприємств, установ і закладів, діяльність яких спрямована на задоволення потреб людей, котрі беруть участь в оздоровленні або відпочинку, а також шляхів сполучення і транспорту та об'єктів розміщення туристів, що забезпечують умови стабільного функціонування. Слід сказати, що туристична інфраструктура є цілісною системою, що складається з двох підсистем: соціальної та виробничої, які взаємопов'язані та взаємообумовлені відносно обслуговуючого суб'єкта. У свою чергу інфраструктура певною мірою формує туристичні регіони, сприяє туристичній спеціалізації та профілю господарювання,

адже завдяки наявності інфраструктурних зв'язків між окремими об'єктами визначають якість обслуговування на тій чи іншій території.

Інфраструктуру окремого територіально-туристичного поєднання дослідники М. Рутинський і О. Стецюк розглядають у такому поєднанні послуг:

- ✓ з переміщення туристів (і в межах регіону відвідування, і транзитним проїздом його територією) різними видами транспорту;
- ✓ гастрономічні (забезпечення туристів харчуванням);
- ✓ екскурсійні (послуги екскурсководів, перекладачів, супровідників груп);
- ✓ рекламно-інформаційні й збутові (послуги закладів із бронювання місць на транспорті, у засобах розміщення, інформаційно-туристичних центрах, рекламних агентствах, медіа, видавництвах та ін.);
- ✓ зі задоволення пізнавальних, розважальних і побутових інтересів;
- ✓ торговельних підприємств;
- ✓ юридичних, банківських і страхових установ;
- ✓ контрольно-адміністративних органів (прикордонних, митних, міліцейських служб та ін.).

Туристські атракції – окремі об'єкти різного походження та форм власності та комерційні підприємства, основною метою діяльності яких є задоволення потреб рекреантів у організації розваг і змістовного проведення відпочинку у вільний час.

Туристська дестинація – це територія, що має в розпорядженні об'єкти туристського інтересу і пропонує певний набір послуг, необхідних для задоволення потреб туристів. Дестинація (місце призначення) привертає туристів, оскільки володіє такими характерними особливостями, яких немає в місцях їх постійного мешкання. Серед дестинацій існує конкуренція, оскільки чим цікавіше територія з погляду можливостей побачити і взнати більше нового, тим вище її рейтинг дестинації і, відповідно, тим більше вона відвідується туристами.

Туристичні умови – це сукупність компонентів і властивостей природного, історичного, культурного, рекреаційного середовища, які сприяють розвитку туристичної діяльності діяльності. Особливості

ландшафту і клімату, наявність джерел лікувальних мінеральних вод, багатство і різноманіття рослинного і тваринного світу, природні можливості для занять спортом, мисливством, рибальством і т.д. визначають ступінь сприятливості розвитку тих чи інших форм рекреаційної діяльності.

1.5. Система географічних наук в туризмі

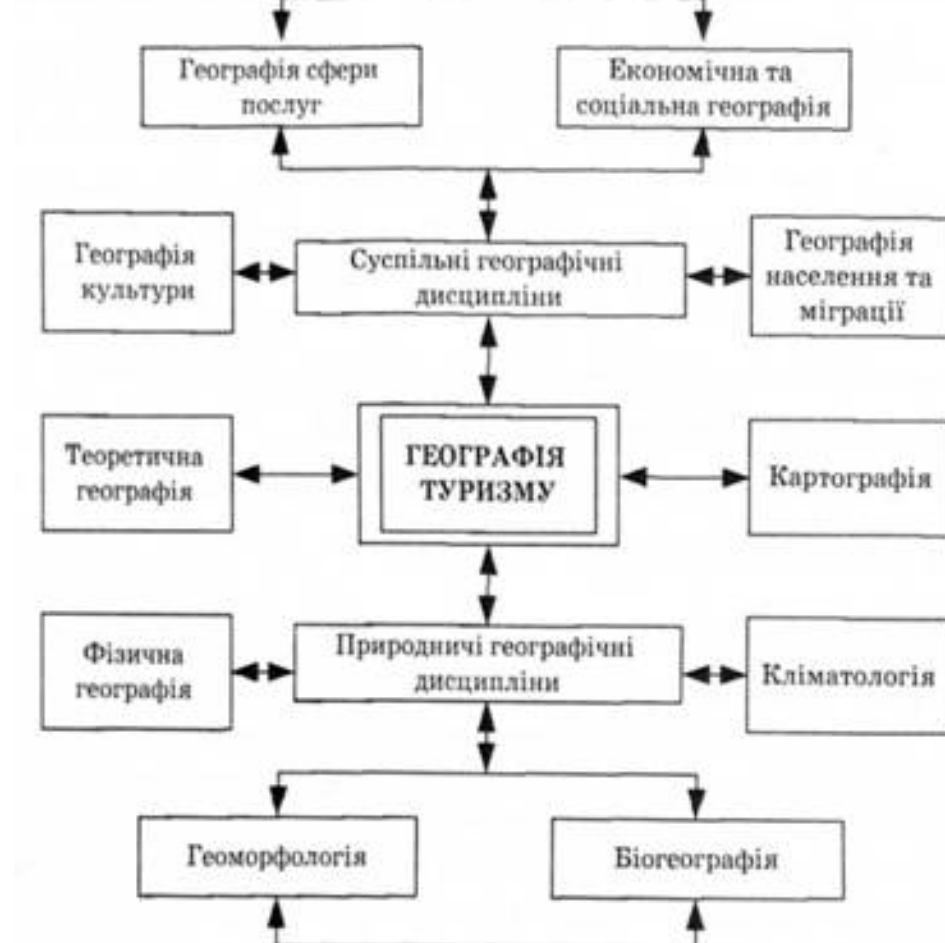
Польські географи Я. Варшинська й А. Яцковський у праці "Основи географії туризму" (1978 р.) дотримуються думки, що термін "географія туризму" - дещо краще визначення, ніж "рекреаційна географія", а саму науку "Географія туризму" з її завданням і предметом дослідження вважають "міждисциплінарною та синтетичною, розміщеною на пограниччі природничих, економічних і суспільних наук, і це дає підстави трактувати її як окрему географічну дисципліну"

Для розуміння об'єкта вивчення географи туризму необхідно дотримуватися того, що потреба в такій галузі пізнання виникла на певному етапі розвитку людського суспільства, - тоді, коли туристична діяльність стала масовим явищем, а особливості освоєння території та їх просторові вияви почали визначати потребу в такому вивченні

Об'єктом дослідження географії туризму постає територія, тобто природний географічний простір, або простір соціокультурних і соціоприродних поєднань, які насичені різними туристичними й інфраструктурними закладами, завдання яких - сприяти ефективній туристичній діяльності. У свою чергу туристична діяльність - це діяльність людини, спрямована на збереження або відновлення фізичних та духовних сил, відповідно до існуючих суспільних стандартів. Об'єкт географії туризму, безумовно, реалізується в конкретних предметах дослідження.

Предметом вивчення географії туризму постають властивості або особливості територіальних поєднань, спрямовані на формування туристичного продукту задля задоволення туристичних потреб на ринку туристичних послуг.

Рис. 1.1. Зв'язок географії туризму з системою географічних наук

Так, **фізична географія** вивчає природні чинники розвитку географії туризму, а також вплив туристичної діяльності на природне середовище. **Кліматологія**, будучи пов'язаною з бальнеокліматологією, біокліматологією, досліджує природну ресурсну базу, необхідну для розміщення оздоровниць, і придатність клімату для розвитку активного відпочинку й оздоровлення відпочиваючих.

Економічна та соціальна географія як одна зі суспільних дисциплін аналізує розміщення й просторову диференціацію туризму та супутних з нею галузей.

Географія населення та міграції вивчає зміни і демографічні особливості територій, пов'язані з розвитком туризму, а також особливості розселення, яке може визначально впливати на розміщення туристичних об'єктів.

Географія сфери послуг вивчає питання, що характеризують забезпеченість відповідних територій найрізноманітнішими послугами, необхідними для розвитку туристичної діяльності.

Географія культури доповнює інші географічні дисципліни знаннями про соціокультурні утворення обжитих територій, які використовуються або можуть стати ресурсом для розвитку туристичної діяльності.

Картографії належить вагома роль у дослідженні просторових закономірностей туристичної діяльності, що можуть становити інтерес для географії туризму.

І, зрештою - теоретична географія дає основи знань із теорії та методики дослідження суспільної географії як фундаментальної географічної науки.

1.6. Сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму

Базові моделі, що заклали теоретичний фундамент сучасних досліджень територіальної організації туризму, з'явилися в 1970-1980-х рр. Більшість просторових моделей походять з визначення туризму як форми тимчасової міграції людей і представляють його як систему, що складається з двох взаємозв'язаних елементів: місця відправлення і місця призначення. При цьому автори концентрують увагу на різних зрізах цієї системи, розставляють різні акценти на її компоненти, використовують різний термінологічний апарат. При всьому різноманітті існуючі туристські моделі можна об'єднати в *чотири класи*:

моделі туристських переміщень (подорожей)

моделі відбуттів - прибуттів

структурні моделі туризму

моделі розвитку туризму.

Просторові моделі туристських переміщень (подорожей)

Головна увага в цих моделях приділена системоутворюючим зв'язкам – переміщення туристів. Цей клас моделей об'єднує такі звані маршрутні моделі, засновані на функції розкладу відстаней.

Коротко зупинимося на маршрутних моделях подорожей. Чехословацький учений П. Маріот одним з перших пов'язав місце постійного мешкання туриста з місцем призначення (туристським центром) трьома типами маршрутів: маршрутами доставки туристів до місця відпочинку, маршрутами доставки туристів у зворотному напрямку і маршрутами відпочинку. Прямий і зворотний шляхи проходження туристів, нерідко співпадають, безпосередньо сполучають пункт відправки з пунктом кінцевого призначення. На відміну від них, маршрут відпочинку прокладається через ряд проміжних туристських центрів, відвідини яких часто не є основною метою поїздки. Він може скласти частину шляху проходження туристів туди або в зворотному напрямку.

Висловлена думка про те, що поїздки по маршруту відпочинку і є подорож, П. Маріотом отримала подальший розвиток в роботах американського географа С.К. Кемпбелла. Розроблена ним модель відображає різні види рекреаційних (туристських) поїздок з урбанізованого центру. С.К. Кемпбелл виділив три групи туристів виходячи із ступеня важливості, яку вони додають власне подорожі і перебуванню в місцях зупинок. Для одних туристів – «відпочиваючих» - самоціллю є відпочинок як такий, для інших – «мандрівників» – сама поїздка є важливою частиною відпочинку разом з декількома зупинками в дорозі. Проміжну групу «відпочиваючих мандрівників» утворюють туристи, що зупиняються в туристському центрі і здійснюючі короткі виїзди з нього. Просторова модель С.К. Кемпбелла отримала підтвердження при проведенні емпіричних досліджень туристичних подорожей у провінції Квебек (Канада).

Друга підгрупа просторових моделей подорожей, заснованих на функції розкладання відстані, сформувалася під впливом праць І.Г. фон Тюнена і А. Вебера – основоположників теорії розміщення сільського господарства і виробництва.

І.Г. фон Тюнен розробив теорію розміщення сільського господарства навколо ринкового центру, відому як модель «ізолюваної держави». Згідно до якої спосіб використання землі і тип сільськогосподарського виробництва міняються залежно від відстані до ринку. Графічно модель є діаграмою концентричних кілець (зон спеціалізації) навколо ринкового центру.

А. Вебер (1868-1958), німецький економіст, висунув вчення про «штандарт (розміщення) промисловості», що увійшло до золотого фонду економічної географії. Він обґрунтував вибір оптимального місця розміщення промислового підприємства найменшими витратами виробництва.

У цих моделях подорожей акцент перенесено з маршруту подорожі на зміну обсягу туристських потоків в залежності від відстані подорожі

Зазвичай відстань яка відображена в кілометрах в даних моделях виражається через витрати в часі на подорож та відповідні матеріальні витрати на переміщення. Відповідну зміну обсягів витрат на часу та матеріальних коштів на поїздку (поява швидкісного залізничного сполучання, відкриття авіаційних ліній, паромних переправ, поява системи пільгових тарифів на авіаперевезення) вносить суттєві зміни в географію та обсяг туристських прибуттів.

Проведені емпіричні дослідження підтвердили наявність тісного зв'язку між відстанню від постійного місця проживання людини до пункту призначення, тобто витратами «час – гроші», з одного боку, і величиною попиту, вираженою у вірогідності або частоті відвідин цього місця, – з іншою. Спираючись на отримані результати, американський учений М. Клаус в кінці 1950-х рр. склав модель подорожі в цілях відпочинку.

На графіку попит досягає максимуму для нетривалих подорожей, коли показник «час – гроші» приймає мале, але позитивне значення. Якщо витрати на подорож дуже великі, частота відвідин такого пункту призначення скорочується, із зменшенням показника «час – гроші» вона зростає. Але існує певний рівень витрат, нижче за який попит знов падає. Очевидно, поїздка, що займає 20 – 30 мін, є дуже дешевою, але вона не може розглядатися як повноцінна подорож. Дальність подорожі відповідає максимальній величині попиту. Вона залежить від загальної

тривалості перебування поза постійним місцем проживання і сумарного об'єму витрат. Для поїздок на уїк-енд переважна дальність знаходиться в інтервалі з центром в крапці X (для Європи в середньому 90 – 120 хвилин).

З часом до базової моделі М. Клаусона були внесені поправки. Головний недолік моделі полягав в тому, що вона розроблялася стосовно однієї дестинації. Але в більшості випадків під час відпустки люди їдуть на курорт (основна дестинація) і звідти здійснюють екскурсійні поїздки в інші місця (вторинні дестинації). У таких випадках початкова посилка про відстань між постійним місцем мешкання туриста і пунктом призначення вимагає уточнення.

Переходячи до полідестинаційної моделі, фахівці вводять додаткове обмеження на подорож. Окрім тимчасового чинника і задоволення від поїздки, частота відвідин тієї або іншої дестинації залежить також від наявності взаємозамінних її місць відпочинку (дестинацій-субститутів). У міру віддалення від населеного пункту, що генерує туристські потоки, число місць відпочинку збільшується в геометричній прогресії. В результаті взаємодії попиту і пропозиції утворюються «конуси відвідин» з вершинами, декілька зміщеними по відношенню до початкового населеного пункту. Форма конуса залежить від тривалості подорожі, а також чутливості (еластичності) попиту на нього до відстані. У проекції «конуси відвідин» зображуються у вигляді концентричних кругів, які мають загальний центр в місті і відповідають зоні одноденних поїздок на відпочинок, зоні поїздок на вихідні дні і зоні проведення відпустки.

Модель туристських прибуттів – відбуттів

Дані моделі засновані на факті, що більшість місць одночасно є місцями відправлення і місцями прибуття туристів. Це моделі Ж.М. Турота, Ж.О.Ж. Лундгрена, Д.Ж. Пирса.

Ж.М. Турот розглядав попит на внутрішні і міжнародні поїздки і, відповідно, туристську пропозицію в трьох країнах А, В і С з різними типами суспільних систем і рівнем соціально-економічного розвитку. Вони не мають загальних меж, але сполучені один з одним транзитними зонами. Ж.М. Турот констатував, що виникаючий туристський попит задовольняється або усередині країни, або за її межами. Наприклад, в

країні В частина туристів, причому велика, не виїжджає за кордон, інша — прямує в країни А і С. Із країни А назустріч ним спрямовуються туристські потоки в країну В, а також країну С. Таким чином, країна В перетворюється на постачальника (імпортера) туристів і одночасно їх експортера, набуваючи статусу міжнародної туристської дестинації. У країні С, на відміну від А і В, попит на зарубіжні поїздки відсутній, але вона може генерувати внутрішні туристські потоки і приймати туристів з країн А і В. Така ситуація у минулому склалася в країнах соціалізму, а в даний час типова для багатьох держав світу, що розвиваються, де рівень життя місцевого населення, за винятком еліти, низький для розвитку виїзного туризму. Ж.М. Турот розглянув простий випадок. Із збільшенням числа країн і сегментацією туристського попиту і пропозиції в кожній з них модель ускладнюється.

Великий внесок в дослідження територіальних систем туризму вніс канадський географ Ж.О.Ж. Лундгрєн. У основу дослідження він поклав теорію «центрального місця» В. Крісталлера і А. Леша. Ж.О.Ж. Лундгрєн створив «концептуальну модель туристського дестинаційного простору». Виділені ним ознаки - «ступінь взаємного туристського тяжіння дестинацій» (відношення об'єму виїзних туристських потоків до кількості прибулих туристів), географічне положення і атрактивність (привабливість) дестинацій, рівень розвитку місцевої індустрії туризму — дозволили розробити типологію місць призначення і збудувати їх ієрархічний ряд, що складається з чотирьох ступенів.

Найвищу сходинку займає крупне місто, що приймає і відправляє масові туристські потоки завдяки глибокій інтеграції в міжнародну і міжконтинентальну транспортні системи. По Лундгрєну, крупне місто виступає як центр (метрополіса) для всіх інших туристських дестинацій даного району, залежних від нього і таких, що займають нижчі ієрархічні ступені. Кожен такий крупний центр туризму оточений периферійними міськими туристськими дестинаціями (друга сходинка ієрархії). Вони характеризуються меншою чисельністю населення, слабовираженою функцією «центрального місця» і, як наслідок, перевищенням числа туристських прибуттів над вибуттями. Навколо них розташовуються сільські дестинації (третя сходинка ієрархії), в яких ще сильніше

виявляється периферійність. Вони займають обширні природні території, що привертають туристів особливостями ландшафту. Населення цих районів нечисленне, з низькою щільністю, тому туристські прибуття в них значно переважають над вибуттями. Замикають ієрархічний ряд DESTINATION з природним середовищем, що добре збереглося (четверта сходинка). Вони зазвичай розташовані на значній відстані від районів, що генерують туристські потоки, на територіях малонаселених, нерідко із спеціальним режимом обмеженого природокористування (національні і регіональні парки, резервати і так далі).

У моделі Д.Ж. Пірсу акцент переноситься на територіально-господарську структуру міст, виконуваних ними функції прийому і відправки внутрішніх і міжнародних туристів, а також географію туристських потоків. Схема складається з трьох частин, відповідних найважливішим функціям крупних міст як ядер поляризації туристського простору. Краще вивчена, на думку автора, роль крупноміських утворень як центрів — постачальників туристів. Туристські потоки розподіляються по території нерівномірно. Підвищена концентрація туристів спостерігається, як правило, поблизу водних об'єктів і в гірських районах.

Структурні моделі туризму

З середини 1970-х рр. західна географічна думка звертається до проблеми постійного відтворення нерівномірності регіонального розвитку і причин збереження відсталості багатьох країн, районів. Основна увага фокусується на певному типі відносин між Центром і Периферією на різних просторових рівнях — відносинах залежності, коли Периферія підкоряється Ядру. У географії туризму ця загальна спрямованість досліджень виявилася в підвищеному інтересі до дії міжнародного туризму на країни світу, що розвиваються і найменш розвинені, а також до зв'язків між країнами — постачальниками і експортерами туристів.

Структурные модели туризма С.Ж. Брітона, Же. Каза, Т.Л. Хиллса і Ж.О.Ж. Лундгрена мають багато загального. Деякі з них, зокрема модель С.Ж. Брітона, відображають процеси концентрації і деконцентрації в туризмі в країнах, що генерують туристські потоки і що приймають їх. Ступінь концентрації туристського ринку зростає від локального до регіонального і національного рівня. Висококонцентровані ринки

знаходяться в крупних містах національного значення. Між цими містами в тій, що відправляє і приймає туристів країнах здійснюються міжнародні трансфери. У моделях також показаний низький рівень деконцентрації туризму у відсталих країнах. Прибувши в країну, що розвивається, туристи концентруються на курортах-анклавах. Їх пересування усередині приймаючої країни обмежується в основному переїздами з одного такого анклава в інший. Лише незначна частина подорожей здійснюється за їх межі.

Більшість авторів підкреслюють напівколоніальний характер відносин між метрополіями, що генерують туристські потоки, і країнами Периферії, що приймають їх. Вигоди останніх від розвитку міжнародного туризму, на думку С.Ж. Брітона, Ж. Каза і ін., сильно перебільшені. Включення цих країн в світовий туристський простір здійснюється під контролем і відбувається виключно на користь транснаціональних комерційних структур з штаб-квартирами в метрополіях.

Моделі розвитку туризму

Відрізняються великою різноманітністю, складають особливу групу динамічних моделей. Вони не тільки дають уявлення про структури територіальних систем туризму, але і розкривають рушійні сили і етапи їх еволюції, а також характер функціонування.

Американський психолог С.С. Плог пов'язав стадію розвитку дестинації з психографічними характеристиками основного контингенту відвідувачів. Психографіка вивчає спосіб життя людей, тобто сталі форми їх буття в світі. Ці форми знаходять вираз в діяльності, інтересах і думках, які найбезпосереднішим чином відбиваються на туристських перевагах людини. Але не всі психографічні характеристики в рівній мірі визначають поведінку туристів. Особливо сильний вплив роблять наступні п'ять: схильність до змін, готовність до пригод і ризику, ступінь консерватизму, вимоги до комфорту в подорожі і інтелектуальний рівень туристських запитів. На основі цих ознак С.С. Плог виділив два крайні типи осіб — психоцентрики і аллоцентрики, які розрізняються моделями туристської поведінки і вибирають різні місця для відпочинку.

Психоцентрик – замкнута, самозаглиблена людина, інтроверт, що не схильний ризикувати, турбується по дрібницях. В протилежність йому

аллоцентрик — шукач пригод з елементами ризику, самовпевнений і допитливий. У подорожі ним рухає бажання пізнати невідоме. «Чистих» психоцентриків і аллоцентриків не так багато серед туристів. У основній масі мандрівні особи займають проміжне положення, будучи «середнєцентриками». У їх діях простежуються характерні риси обох моделей поведінки. Вони подорожують по незнайомих місцях, але з комфортом. Деякі з них більшою мірою готові ризикувати, інші — навпаки, прагнуть уникнути непередбачених ситуацій, відповідно, тяжіючи до одного з двох полюсів.

С.С. Плог припустив, що контингент відвідувачів змінюється з розвитком туристської території. На початковій стадії основні відвідувачі дестинації – аллоцентрики, за своєю природою першопрохідці. Але як тільки вона стає більш облаштованою і відомою, середнєцентрики витісняють аллоцентриків, вимушуючи їх просуватися далі. На цій стадії, коли дестинація вже перестала бути екзотичною, але ще не є традиційною, вона приймає найбільше число відвідувачів. Одночасно починається її згасання. Дестинація все більше комерціалізується, втрачаючи минулу туристську привабливість. Однією з ознак вступу туристської території в завершуючу стадію еволюції служить поява психоцентриків.

Відомою в класі просторових моделей розвитку туризму є модель життєвого циклу туристської дестинації Р.В. Батлера з подальшими її модифікаціями. Спираючись на концепцію життєвого циклу продукту американського економіста Р. Вернона, він виділив шість послідовних стадій еволюції туристської дестинації: розвідка, залучення, розвиток, зміцнення, стагнація, занепад або оновлення. Головним показником переходу від однієї стадії до іншої служить зміна кількості туристських прибуттів і, крім того, враховується стан природного середовища і туристської інфраструктури, а також відношення місцевого населення до приїжджим.

Модель Батлера має прикладне значення. Вона застосовується в маркетингу туристських дестинацій, при ухваленні стратегічних рішень, служить надійною базою для планування туристського освоєння і

розвитку територій. Знання етапів еволюції туристського центру дозволяє управляти життєвим циклом дестинацій і продовжувати його.

Представлені моделі розвитку Е. Гормсена, Ж.М. Міосека, М. Оппермана заглиблюють знання про туристсько-географічний простір, його формування, етапи, напрям і характер еволюції. Методологічною основою цих концепцій послужили відразу декілька загальнонаукових підходів — комплексний, історичний (часовий) і вирішальний — діяльностний.

Французький географ Е. Гормсен розглядає просторову структуру приморського туризму з ядром в Європі і чотирма периферійними зонами. До першої зони він відніс побережжя Північного і Балтійського Морей, яке почало освоюватися на початку XIX ст. у XX ст. швидко розвивається європейське Середземномор'я (друга зона), забудована в 1960-і рр. Процес перекинувся на протилежне, африканське побережжя (третя зона), а потім на тропічні приморські країни Західної Африки, Південно-східної Азії, Центральної і Південної Америки (четверта зона). Кожна з периферійних зон має ряд особливостей, що виникають переважно з різного соціально-економічного і транспортно-географічного положення. Разом з тим учений встановив деякі загальні закономірності розвитку приморського туризму, що стосуються туристської активності місцевого населення, змін соціальної структури туристських потоків, а також створення інфраструктури туризму. Е. Гормсен прийшов до висновку, що всі периферійні курортні зони отримали поштовх до розвитку ззовні, з прибуттям іноземних туристів, переважно з Європи. Але з часом місцеве населення також почало залучатися до купально-пляжному відпочинку. Нарешті, кожна стадія в еволюції приморських курортних районів характеризувалася з погляду розвиненості бази розміщення. Е. Гормсен відзначає її поступове кількісне нарощування і збільшення типової різноманітності засобів розміщення, зокрема, поява других будинків, а пізніше — кемпінгів.

Науково-практичний інтерес представляє пізніша динамічна модель територіальної організації туристської діяльності Ж.М. Міосека, що поєднує географічний і психологічний підходи. Періодизація просторового розвитку туризму проводилася на основі вивчення

регіональних систем туристського обслуговування, поведінки туристів і місцевого населення, що об'єктивно складаються, в приймаючих районах, процесів управління туристською територією.

Ж.М. Міосек виділив чотири стадії освоєння туристського простору. На ранніх стадіях (першою і другою) територія відкривається туристами, які мають вельми смутне уявлення про неї, а місцеве населення лише здогадується про можливі вигоди від туристського обслуговування. З'являється перший курорт. Із зростанням його популярності фізичний простір активніше заповнюється туристськими об'єктами, з окремих крапок - місць і підприємств відпочинку, а також ліній формується свого роду «поле», яке розпливається, немов чорнильна пляма (друга і третя стадії). Підвищується обізнаність туристів про дестинації. Місцеве населення і орган управління від пасивного спостереження переходять до дій — реалізації інфраструктурної політики і виконання сервісних функцій відповідно.

Подальший розвиток туристсько-географічного простору (четверта стадія), як вважає Ж.М. Міосек, йде у напрямі зосередження крапок в окремих місцях поля, що володіють, як правило, унікальними туристськими ресурсами і хорошою транспортною доступністю. Утворюються локалізації – відносно територіально цілісні спеціалізовані системи туризму. У порівняно монолітному, моноцентричному полі складаються центри нижчих ієрархічних рівнів зі своїми полями. Туристсько-географічний простір приймає зрілі форми, в нім виділяються групові системи курортів, ядра і ареали. Одночасно частина туристів у пошуках місць для більш відокремленого відпочинку просувається далі, освоюючи інші райони. Це положення зближує модель Ж.М. Міосека з концепцією С.С. Плога.

Ідеї Ж. М. Міосека були розвинені німецьким географом М. Опперманом. Він висунув концепцію Двох туристських секторів – формального (державного, крупного приватного) і неформального, що обумовлюють просторову диференціацію туристського обслуговування. Тим самим був подоланий загальний недолік раніших моделей, що розглядають туризм ізольовано, у відриві від регіональної економіки.

Вивчаючи географію туризму в країнах, що розвиваються, М. Опперман встановив, що наявність інфраструктури, яка може бути використана в туристських цілях, служить на початковому етапі найважливішою передумовою туристського освоєння території. Як центр туристського простору він виділив столичне місто, що має в своєму розпорядженні єдиний або головний міжнародний аеропорт в країні, що розвивається. Тут же концентрується формальний сектор з подальшим його розширенням в прибережну зону і окремі близько розташовані центри туристських відвідин. Неформальному сектору відводиться вирішальна роль у відкритті нових туристських районів.

Таким чином, в 1970 – 1990-і рр. за кордоном з'явилися різні географічні моделі туризму, які засновані на просторовій взаємодії елементів - районів, звідки приїжджають туристи, і районів, що є їх містом відпочинку, залежність величини туристського попиту від дальності подорожі, уявлення про ієрархію туристського простору.

Найпоширенішою моделлю в рекреаційній географії на теренах радянського простору є модель територіально-рекреаційної системи (TPC). Вперше ідею про рекреаційну систему як об'єктивне і соціальне по своїй сутності формування висунуто В. С. Преображенським.

В системі народного господарства рекреаційна система являє одну з підсистем, і виступає як цілісне утворення, яке має певний набір суспільно необхідних функцій. Таким чином рекреаційна система виступає як рівнозначна з системами матеріального виробництва (промислова, сільськогосподарська, транспортна) і системами невиробничої сфери.

Оскільки рекреаційна діяльність має територіальний характер, що визначається географічною вибірковістю рекреаційних занять та просторовою нерівномірністю розповсюдження природних та історико-культурних комплексів було запропоновано використовувати термін територіальна рекреаційна система (TPC). Базову модель TPC було запропоновано В.Преображенським та Л.Мухіною.

TPC – специфічна соціально-географічна система (або геосистема), яка складається з взаємопов'язаних елементів (підсистем): органу керування, рекреантів, природних та історико-культурних комплексів,

технічних систем, обслуговуючого персоналу і характеризується функціональною (стан підсистем визначається функцією системи в цілому), так і територіальною цілісністю. Дана модель значно відрізнялась від інших геосистем, які використовувались в географії тим, що до неї було введено специфічний блок - група відпочиваючих, що надало їй антропоцентричного характеру, тобто центральне місце в ТРС займає людина (турист), зі своїми рекреаційними потребами.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Проаналізуйте статистичний, функціональний, сутнісний (системний) підходи в туризмі.
2. Охарактеризуйте туризм як соціо-еколого-економічну систему.
3. Назвіть історичні періоди розвитку туристського руху.
4. Дослідіть еволюцію наукових досліджень в географії туризму.
5. Які фактори формують туристську активність?
6. Охарактеризуйте поняття "туристська мотивація".
7. Назвіть відомі категоризації психотипів туристів.
8. Що таке туристичний потенціал? Назвіть його широке і вузьке значення.
9. Які складові елементи туристського потенціалу ви знаєте?
10. Охарактеризуйте поняття "туристична інфраструктура", назвіть її основні елементи.
11. Визначте місце і роль географії туризму в сучасній туризмології.
12. Назвіть об'єкт, предмет і завдання географії туризму.
13. Які основні класифікаційні ознаки туризму?
14. Охарактеризуйте сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму.

Розділ 2. Методологія та методика географічних досліджень в туризмі

2.1. Поняття туристського потенціалу

2.2. Методи збору географічної інформації

2.3. *Методологічні підходи до комплексної оцінки туристського потенціалу території*

2.4. *Картографічний метод та форми його використання в географії туризму.*

2.1. Поняття туристського потенціалу

Туристський потенціал – це досить ємне поняття, що включає кілька детермінант, які й визначають туристську привабливість території.

Туристський потенціал можна визначити як сукупність усіх засобів і можливостей сприятливих розвитку туризму на території, іншими словами туристський потенціал території – це сукупність ресурсів.

Складовими туристського потенціалу є:

Природно-ресурсний потенціал сфери туризму – здатність природних систем без шкоди для себе (а отже, і для людей) віддавати необхідну людству продукцію або виконувати корисну для нього роботу в рамках господарства даного історичного типу; можливості регіону щодо використання сукупних природних багатств в туристичній діяльності.

Історико-культурний потенціал висловлює можливості для розвитку туризму, закладені історико-культурними цінностями, що знаходяться в регіоні;

Економічний потенціал сфери туризму – це складова частина економічного (господарського) потенціалу регіону, що характеризує здатність регіону в області відтворення туристського продукту, тобто потенційно придатні сили і засоби, необхідні для відтворення туристського продукту на регіональному рівні (матеріальні, природні, трудові та ін). До складу економічного потенціалу входять:

інфраструктурний потенціал – збалансовані з вимогами виробництва туристського продукту можливості підприємств розміщення, дозвілля, харчування, транспорту та ін. щодо забезпечення необхідних умов для здійснення туристської діяльності та задоволення потреб їх персоналу та рекреантів;

фінансовий потенціал – характеризує обсяг коштів, якими регіон може розпоряджатися для здійснення туристської діяльності;

інформаційний потенціал – це сукупність організаційно-технічних та інформаційних можливостей, які забезпечують підготовку і прийняття управлінських рішень та впливають на характер (специфіку) виробництва туристичного продукту шляхом збору, збереження, обробки і поширення інформаційних ресурсів;

інвестиційний потенціал – сукупні можливості регіону щодо інвестування туристської діяльності;

управлінський потенціал – це навички та здібності керівництва усіх рівнів управління з формування, організації, створення належних умов для функціонування туристської сфери регіону.

Соціальний потенціал сфери туризму – можливості регіону по відтворенню необхідної для здійснення туристської діяльності робочої сили, т. к. використовуючи тільки матеріальні ресурси туризму, неможливо зробити, розподілити, обміняти і спожити регіональний туристський продукт. Включає спеціально підготовлені кваліфіковані кадри, здатні здійснювати туристичну діяльність для її досягнення функціональних цілей;

Представлений перелік потенціалів, що входять у туристський потенціал регіону, не є остаточним і вичерпним, оскільки їх кількість залежить від поставлених цілей, способів їх досягнення і необхідних для цього ресурсів.

У зв'язку з тим, що туристичний потенціал регіону є системою, можна стверджувати наступне:

1. Туристський потенціал регіону можна розглядати як сукупність відносно автономних елементів (потенціалів) з набором властивих їм властивостей, які утворюють один з одним нескінченну ланцюг взаємозв'язків і взаємозалежностей всередині системи.

2. Кожен потенціал у складі туристського потенціалу повинен бути об'єктом управління з боку людини.

3. Управлінський вплив з боку суб'єкта управління перетворює відповідно заданим цілям не тільки певний потенціал (або потенціали), але і туристський потенціал в цілому.

4. Потенціали в рамках туристичного потенціалу регіону і, відповідно, туристський потенціал у цілому, функціонують і розвиваються

не тільки з притаманним їм об'єктивним законам, але і з програмним установам суспільства. Важливо, щоб між ними не було нездоланих протиріч.

5. Туристського потенціалу регіону притаманна ієрархічність. Яке б місце в ієрархії займала потенціал, без нього неможливо планомірний розвиток туризму в регіоні. Властивість системності туризму як раз і полягає в тому, що зникнення або погіршення якості будь-якого з його потенціалів може призвести до серйозної зміни якості самої туристської системи.

6. Всі потенціали в рамках туристичного потенціалу регіону здатні до декомпозиції і синтезу, до трансформації та інверсії. Так, інформаційний потенціал накопичується і синтезується в результаті людської діяльності. Корисна інформація з необхідною і достатньою (наприклад, реклама турів) може інвертуватися у надлишкову і марну, яка буде нести в собі певний потенціал загрози (відомо, що надлишок інформації негативно діє на психіку людини).

7. Потенціали в рамках сукупного туристського потенціалу регіону пов'язані між собою, тобто розвиток одного потенціалу стимулює розвиток інших.

8. Туристський потенціал регіону та його складові елементи, будучи системним утворенням, що мають як природну сутність, так і штучне (антропогенне) природу. Значення співвідношення природного та антропогенного факторів в кожному з потенціалів по-різному, що, мабуть, і визначає необхідність розробки відповідних механізмів управління ними. Формування і використання антропогенних потенціалів не повинно порушувати природних, об'єктивно існуючих та діючих законів.

9. Кожен потенціал у рамках туристичного потенціалу регіону спочатку містить в собі передумови до розвитку певних видів туристської діяльності.

Виконаний аналіз потенціалів функціонування та розвитку туризму в регіоні дає підставу представити його туристський потенціал як сукупність потенціалів, а також виділити предмет управління туризмом. На погляд автора, предметом управління туризмом є властивості ресурсів, зв'язки між ними, напрями їх використання.

Слід зазначити, що на сучасному етапі більш складними стають проблеми управління потенціалами, що входять до складу туристичного потенціалу регіону, у зв'язку з існуванням серйозних міжрегіональних відмінностей, а також зважаючи суб'єктивності реалізуються в управлінні поглядів і цілей. Суб'єктивний фактор в управлінні призводить, зокрема, до появи неординарних проблем, рішення яких вимагає високопрофесійного творчого підходу. Тому управління регіоном в сфері розвитку туризму, в тому числі і його потенціалами, повинно розвиватися як синтез двох аспектів: вдосконалення науково-практичної діяльності і розвитку управління як мистецтва. Наука і мистецтво при управлінні регіоном не протиставляються, а виступають як доповнюючі один одного практики.

На основі проведених досліджень можна зробити наступні висновки:

1. Принциповим моментом у дослідженні складу сукупного туристського потенціалу регіону є розгляд його як системи.

2. У складі сукупного туристського потенціалу регіону з позиції системного підходу об'єкт туризму (турист) формує т. н. туристський потенціал потреб, має суб'єктивну і мінливу природу, а суб'єкти туризму є основою формування сукупного туристського потенціалу можливостей, які мають об'єктивну природу.

3. У структурному плані сукупний потенціал регіону являє сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих потенціалів: природно-ресурсного, історико-культурного, економічного і соціального.

4. У зв'язку з тим, що туристичний потенціал регіону є системою, можна виділити його основні особливості: динамічність, ієрархічність, здатність до трансформації, інверсії, розвитку і т. д.

5. У зв'язку з тим, що на сучасному етапі більш складними стають проблеми управління потенціалами, що входять до складу туристичного потенціалу регіону, управління регіоном в сфері розвитку туризму, в тому числі і його потенціалами, повинно розвиватися як синтез двох аспектів: вдосконалення науково-практичної діяльності і розвитку управління як мистецтва.

Для обґрунтування прийняття рішень щодо розвитку туризму та курортно-рекреаційної індустрії на довгостроковий період необхідно зробити комплексну оцінку туристського потенціалу території.

У методологічному відношенні комплексна оцінка території повинна враховувати такі групи факторів:

природні умови і ресурси (рельєф, ґрунти, ресурси, сільськогосподарські угіддя, корисні копалини, ліси та інше);

сучасний стан економічного розвитку (готельний фонд, система культурно-побутового обслуговування, інженерні і транспортні інфраструктури, рівень благоустрою та інші);

соціальні умови розміщення (населення, місць праці, місць короткочасного відпочинку);

екологічні умови (рівень забрудненості повітряного басейну, водних об'єктів, забруднення ґрунтів, наявність електромагнітних хвиль, шум, радіаційне забруднення);

архітектурно-естетичні умови (наявність заповідників, пам'яток архітектури і містобудування, археології, історії, природи, культури).

У цілому весь процес вивчення туристського потенціалу території можна звести до трьох основних етапів. Перший – попередній, другий оціночно-картографічний, третій – аналітичний. .

2.2. Методи збору географічної інформації

Метод – у широкому значенні – спосіб пізнання явищ природи і громадського життя з метою побудови й обґрунтування системи знань. Метод – у вузькому змісті – регулятивна норма чи правило, визначений шлях, спосіб, прийом рішень задачі теоретичного, практичного, пізнавального, управлінського, життєвого характеру.

Важливим методом географічного дослідження залишаються **спостереження**. Маршрутні і майданні, періодичні і безупинні, стаціонарні і дистанційні, вони дають важливі фактичні дані про географічні об'єкти, їхньому розвитку, змінах.

Порівняльний підхід дозволяє виявити подібності і розходження процесів, властивостей і станів географічних об'єктів, скласти їх класифікації, а також прогноз їхніх змін. Історичний підхід дозволяє шляхом вивчення минулих станів об'єкта і порівняння їх із сучасним станом пояснити його унікальні риси.

Статистичний метод дозволяє шляхом обробки даних спостережень визначати залежність між компонентами природи, населення і господарства, а також давати їхню порівняльну характеристику.

Картографічний метод дослідження – метод наукового дослідження, у якому карта виступає як модель досліджуваного об'єкта і проміжна ланка між об'єктом і дослідником.

Картографічний метод дослідження включає:

описи по картах;

графічні побудови: профілі, блок-діаграми й ін.;

виміри по картах, математичну обробку цих вимірів і т.д.

Аерокосмічні методи – це дослідження і картографування Землі за допомогою літальних повітряних чи космічних апаратів. Виділяють фотографічні, електронні, геофізичні і візуальні аерокосмічні методи.

Моделювання дозволяє вивчати розвиток географічних об'єктів, процесів і явищ за допомогою їхніх моделей. Виділяють моделювання графічне, математичне і машинне (за допомогою комп'ютера). Головним джерелом географічної інформації були і залишаються географічні карти, хоча зараз вони часто зберігаються в пам'яті комп'ютера і є частинами геоінформаційних систем, що одержують інформацію із супутників і з численних метеостанцій, що включають банки даних, що містять звіти про результати праці багатьох дослідницьких колективів.

Комплексність самого предмета географії туризму вимагає комплексного методу його вивчення. При характеристиці поверхні Землі в цілому і її частинах географ з'єднує в єдиний комплекс географічне положення даного місця, рельєф, гідрографію, клімат, тваринний і рослинний світ, населення, його побут і діяльність — і все це бере в єдності, у синтезі.

Генетичний метод – метод дослідження явищ чи предметів, заснований на аналізі процесу виникнення, становлення, послідовності стадій його розвитку. Генетичний метод припускає зведення різноманіття явищ до фундаментальних вихідних елементів і виведення з них досліджуваного явища.

Геофізичні методи – методи вивчення надр Землі, засновані на тому, що: магнітне поле і поле тяжіння Землі змінюються в залежності від її внутрішньої будови; пружні коливання й електричні струми поширюються неоднаково в різних гірських породах і т.д. За результатами вимірів швидкості поширення пружних коливань (сейсмічних хвиль), електричної провідності порід, напрямку і напруженості магнітного поля і поля сили ваги робляться висновки про будову земних надр, недоступних для безпосереднього спостереження. Використання геофізичних методів вимагає польових робіт зі спеціальним устаткуванням. Геофізичні методи широко використовуються при пошуках і розвідці корисних копалин, особливо нафти і газу.

Дистанційні методи – методи вивчення Землі й інших космічних тіл з повітряних чи космічних літальних апаратів. До складу дистанційних методів входять аерознімання, космічна зйомка, дешифрування знімків, а також візуальні спостереження: огляд території спостерігачем з борта літального апарата.

Експедиційні дослідження – збір відомостей про досліджувану територію безпосередньо на місцевості. Термін застосовується незалежно від того, у яких природних умовах проводяться дослідження: у поле, у лісі, у горах і т.д. Основним способом збору кількісної та якісної інформації, фактичного матеріалу про території були й залишаються експедиції.

2.3. Методологічні підходи до комплексної оцінки туристського потенціалу території

До актуальних питань географії туризму належить оцінка туристичних ресурсів. Оцінка туристичних ресурсів є складним і ще не до

кінця вивченим дослідницьким процесом. Складність цього процесу залежить від багатьох факторів – відсутність чітко розроблених і усталених методик, забезпеченість інформацією про якість і кількість ресурсів, розрізнення рівнів оцінювання, проблема переходу від вимірювання властивостей об'єкта до його оцінки, визначення форм виразу оцінок, суб'єктивність оцінок.

В оцінці завжди присутні об'єкт і суб'єкт. Об'єктом в оцінці виступають кількісні і якісні характеристики природних, соціально-економічних та історико-культурних ресурсів в цілому або їх окремих елементів, та їх територіальні поєднання, а суб'єктом може виступати рекреаційна галузь, різні ранги ТРС, суспільство в цілому, окремі групи рекреантів, рекреант. Багаторівневність суб'єктів оцінки обумовлює різні підходи до оцінки рекреаційних ресурсів в залежності від того ведеться вона з позицій відпочиваючого, або з позицій організаторів відпочинку. Необхідність в оцінці рекреаційних ресурсів з позицій відпочиваючих здебільшого виникає при необхідності вибору для відпочинку того чи іншого рекреаційного закладу, такий вибір здебільшого обмежуються періодом на вихідні дні чи найближчу відпустку. Оцінка з позицій організатора відпочинку зазвичай пов'язана з проектуванням нових рекреаційних об'єктів, реконструкцією вже існуючих, раціоналізацією використання наявних рекреаційних ресурсів. При цьому оцінювання здійснюється на достатньо тривалу перспективу 10-20 років і більше. При цьому об'єктами оцінки можуть виступати рекреаційні об'єкти різного рангу, від одного підприємства до рекреаційних регіонів і зон.

Відпочиваючих при оцінці цікавлять виключно можливості задоволення власних потреб в конкретному місці, в певний сезон, на протязі обмеженого часу і набору занять. Організатору відпочинку необхідно враховувати рекреаційні потреби значних груп рекреантів на значних територіях, на протязі тривалого періоду, з різноманітним набором рекреаційних занять. Наприклад, відпочиваючого буде цікавити можливість купання і загоряння в серпні, тобто він буде цікавитися наявністю водойми і пляжу, а також температурою води і повітря в цьому місяці. Організатору відпочинку необхідно буде враховувати площу

водойми, площу пляжу, тривалість сприятливого для купання періоду, а також можливості для організації інших циклів занять.

Під **оцінюванням туристичних ресурсів** розуміють процедуру визначення якостей певного рекреаційного об'єкту відповідно до способу його використання для задоволення потреб суспільства, галузі, закладу або рекреанта – тобто суб'єктів рекреації різного рангу [89, 90]. Предметом оцінки є взаємозв'язки об'єкта і суб'єкта оцінки. Оцінюванню притаманні багатокритеріальність, неоднозначність, історизм, ієрархічність та суб'єктно-об'єктний характер.

Для здійснення оцінки туристичних ресурсів найбільшого розповсюдження отримав **метод бальних оцінок**. Теорія і практика застосування бальних оцінок у географії розглядалася у ряді робіт, класичною для географів вважається робота Д.Л. Армада, а для рекреаційної географії Л.І Мухіної. Бальні оцінки знаходять все більш широке застосування, вдосконалюється методика їх отримання, хоча сама можливість їх використання залишається дискусійною. При цьому характеристики рекреаційних ресурсів можуть вимірятися як відносними так і натуральними (кількісними) величинами. Тому для формалізації і раціоналізації отримання інтегральних оцінок використання бальних методів є єдино можливим методом оцінки.

При використанні цього метода засновуються на тім, що оцінка виступає як слідство відношення будь яких компонентів до людської діяльності, як результат визначення в якій мірі придатний цей компонент для певного виду його освоєння, сприятливості його для когось, чогось, саме цьому виникає потреба не в простих вимірюваннях фізичних, хімічних, геометричних або інших величин, а в оцінці результатів вимірювання. Таким чином, кожна оцінка є суб'єктивною у тому розумінні, що відноситься до певного «суб'єкта» оцінки, і в той же час вона об'єктивна у тому випадку, коли спирається на об'єктивні закони зв'язків між блоками оцінювальної системи.

Основні етапи бальної оцінки туристичних ресурсів:

1. Визначення мети і завдань дослідження.

При проведенні оцінки необхідно визначити об'єкт і суб'єкт оцінки, їх ранги, а також конкретні види рекреаційної діяльності на оцінюваних

об'єктах, оскільки кожне заняття і кожна категорія рекреантів висувають власні вимоги до відповідних груп рекреаційних ресурсів.

2. Вибір показників, які враховуються при оцінці.

Необхідно виявити вимоги які пред'являє суб'єкт до об'єкту і на їх основі визначити необхідні властивості і показники, за якими ці властивості слід оцінювати. Наприклад, вимоги які висувають рекреанти до водних акваторій будуть різнитися для різних рекреаційних занять – купання, зайняття водними видами спорту, риболовля. На основі цих вимог формується перелік показників. Для купання важливими будуть такі характеристики як наявність пляжу, площа водного дзеркала, доступність до води, температура і чистота води, глибина біля берегу, характер берегів. Для заняття водними видами спорту – площа акваторії, довжина, глибина водойми. Для рибної ловлі – кількісний і якісний склад рибних ресурсів водойми, доступність до води і ін.

3. Розробка оціночних шкал для окремих показників.

Необхідність окремих оцінок пов'язана з тим, що оцінити рекреаційні ресурси певного об'єкту в цілому не можливо, не оцінивши окремі їх складові. Компонентні оцінки дозволяють виявити відносний вплив того чи іншого компонента, що є досить важливим при розробці і виконанні оптимізаційних заходів, так як підвищити загальний ресурсно-рекреаційний рейтинг території можливо лише шляхом впливу на окремі властивості рекреаційних ресурсів.

Потреба ж в загальних оцінках виникає внаслідок того, що придатність того чи іншого об'єкту виявляється сукупністю декількох властивостей і виразити оцінку цієї сукупності вірніше над усе за допомогою загального інтегрального показника. Але оскільки загальні оцінки не розкривають оцінки окремих компонентів, їх необхідно приводити в ряді оціночних таблиць, представлених по кожному з підблоків і блоків рекреаційних ресурсів.

Слід зауважити, що саме цей етап становить сутність оцінювання. Шкалу вимірів неможливо ототожнювати зі шкалою оцінювання і механічно переводити одиниці вимірів в оціночні категорії, крім того оцінка одного і того ж самого показника може бути різною в залежності від суб'єкта оцінки. Інакше кажучи, конкретний вимір показника завжди

однозначний, а його оцінка може бути багатозначною. Наприклад, шкала вимірів крутизни схилів (в градусах) буде лінійною і показуватиме поступову зміну значення цього показника, а шкала оцінок повинна показати на яких рубежах відбувається перехід однієї якості схилу до іншої, від найвищого до нижчого і далі несприятливого і взагалі непридатного. При цьому шкала оцінок, для організації зимових лижних видів спорту і для організації категорійних піших подорожей буде різною.

Практично розробка шкали оцінок зводиться до вибору числа оціночних щаблів, установленню інтервалів між ними і розбивки по цим інтервалам шкали вимірювань. Як зазначає Мухіна Л.І., для оцінки окремих показників найчастіше використовуються 3 і 4-х бальні (трьох – і чотирьохступінні) шкали, іноді і більше. Використання саме таких шкал в оцінці обумовлюється також: амплітудою значення показників, можливостями точності вимірювання, заданою детальністю дослідження.

При визначенні інтервалів оціночних шкал в кожному конкретному випадку використовуються як лінійні, так і нелінійні залежності між вимірюванням та оцінкою, а також рівні і нерівні інтервали.

4. Отримання часткових оцінок.

Отримання часткових оцінок зводиться до перевodu по розробленим оціночним шкалам вимірюваних показників в оцінки.

5. Отримання загальних інтегральних оцінок.

При розробці інтегральних шкал можливе використання різних способів об'єднання окремих оцінок, але частіше всього використовується складання балів. Такий спосіб переважно використовується при оцінках, коли кожен об'єкт оцінюється за рядом ознак, а потім вводиться загальний бал для міркувань щодо придатності даного ресурсу, об'єкта обраній меті. Іноді для об'єднання окремих оцінок використовують перемноження. При більш складних зв'язках суб'єкта і об'єкта слід використовувати перемноження, при більш простих – підсумовування.

Вага всіх оцінюваних компонентів при інтегральних оцінках приймається рівною одиниці, або їх враховують з введенням коефіцієнтів значимості оцінок окремих показників.

Отримані інтегральні оцінки можуть мати різні форми вираження - словесні оцінки типу: слабкий-середній-потужний, високий-середній-низький, непридатний – слабо придатний – придатний, помірний-посередній-високий; цифрові – категорії I, II, III, бали, ранги, рейтинги.

6. Аналіз отриманих результатів.

В географії склались такі основні типи оцінки рекреаційних ресурсів: **медико-біологічний, технологічний і психолого-естетичний.**

Медико-біологічна оцінка відображає вплив природних факторів на організм людини. Головним об'єктом оцінки виступають кліматичні ресурси, які найбільшим чином впливають на самопочуття та здоров'я людини. Розроблено ряд методик, які дозволяють оцінити вплив комплексу кліматичних факторів на стан організму людини.

Технологічна оцінка передбачає визначення можливого ступеню взаємодії природного середовища і людини для здійснення рекреаційної діяльності. При технологічному типі оцінки суб'єктом здебільшого виступає рекреаційна галузь, а оцінці підлягають придатність території для певного типу рекреаційних занять та можливість її інженерно-будівельного освоєння.

Психолого-естетична оцінка, її поява, викликана об'єктивною закономірністю тяжіння рекреантів до території які мають найбільшу естетичні цінність. При її проведенні визначається емоційна дія природного ландшафту або його компонентів, іноді окремих історико-культурних об'єктів на рекреанта. Естетична оцінка природних ландшафтів, в більшому ступені залежить від стану суб'єкта, його приналежності к певним віковим, соціальним, етнічним групам, залежить від конкретного в даний момент психо-емоційного стану суб'єкта оцінки, від того пересувається він пішки або автомобілем. Методика такої оцінки постійно вдосконалюється.

При вище описаних типах оцінки береться до уваги тільки рекреаційна цінність природних і історико-культурних комплексів різного призначення і не враховуються народногосподарські результати їх експлуатації, які служать базою економічного обґрунтування капітальних вкладень у відтворення, охорону і покращення використання

рекреаційних ресурсів. Для цього використовують економічні оцінки рекреаційних ресурсів. Завдання такої оцінки - відобразити той народногосподарський ефект, який дають суспільству рекреаційні ресурси за певний період їх експлуатації. Для цього треба визначити економічні параметри "продукції" цієї галузі, які можна сформулювати таким чином:

1. *Рекреація відноситься до сфери послуг.* Так як і в інших галузях невиробничої сфери, економічний ефект від рекреаційної діяльності виявляється, з одного боку, в результативності функціонування установ лікування, відпочинку і туризму, з іншого - на рівні народного господарства країни - в підвищенні продуктивності праці, зростанні сукупного суспільного продукту і т.д. Тому можливі два основних види оцінки: галузева (з позиції рекреаційної галузі) і народногосподарська (з позиції суспільства загалом). Галузева оцінка будується на зіставленні витрат і прибутків галузі, а народногосподарська - суспільних витрат і виграші суспільства внаслідок використання рекреаційних ресурсів. Ці два види оцінок можуть з успіхом доповнювати одна одну.

2. *Рекреація знаходиться на стику природного середовища, економіки і соціальної сфери.* Очевидно, що при визначенні ефекту від використання рекреаційних ресурсів, поряд з суто економічними, повинні враховуватись природно-охоронні і соціальні чинники. Останні виявляються на рівні відтворення продуктивних сил і полягає в зниженні захворюваності, збільшенні працездатності віку, зростанні загальноосвітнього і культурного рівня населення, його фізичному розвитку, підвищенні рівня життя населення.

3. *Економічні параметри "продукції" рекреаційної діяльності, а отже, і економічна оцінка рекреаційних ресурсів тісно пов'язані з видом ресурсу, його якістю, місцезонаштуванням відносно районів попиту, технологією використання, екологічними характеристиками стану рекреаційного середовища.* Зв'язок цей може бути виражений системою кількісних і якісних показників.

Здебільшого економічну оцінку застосовують для визначення економічної цінності природних рекреаційних ресурсів, тому що саме

вони є безпосередніми, технологічно обов'язковими для організації рекреаційного господарства на даній території.

Економічна оцінка необхідна для цілей посилення охорони цих ресурсів і створення стимулів для їхнього раціонального використання (через установлення плати за експлуатацію природних багатств). Така оцінка дозволяє визначати ефективність різних заходів, спрямованих на більш повне й раціональне використання ресурсів. До економічної оцінки примикає й інвестиційний аспект. Капітальні витрати й природні ресурси по суті використовуються в комплексі. Перехід від одних технологічних способів видобутку й використання природних ресурсів до інших може викликати різні потреби в додаткових капітальних вкладеннях або, навпаки, звільнити від якоїсь частини капітальних витрат. До того ж практично всі природні ресурси допускають альтернативне використання.

Основна проблема полягає в тім, що економічно оцінити природні рекреаційні ресурси досить складно. Економічна оцінка можлива тільки для тих рекреаційних ресурсів, народногосподарський ефект від яких можна виміряти: для мінеральних вод, грязей, озокериту, лісу, поверхневих вод, природних національних парків. Основними показниками соціально-економічної ефективності використання природних лікувальних ресурсів є: економічний ефект оздоровлення одного рекреанта; ефект від курортного використання 1м³ різних видів лікувальних ресурсів (на його основі визначається сумарний ефект від освоєння всього родовища); загальне скорочення тимчасової непрацездатності протягом року після оздоровлення одного рекреанта; чисельність умовно вивільнених працівників за рахунок зниження втрат робочого часу протягом року після оздоровлення в санаторіях; економія коштів на оплату аркушів тимчасової непрацездатності рекреантів протягом року після санаторно-курортного лікування.

Все це приводить до висновку про те, що економічна оцінка рекреаційних ресурсів повинна являти собою систему показників. Вони повинні відображати економічні результати рекреаційної діяльності, починаючи від експлуатації рекреаційних ресурсів з урахуванням їх

властивостей і закінчуючи соціально-економічним ефектом в системі народного господарства країни.

На сьогодні більш розробленими **є такі методи економічної оцінки рекреаційних ресурсів:**

1) *витратний* – передбачає оцінку по витратах на освоєння ресурсів;

2) *рентний* – за результатами їх експлуатації. У практиці рекреаційного господарювання застосовується три види платежів:

платежі за використання природних рекреаційних ресурсів;

відрахування за понаднормативне їх використання і за користування загальною інфраструктурою;

штрафні санкції, які накладаються безпосередньо на керівників закладів відпочинку за невиконання ними встановлених вимог щодо організацій та ведення рекреаційного господарства.

3) *визначення економічного ефекту від рекреаційно-туристичного оздоровлення.*

Особливо актуальною є проблема економічної оцінки рекреаційних ресурсів з використанням *кадастру*.

Аналіз вітчизняного й закордонного досвіду в області створення кадастрів показує, що кадастрова система оцінки лежить в основі керування багатьма із природних ресурсів, а саме: земельними, водними, лісовими, мінеральними. Кадастр походить від латинського слова “capitastum” - реєстр, список, документ, що становиться офіційним органом або установою, - і являє собою систематизований звіт даних, що включає якісний і кількісний опис об'єктів або явищ із їх економічною (еколого-соціально-економічною) оцінкою; дані про динаміку і ступінь їхньої вивченості з додатком картографічних і статистичних матеріалів; рекомендації з використання об'єктів або явищ, пропозиції заходів по їхній охороні, вказівки на необхідність подальших досліджень і ін. Кадастрова система обліку й оцінки ресурсів ефективно забезпечує нагромадження й оперативне використання великих масивів інформації.

У цілому кадастр повинен відбивати не тільки дані про природний стан ресурсу, але й містити оцінну характеристику його використання. Насущні проблеми природокористування такі, що кадастр не може

виконувати тільки реєстраційну роль. В умовах ринку зміст і структура кадастру повинні відповідати вимогам економічної й екологічної ефективності використання ресурсів. Найбільші труднощі пов'язані з визначенням складу показників кадастру, вибором і розрахунком технічних і економічних параметрів, визначенням оцінного критерію. Якісні й кількісні показники є основою угруповання й класифікації ресурсів. При цьому оцінні дані повинні бути порівнянні й забезпечувати можливість природно-економічного районування. Таким чином, методологічною основою кадастру є сполучення облікових і оціночних показників виробничо-економічного змісту. Головним завданням при цьому є забезпечення охорони природного ресурсу й підвищення ефективності його використання.

Розробляючи методику складання того або іншого кадастру, необхідно мати на увазі періодичність або безперервність його відновлення й поповнення. Незважаючи на те, що кадастровий облік сам по собі вже містить вимогу впорядкування даних і їхньої систематизації, однак цілеспрямована наскрізна класифікація матеріалу в методичному плані є самостійним завданням, відособленої від інших. У практиці створення кадастрів питання їхньої класифікаційної основи повною мірою ще не вирішений. Завдання класифікації - це логічна операція розподілу предметів, явищ, властивостей по класах у відповідності із властивим ним фіксованим набором ознак. Інакше кажучи, це одна з форм приведення інформації в систему. У загальному методологічному плані вона складається у визначенні необхідних і достатніх умов для виявлення приналежності кожного об'єкта до деякого заданого класу.

Кадастр повинен розглядатися як підсумок і результат аналізу, систематизації й узагальнення географічної або геологічної, технологічної й техніко-економічної інформації про стан ресурсу, що завершується одержанням кадастрових оцінок. При цьому економічна оцінка (перелік показників, порядок їхнього встановлення, оцінний критерій) методично й практично виявляється найбільш важким етапом робіт. Особливо це ставиться до природних рекреаційних ресурсів, питання економічної оцінки яких розроблені вкрай недостатньо.

2.4. Картографічний метод та форми його використання в географії туризму

Карти служать як для наукового й практичного відображення явищ і об'єктів глобального й регіонального масштабів, так і для чисто ілюстративних, а також навчальних цілей. Залежно від завдань, карта може бути як підсумком багаторічного дослідження й містити в собі кодування певної інформації, у тому числі й закономірностей, так і служити допоміжним засобом у дослідженні або навчальному вивченні матеріалу – усе визначається особливостями й завданнями дисципліни.

Під **картою** розуміється математично певне, зменшене, генералізоване зображення поверхні Землі, іншого небесного тіла або космічного простору, що показує розташовані або спроектовані на них об'єкти в прийнятій системі умовних знаків. При цьому під об'єктами розуміються будь-які предмети, явища або процеси, зображені на картах.

Під **елементами карти** розуміється саме картографічне зображення, математична основа карти, її легенда, допоміжне оснащення й додаткові дані. Основним елементом карти є картографічне зображення, що передає зміст карти, тобто сукупність відомостей про об'єкти, нанесені на карту, їх розміщенні, властивостях, взаємозв'язках і динаміку. Залежно від тематики карти, основне зображення може бути зовсім різним.

Карта завжди супроводжується **легендою**. Під цим терміном розуміється система використовуваних на карті умовних знаків і пояснень, що розкривають її зміст.

Основна відмінність карти від інших зображень простору полягає у використанні математичної основи. Карта – це зменшене зображення реальності, і таке зменшення можливе лише при використанні строгої математичної основи. *Математична основа карти* знаходить вираження в сітці меридіанів і паралелей. У випадку топографічних карт – це прямокутна координатна мережа, масштаб і геодезична основа.

Карта є моделлю дійсності. Вона точно передає розміри площ і положення в просторі певних, важливих для розв'язку конкретного

завдання об'єктів. Карта відбиває розподіл у просторі тільки окремих вибраних явищ і об'єктів, створюючи в такий спосіб основу для аналізу й розуміння реальності.

Виділяються наступні **властивості карт**:

1. Просторово-тимчасова подоба картографічного зображення й об'єкта: строга відповідність реальних поверхонь і того, що відбивається на карті.

2. Змістовна відповідність карти й реальності. На карті знаходить місце науково обґрунтоване відбиття певних особливостей дійсності.

3. Властивість абстрактності дозволяє вичленувати найголовніше у відбиваному на карті явищі. Суб'єктна установка проявляється у відборі найбільш важливих об'єктів, які потім наносяться на карту.

4. Властивості вибіркової й синтетичності карти дозволяють вичленувати й відбити фактори, процеси і явища, які в реальній дійсності проявляються спільно.

5. Метричність – властивість карти, забезпечувана математичними правилами побудови карти. Наявність на карті масштабу, шкал, градацій дозволяє робити численні виміри кількісних показників і визначати характеристики описуваних явищ.

6. Однозначність – властивість карти як моделі мати лише єдине значення в кожній крапці й у межах прийнятої системи умовних позначок. Однозначність проявляється у вигляді просторової й знакової однозначності.

7. Безперервність означає, що на карті немає порожнеч і розривів і картографічне зображення присутнє у всіх крапках карти.

8. Наочність – можливість зручного зорового сприйняття просторових форм, розмірів, розміщення, зв'язків об'єктів.

9. Оглядовість карти – здатність представити єдиному погляду великі простори, головні закономірності розміщення й взаємозв'язки об'єктів, основні елементи їх структури.

У цьому зв'язку із складністю об'єкту географії туризму часто найбільш ефективним є не стільки використання окремих карт, скільки атласів, що дають систематичну картографічну виставу про територію і її освоєнні.

Атлас є збірником карт, виконаних по єдиній програмі. Характерним є методична й технічна єдність виконання карт. Найважливіше в атласі – споконвічна орієнтація на системне відбиття певних просторів.

Будь-які географічні карти оформляються за допомогою картографічних проєкцій. *Картографічна проєкція* – спосіб переходу від реальної, геометрично складної земної поверхні до площини карти.

Існує кілька основних видів картографічних проєкцій – циліндрична, конічна, азимутальна та інші. Картографічні проєкції вибираються залежно від того, яка частина реальної поверхні повинна знайти відбиття на карті. Залежно від вибору картографічної проєкції зображення на карті може виглядати суттєво по-різному.

Масштаб карти – відношення довжини лінії на карті до довжини відповідної лінії на земній поверхні.

За масштабом карти діляться на наступні категорії:

плани – 1:5000 і крупніше,

великомасштабні карти – 1:10000 - 1:200000,

середньомасштабні карти – 1:200000 - 1:1000000,

дрібномасштабні карти – дрібніше 1:1000000.

Розподіл карт по масштабу не є загальноприйнятим. Залежно від розмірів країни можуть використовуватися інші стандарти.

За **просторовим охопленням** виділяються карти Сонячної системи й зоряного неба, карти планет, карти материків і океанів і т.д. Можливі класифікації карт по територіальних адміністративних одиницях різної площі, економічним і природним районам.

За **тематикою** виділяються загально-географічні й тематичні карти. Існують карти, що відбивають природні й суспільні явища. Кожний тип ділиться на велику кількість різних видів карт.

Використовується поділ карт **за призначенням**. Особливу групу становлять технічні карти, куди входять космічні навігаційні, морські навігаційні, автодорожні карти і т.д. До спеціальних належать навчальні карти; вони звичайно використовуються в якості наочних приладдя при вивченні різних курсів. Окремий тип становлять туристські карти. Відповідно до призначення на них можуть бути нанесені об'єкти, що

представляють інтерес для туристів і/або призначені для обслуговування туристів (готелю та ін.). Туристські карти звичайно відрізняються барвистим оформленням і особливим стандартом дизайну. Особливість туристських карт полягає й у тому, що вони досить часто завантажені рекламною інформацією.

Виділяються наступні *групи прийомів використання карт*:

опис по картах – словесна (письмова або усна) інтерпретація інформації карти для певних цілей;

графічні прийоми – побудова на підставі карт різного роду профілів, графіків, діаграм та ін.;

- графоаналітичні прийоми – виміру по картах координат, довжин, висот, площ, різних показників форм і розмірів об'єктів і т.п.;

прийоми математико-картографічного моделювання – побудова й аналіз моделей на підставі даних, знятих з карти.

За рівнем автоматизації й механізації робіт з картою виділяються наступні види:

візуальний аналіз – читання карт, зорове зіставлення й оцінка об'єктів;

інструментальний аналіз – із застосуванням вимірювальних приладів і механічних обладнань (циркулів, курвіметрів, планіметрів);

напіваавтоматичні (автоматизовані) дослідження – застосування автоматичних обладнань і комп'ютерів для зняття даних з карт, їх обробки, аналізу й перетворення;

автоматичні дослідження – повна автоматизація всього процесу використання карт. Настільки високий рівень автоматизації реалізується на базі "автоматичних картографічних систем".

Використання карт у географії туризму має деякі принципові обмеження, пов'язані з тим, що картографія в її сучасному виді орієнтована на роботу з фізичним простором, яке є тлом для реалізації різних явищ. Однак простір не анонімний: фізичний простір реальний, але є й інші види простору, наприклад, соціокультурне. Тому часто мають місце й взаємодіють такі процеси, явища й системи, які неможливо відобразити в символах і поняттях фізичного простору.

Картоїд – просторова теоретична модель, застосування якої доцільне в тих випадках, коли мова йде про генералізований аналіз й відбиття масштабних просторових явищ.

Картоїд володіє багатьма властивостями класичної карти, хоча має й принципові відмінності, що полягають у відсутності строгої математичної основи й точної передачі фізичного простору. Картоїд передає поверхню як образ реальності, відбиваний у пізнаваному виді.

Основні відмінності картоїдів від класичних картографічних зображень полягають у наступному:

немає масштабу й точного дотримання фізичним територіальним пропорціям відбиваного на моделі простору;

не враховується класична система географічних координат у вигляді сітки паралелей і меридіанів;

уводиться система умовних позначок генералізованого типу, які можуть не зустрічатися у фізичному просторі й відбивати складні, ідеальні по своїй суті явища;

- ігноруються ті елементи реального простору, які не важливі для теоретичного аналізу, проведеного за допомогою картоїдів;

існують строго певний рівень і стандарт генералізації, що задаються споконвічно.

Властивості й можливості картоїдів такі:

1. Просторова подібність картоїда. Немає тієї точності відбиття реальності, як на класичній карті; немає математичного перетворення метрики реальності в її відбиття на поверхні карти в строго певному масштабі, однак має місце просторова подoba на рівні уявного образу певної території.

2. Порівнянність картоїда як моделі з картою як більш точним відбиттям реальності при дотриманні масштабу допомагає при аналітичній роботі.

3. Можливість відбиття динаміки явищ у її найбільш істотних й генералізованих рисах: еволюція явища може бути відбита більш чітко й характерно, чому у випадку використання карт.

4. Змістовна відповідність картоїда відображуваним явищам. Картоїд пізнаваний при аналізі відповідної інформації про відображуване явище.

5. Абстрактність картоїда дозволяє відібрати найбільш типові й важливі характеристики явища. Підсумком стає просторова динамічна модель, у якій відмітається все несуттєве.

6. Вибірковість інформації для відображення на картоїді. З гігантського масиву інформації можна відбирати лише ту, що реально необхідна для конкретного дослідження.

7. Синтетичність інформації, що втримується на картоїді. Те, що в природі не існує разом, може бути зіставлене на картоїді.

8. Можливість послідовного відображення ідеальних явищ. Ідеальні явища погано прив'язуються до фізичного простору: вони детермінують безліч значимих матеріальних явищ, але із труднощами піддаються відображенню. У випадку використання картоїдов проблема їх просторового відображення вирішується найбільше адекватно.

9. Можливість відображення теоретичних об'єктів. Теоретичні об'єкти моделюються з різних компонентів реальності. Вони є результатом наукового абстрагування. На класичній карті такого роду об'єкти відбити надзвичайно складно, а картоїд дозволяє це зробити.

10. Однозначність просторова. Існує тверда кореляція з тим, що зображується на картоїді, і тим, що можна побачити в реальності й на карті. По факту, зіставлення здійснюється не стільки з реальністю, скільки з картою.

11. Однозначність знакова. Для складання картоїда вводиться певна система знаків (умовних позначок), на основі якої й ведеться відбиття описуваної реальності.

12. Безперервність. Картоїд відбиває поділ реального фізичного простору на соціокультурні простори.

13. Оглядовість. Одна модель, один аркуш картоїда може вміщати простору колосальної площі.

14. Наочність. Зображення повинне бути таким, щоб воно сприймалося коректно й працювало на максимальну читаність картоїда.

15. Інформативність. Картоїд містить у закодованому виді певну кількість інформації, яка часто носить ключовий характер: дає ключ до розуміння маси конкретики.

Для географії туризму, яка пов'язана з почуттєвими й нематеріальними аспектами людського сприйняття, картоїди мають дуже важливе значення по пізнавальних причинах. Карта впливає строгій математичній основі й виключає суб'єктивність образів туристів. Саме переваги туристів, образи тих або інших територій, що формуються в них, а не реальні фізичні характеристики простору й можливості туристично рекреаційної системи, визначають формування рекреаційних потоків і їх відтворюваність.

Відносно новинкою сучасної географічної науки можна вважати **уявні карти** (mental maps). Розвиток цієї методики – досягнення західної "гуманістичної" географії (Humanistic geography) як особливого напрямку, що розбудовується із другої половини 1960-х років.

Уявні карти – фіксовані образи простору, що зберігаються у свідомості людей. Уявна карта – це уявний образ, а не карта в буквальному значенні. Вона реальна тією самою мірою, як і всі інші ідеальні прояви в людині.

Для дослідження уявних карт застосовуються різні методики, найбільш традиційними з яких є наступні:

1) поглиблене інтерв'ю з респондентом, під час якого з'ясовуються вистави людини про певне місце. Підсумком може бути словесний опис, який потім переводиться в графічну або картографічну форму самим дослідником;

2) складання респондентом планів-образів певного простору. У такому варіанті дуже мало слів, але є персоніфіковане графічне відбиття образу певного простору;

3) опитування методом семантичного диференціала, тобто вивчення асоціацій того або іншого місця з відповідними словами, почуттями, емоціями.

Підсумком усіх перерахованих методів є визначення образів простору опитаних.

При дослідженні уявних карт виділяються два підходи.

Структурний підхід акцентує увагу на тому, яка інформація про певні місця втримується у свідомості людей.

Оцінний підхід акцентує увагу на тому, які фактори впливають на формування певних образів простору.

Дослідження уявних карт вирішує питання про те, яким образом сприйняття впливає на реальну поведінку. У цьому зв'язку застосування уявних карт особливо важливо при аналізі просторової поведінки людей і вибору ними переваг у процесі своєї діяльності. Дуже важливе дослідження уявних карт і при вивченні попиту на рекреаційний сервіс іноземних туристів.

До числа реальних і дуже важливих досягнень методу складання й вивчення уявних карт можна віднести наступне:

виявлення фіксованих образів місць і можливість їх досить строгого відображення;

визначення групових і індивідуальних відмінностей у сприйнятті образів місць і можливість використання цього знання в практичних цілях;

виявлення й вивчення безсумнівних зв'язків між існуючими образами реальності й поведінкою людей.

Уявні карти дозволяють виявляти й досліджувати реально існуючі образи простору, що вкрай важливо для географії туризму, пов'язаної з аналізом просторової поведінки людей.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Назвіть методи збору географічної інформації.
2. Розкрийте оціночні методи в географії туризму.
3. Які вам відомі методи класифікації в географії туризму?
4. Назвіть методи типології в географії туризму.
5. Охарактеризуйте метод районування.
6. Опишіть структурно-логічні моделі О. Бейдика. Рейтингові методи.

7. Охарактеризуйте картографічний метод та форми його використання в географії туризму.

Розділ 3. Географія туристських потоків, доходів та витрат

3.1. Туристський потік та його географічна характеристика

3.2. Географічна оцінка туристського потоку

3.3. Географічна оцінка туристичних доходів та витрат

3.1. Туристський потік та його географічна характеристика

Туристський потік — це форма взаємодії між місцем призначення, де є пропозиція (наприклад, туристична привабливість чи атрактивність), і місцем відправлення, де існує попит чи дефіцит подібних послуг і товарів,

Найважливішими показниками туристських потоків є кількість прибуттів (вибуттів) і тривалість перебування.

Під кількістю прибуттів (вибуттів) розуміють кількість зареєстрованих туристів, що прибули в ту чи іншу країну (чи вибули з неї) за визначений період часу, переважно календарний рік.

Кількість прибуттів (вибуттів) є основним показником, що характеризує туристичний рух. Прибуття (вибуття) враховуються в абсолютному вираженні у формі кількості поїздок за той чи інший відрізок часу. Для оцінки інтенсивності туристських обмінів кількість прибуттів (вибуттів) розраховується на 100 осіб населення, тобто виражається як відносна величина.

За даними UNWTO, на 100 осіб припадає в середньому 10 поїздок. В окремих регіонах цей показник суттєво відрізняється від середньосвітового (від 0,5 прибуттів на 100 осіб населення в Центральній Африці і Південній Азії до 40 — у Карибському басейні та Океанії).

Найвища туристська активність спостерігається в Європі. В усіх субрегіонах — Західній, Північній, Південній, Центральній і Східній Європі — кількість прибуттів, а також поїздок за кордон у розрахунку на 100 осіб значно перевищують середньосвітові показники. Максимальним показник прибуттів є в Південній і Західній Європі — понад 60 прибуттів на 100 осіб, для поїздок за кордон у Північній і Західній Європі — понад 70 вибуттів на 100 осіб.

Поряд із кількістю прибуттів (вибуттів) у статистиці туристських потоків використовується інший показник — тривалість перебування, що вимірюється в годинах для одноденних поїздок і ночівлях, або тuro-днях.

Ночівлею вважається одна доба, проведена одним туристом у певній країні (місці призначення).

Тривалість перебування всіх туристів у країні протягом визначеного тимчасового періоду, тобто загальна кількість ночівель, або туроднів (Т), розраховується за формулою:

$$T = A * L$$

де А – кількість туристських прибуттів, осіб;

L – середня тривалість перебування одного туриста в країні, діб.

Статистичні відомості про ночівлі групуються за календарними місяцями, типами і категоріями засобів розміщення, а також за територіальною ознакою. Тривалість перебування туристів неоднакова залежно від місця призначення (країни). Відмінності зумовлені туристичною спеціалізацією країни, що приймає (діловий туризм чи подорожі з метою відпочинку і розваг), цінами на її внутрішньому ринку, характером туристських потоків (транзитні чи кінцеві), віддаленістю від основних ринків виїзного туризму та іншими факторами.

На відміну від статистики прибуттів, що формує загальне уявлення про обсяг туристських потоків, статистика тривалості перебування характеризує туристичні подорожі кількісно та якісно. Статистична інформація про транзитні та кінцеві поїздки використовується при вивченні попиту різних груп туристів на послуги розміщення.

Показники туристських потоків застосовуються при статистичному обліку не тільки іноземних туристів, а й місцевого населення, що виїжджає за кордон чи подорожує в межах своєї країни. Тим самим забезпечується зіставлення баз даних в'їзного, виїзного і внутрішнього туризму.

3.2. Географічна оцінка туристського потоку

Міжнародний туризм розвинений у світі вкрай нерівномірно, що пояснюється в першу чергу різними рівнями соціально-економічного розвитку країн і регіонів. У самому загальному виді територіальна нерівномірність відбиває різні рівні соціально-економічного розвитку Півночі й Півдня (Центра й Периферії світового господарства). Так, згідно даним UNWTO, на розвинені країни нині доводиться більше 50 % всіх туристських прибуттів, але країни, що розвиваються, стрімко збільшують свою присутність на світовому туристському ринку.

Розвиток туризму характеризується постійним географічним розширенням і урізноманітненням напрямків подорожей. В 1950 р. 15 найбільших по обсягах обслуговування маршрутів — до 97% туристів — проходили в межах Західної Європи й Північної Америки. Наприкінці ХХ в. тут зосереджувалося близько 80 % туристських потоків. В 1990-х р.р. частка Азіатсько-Тихоокеанського регіону перевищила 10 %, тому що темпи росту туристських потоків тут виявилися найбільш високими. Нині на три цих макрорегіони доводиться 88,8 % всіх світових туристських прибуттів (у тому числі на Європу - 52,2 %, на Америку - 16, АТР - 20,6 %) і 91,8 % всіх грошових надходжень від міжнародного туризму.

Таблиця 3.1

Міжнародні туристські прибуття за регіонами та субрегіонами світу, млн осіб

	International Tourist Arrivals (million)							Market share (%)	Change (%)		Average annual growth (%)
	1990	1995	2000	2005	2010	2012	2013*	2013*	12/11	13/12	'05-'13*
World	434	528	677	807	948	1,035	1,087	100	4.1	5.0	3.8
Advanced economies ¹	296	334	421	459	506	551	581	53.4	3.8	5.4	3.0
Emerging economies ¹	139	193	256	348	442	484	506	46.6	4.4	4.5	4.8
By UNWTO regions:											
Europe	261.1	304.0	388.2	448.9	484.8	534.4	563.4	51.8	3.6	5.4	2.9
Northern Europe	28.2	35.8	46.6	60.4	62.7	65.1	68.9	6.3	0.9	5.8	1.6
Western Europe	108.6	112.2	139.7	141.7	154.4	167.2	174.3	16.0	3.5	4.2	2.6
Central/Eastern Europe	33.9	58.1	69.3	90.4	94.5	111.7	118.9	10.9	8.3	6.5	3.5
Southern/Mediterr. Eu.	90.3	98.0	132.6	156.4	173.3	190.4	201.4	18.5	1.9	5.7	3.2
- of which EU-28	229.7	267.3	332.3	363.8	380.0	412.2	432.7	39.8	2.7	5.0	2.2
Asia and the Pacific	55.8	82.0	110.1	153.5	204.9	233.5	248.1	22.8	6.9	6.2	6.2
North-East Asia	26.4	41.3	58.3	85.9	111.5	122.8	127.0	11.7	6.0	3.5	5.0
South-East Asia	21.2	28.4	36.1	48.5	70.0	84.2	93.1	8.6	8.7	10.5	8.5
Oceania	5.2	8.1	9.6	10.9	11.4	11.9	12.5	1.1	4.0	4.7	1.7
South Asia	3.1	4.2	6.1	8.1	12.0	14.6	15.5	1.4	6.2	6.1	8.4
Americas	92.8	109.1	128.2	133.3	150.6	162.7	167.9	15.5	4.3	3.2	2.9
North America	71.8	80.7	91.5	89.9	99.5	106.4	110.1	10.1	4.2	3.5	2.6
Caribbean	11.4	14.0	17.1	18.8	19.5	20.7	21.2	2.0	3.0	2.4	1.5
Central America	1.9	2.6	4.3	6.3	7.9	8.9	9.2	0.8	7.3	3.7	4.9
South America	7.7	11.7	15.3	18.3	23.6	26.7	27.4	2.5	5.0	2.6	5.2
Africa	14.7	18.7	26.2	34.8	49.9	52.9	55.8	5.1	6.6	5.4	6.1
North Africa	8.4	7.3	10.2	13.9	18.8	18.5	19.6	1.8	8.2	6.1	4.4
Subsaharan Africa	6.3	11.5	16.0	20.9	31.2	34.5	36.2	3.3	5.8	5.0	7.1
Middle East	9.6	13.7	24.1	36.3	58.2	51.7	51.6	4.7	-5.4	-0.2	4.5

Більшість міжнародних туристів у світі подорожує в межах Європи, або приїжджає в Європу. На всі європейські маршрути доводиться більше половини загальносвітового обсягу міжнародних туристських прибуттів. Це пояснюється, з одного боку, наявністю тут найрізноманітніших рекреаційних (природних і культурно-історичних) ресурсів, а з іншого боку - дією сприятливих для розвитку туризму соціально-економічних і інфраструктурних факторів (високий середній рівень життя, урбанізованість, транспортна рухливість). Дуже важливий для Європи й фактор географічного положення, особливо близького сусідства більшості країн.

Азіатсько-Тихоокеанський регіон – це туристський макрорегіон світу, що найбільш швидко розвивається. Чисельність міжнародних туристів з 1970 р. збільшилася тут більш ніж в 30 разів, а доходи від цієї галузі вирости в 140 разів. Такий стрибок АТР в області світового туристського бізнесу пояснюється загальним прискоренням соціально-економічним розвитком регіону, поглибленням інтеграційних процесів, поліпшенням геополітичної обстановки, успіхами індустрії туризму.

У цьому макрорегіоні також переважає внутрішньорегіональний туризм (близько 4/5). У міжрегіональних поїздках виділяються туристи з Європи й Америки. Дуже мало з інших регіонів. Майже 33 % всіх, що

прибувають в АТР спрямовуються в КНР. З огляду на території Сянгану, Макао й Тайваню - 50 %. Із зовнішніх туристських ринків, куди виїжджають громадяни із країн АТР, найбільшою популярністю користуються США, Європа й Індія.

Американський макрорегіон у цей час є третім по масштабах міжнародного туризму туристичним напрямком. Різноманітні туристичні ресурси цієї частини світа обумовлюють розвиток багатьох видів туризму. Деяке зниження його частки в прибуттях туристів і доходів пояснюється не тим, що він став втрачати свою привабливість, а тим, що темпи розвитку туристського бізнесу, у першу чергу в АТР, виявилися значно більш високими.

В Америці, як і в Європі, переважає внутрірегіональний туризм (майже 3/4 всіх прибуттів), а головними центрами притягання туристів були й залишаються три країни Північної Америки - США, Мексика й Канада, при сильному домінуванні США. Близько 1/4 всіх міжнародних туристів, що відвідують Америку, приїжджає з інших регіонів світу, головним чином з Європи й Азії (насамперед - з Великобританії і Японії).

Африка, незважаючи на те що темпи росту міжнародного туризму в цьому регіоні останнім часом помітно виросли, усе ще залишається в числі його аутсайдерів. Число іноземних туристів, що відвідують Африку, і грошові надходження від них відносно невеликі й становлять близько 5 % загальносвітових. Туристські потоки між африканськими країнами, а тим більше в інші регіони світу, усе ще залишаються дуже слабкими. Самим великим ринком для країн регіону є самі африканські країни, що дають до 50 % всіх туристів. Головний регіон – постачальник туристів – Європа: Франція, Німеччина, Великобританія. Це пояснюється тим, що не дуже давно ці країни були метрополіями африканських колоній.

Близький Схід в останні роки продовжує залишатися однією з гарячих крапок планети, але з 1990 р. кількість туристських прибуттів у регіон виросло в 6,2 рази (з 9,6 млн. до 59,7 млн.), причому темпи приросту є найвищими у світі. На Близькому Сході деякий розвиток одержали й міжрегіональний, і внутрішньорегіональний туризм. Головними приймаючими країнами стали Єгипет, Саудівська Аравія, ОАЕ, Бахрейн, Йорданія, Сирія й Кувейт.

3.3. Географічна оцінка туристичних доходів та витрат

Для оцінки поточних і планових майбутніх грошових, у тому числі валютних, надходжень і витрат у міжнародному туризмі використовуються такі вартісні показники:

- сума грошових, у тому числі валютних, надходжень від в'їзного туризму — загалом за рік, а також окремо за країнами і місяцями;

- сума грошових, у тому числі валютних, витрат на виїзний туризм — загалом за рік, а також окремо за країнами та місяцями;

- сума сальдо туристичного платіжного балансу;

- середні доходи/витрати на одного туриста, на один туродень.

На підставі вибіркового опитувань і спостережень формується картина витрат на придбання основних туристичних послуг і товарів (відповідно до прийнятої класифікації), визначається їхня частка в загальних туристичних витратах.

Туристичні витрати — це загальна сума споживчих витрат відвідувача чи уповноваженої ним будь-якої іншої особи при підготовці й під час поїздки, а також під час перебування в пункті призначення.

В основу концепції туристичних витрат покладено низку запропонованих UNWTO принципів:

- обліку підлягають тільки ті витрати туристів і екскурсантів, які впливають на економіку. Їх може здійснювати сам відвідувач або від його імені будь-яка інша фізична чи юридична особа;

- витрати відвідувача визначаються вартістю товарів і послуг, які він отримує для задоволення своїх потреб. Ідеться про послуги перевезення, розміщення, харчування, невеликі предмети тривалого користування, товари туристичного споживання і сувеніри. Усіх їх відвідувач споживає особисто, окрім подарунків і сувенірів, але й у цьому разі, незважаючи на те, що їхнім власником стає інша особа, яка не подорожувала, такі витрати також відносять до туристичних;

- обсяг туристичних витрат рекомендується встановлювати за фактичними витратами на товари і послуги з урахуванням чинних знижок

і надбавок, чайових та інших витрат незалежно від форми їхньої оплати — готівкою, дорожніми чеками, кредитними картками чи іншим способом.

Відповідно до рекомендацій UNWTO, з метою уніфікації показників і забезпечення порівняльності туристичні витрати поділяють на такі групи:

комплексні поїздки (тури), які передбачають визначені набори послуг чи пакети послуг на відпочинок (перевезення, розміщення, харчування, екскурсії тощо) і реалізуються за єдиною ціною без поділу на складові;

розміщення;

харчування і напої;

транспорт;

рекреаційні, культурні та спортивні види діяльності й заходи, включаючи оплату за вхід в установи культури, відпочинку і розваг; витрати, пов'язані з купівлею, ремонтом та експлуатацією дрібного рекреаційного і спортивного спорядження під час поїздки; плата за навчання окремим видам спорту (наприклад, дайвінгу чи гірськолижного) і рекреації, а також оплата нетривалих екскурсій і послуг гідів-перекладачів;

магазинні покупки;

інші статті витрат, до яких належать страхові платежі, комісійні збори, вартість виготовлення фотографій, ремонт автомашини, ушкодженої під час подорожі, та ін.

За напрямком витрати, які входять до складу туристичних, поділяють на витрати до поїздки, витрати під час поїздки і витрати після поїздки.

Регіональний розподіл надходжень від міжнародного туризму переважно збігається з географією туристських прибуттів.

Таблиця 3.2

Доходи від міжнародного туризму в регіонах і субрегіонах світу

	International Tourism Receipts				Market share (%)	Receipts (US\$)			Receipts (euro)		
	Local currencies, constant prices (% change)					(billion)	per arrival	(billion)	per arrival		
	10/09	11/10	12/11	13*/12							
World	5.2	4.5	4.2	5.3	100	1,078	1,159	1,070	839	873	800
Advanced economies¹	5.8	5.9	4.0	6.0	64.3	688	745	1,280	536	561	970
Emerging economies¹	4.0	2.1	4.5	4.0	35.7	390	413	820	303	311	610
By UNWTO regions:											
Europe	-0.2	4.9	1.9	3.8	42.2	454.0	489.3	870	353.4	368.4	650
Northern Europe	3.4	2.4	3.3	7.1	6.4	67.6	74.2	1,080	52.6	55.9	810
Western Europe	1.4	3.9	2.7	1.7	14.5	157.9	167.9	960	122.9	126.4	730
Central/Eastern Europe	-3.5	6.8	4.0	3.4	5.2	56.3	59.9	500	43.8	45.1	380
Southern/Mediterr. Eu.	-1.9	6.1	0.0	4.5	16.2	172.2	187.3	930	134.0	141.0	700
- of which EU-28	0.9	4.0	1.7	3.4	34.8	374.2	402.9	930	291.2	303.4	700
Asia and the Pacific	14.9	8.3	6.7	8.2	31.0	329.1	358.9	1,450	256.1	270.3	1,090
North-East Asia	21.4	9.2	7.9	9.3	15.9	167.2	184.7	1,450	130.1	139.0	1,090
South-East Asia	15.0	12.9	10.6	9.7	9.3	96.0	107.4	1,150	74.7	80.9	870
Oceania	-3.0	-4.1	-1.3	1.9	3.7	43.0	42.6	3,410	33.4	32.0	2,570
South Asia	10.7	11.6	-0.6	5.3	2.1	22.9	24.3	1,570	17.8	18.3	1,180
Americas	4.2	5.1	5.7	6.4	19.8	212.9	229.2	1,360	165.7	172.6	1,030
North America	6.0	5.9	6.7	7.8	14.8	156.4	171.0	1,550	121.7	128.8	1,170
Caribbean	0.7	-1.5	1.2	2.1	2.1	24.2	24.8	1,170	18.8	18.7	880
Central America	0.3	9.7	7.5	3.2	0.8	8.7	9.4	1,020	6.8	7.1	770
South America	-2.2	5.7	3.2	3.2	2.1	23.6	23.9	870	18.4	18.0	660
Africa	2.6	1.7	7.3	0.0	3.0	34.3	34.2	610	26.7	25.8	460
North Africa	0.2	-5.5	9.1	-1.4	0.9	10.0	10.2	520	7.8	7.7	390
Subsaharan Africa	3.8	5.0	6.5	0.6	2.1	24.3	24.0	660	18.9	18.1	500
Middle East	16.3	-17.2	2.2	-1.9	4.1	47.5	47.3	920	36.9	35.6	690

Рис. 3.1. Регіональний розподіл надходжень від міжнародного туризму та туристських прибуттів

Надходження від міжнародного туризму концентруються в групі розвинених країн Північної Америки (США, Канада) і Західної Європи (Франція, Велика Британія, Німеччина), середземноморських (Італія, Іспанія) та альпійських (Австрія, Швейцарія) країн. Найдохіднішою туристичною дестинацією є США.

З початку ХХ століття по числу туристських прибуттів і по надходженнях від туризму перше місце займає Південна,

середземноморська Європа. Від Південної лише небагато відстає Західна Європа. На два цих субрегіони разом доводиться практично 70 % всіх прибуттів туристів у Європу. Третє місце займає Центрально-Східна Європа, частка якої в прибуттях досягає 20 %, але в надходженнях від туризму у два рази менше (через більше низькі ціни й гіршу якість обслуговування).

Субрегіон Північної Європи залучає найменше число туристів, але по доходах від туризму він випереджає країни Центрально-Східної Європи.

В останні роки надходження від міжнародного туризму в Азії й Тихоокеанському регіоні зростали швидше, ніж число туристів, що прибувають у регіон. Це відбувалося тому, що багато країн у регіоні переорієнтувалися на заможних туристів.

Всупереч успіхам розвитку туристської індустрії й великих надходжень у країнах АТР внесок туризму в економіку регіону менше, ніж в інших регіонах світу. Він нараховує тільки 5% надходжень від експорту на відміну від середньосвітового - 8,3%, тому що країни цього регіону, особливо нові індустріальні країни, наголошують на експорт товарів, а не послуг.

Доходи від міжнародного туризму в Американському регіоні досягають 10-20 % від загального експорту товарів і послуг доходів експорту. Такий високий рівень є наслідком конкурентоспроможності регіону й спеціалізацією деяких районів на туризмі. На Британських Віргінських островах, на Антигуа й Барбуді ця частка перевищує 80 %, на Гренаді й Ангільї - 60, на Кубі, Барбадосі, Ямайці, Мартініці, Гваделупі знаходиться в межах від 40 до 50 %. Особливо виділяється Карибський басейн по морських круїзах, які розраховані насамперед на американських туристів. У наші дні в цьому басейні концентрується 3/4 всіх морських круїзів світу.

Незважаючи на негативні показники двох останнього років, у Карибському субрегіоні й Південній Америці відбувся енергійний підйом міжнародного туризму, який був викликаний поліпшенням економічної ситуації в таких великих країнах, як Аргентина й Бразилія, що сприяло росту внутрішньорегіональних подорожей.

Країни Південної Америки не володіють добре розвинутою туристською інфраструктурою, тому посідають третє місце в регіоні по надходженнях від міжнародного туризму після Північної Америки й Карибського субрегіону.

Доходи від туризму Центрально-Американських країн, згідно даним Секретаріату по туристичній інтеграції Латинської Америки (SITCA), у результаті глобальної економічної кризи в 2009 році знизилися на 20%, а число туристичних прибуттів зменшилося на 19%. Тому перед регіоном стоять непросте завдання - завоювати довіру туристів, - яка може бути досягнута, у першу чергу, повним виконанням всіх послуг, що вказуються в туристичних офертах.

У Африканському регіоні середні доходи від одного туристського прибуття становлять близько 630 дол., що на 35 % нижче середньосвітового рівня. Тут лідирують Мадагаскар, Сейшельські о-ва, Танзанія, де середні доходи від одного туриста перевищують 1500 дол. Однак є й такі країни, де надходження від туристського прибуття вкрай малі, наприклад, у Свазіленді вони становлять лише 25 дол.

Ріст міжнародного туризму в Африці стримувався через високі ціни африканського продукту на ринках, що генерують туристські потоки. Однак, в останні роки регіон перемкнувся на недорогий масовий, переважно пляжний туризм, особливо на півночі континенту на узбережжі Середземного моря.

Країни Північної Африки (Єгипет, Марокко, Туніс, Канарські острова) - місця, у цілому, недорогого й масового туризму.

Самий великий туристський центр Близькосхідного регіону - Єгипет пропонує пізнавальний туристський продукт, а туризм у Саудівській Аравії має релігійний характер, тому що там перебувають мусульманські святині. Ці дві країни забезпечують майже 70% надходжень від туризму й загальні доходи Близького Сходу від туризму.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Розкрийте основні географічні закономірності функціонування туристських потоків.

2. Охарактеризуйте регіони і центри, що генерують і що приймають туристський потік.
3. Надайте географічну оцінку туристського потоку по кількості вибуттів, прибуттів.
4. Надайте порівняльну характеристику країн та регіонів за середньою тривалістю перебування туристів.
5. Проведіть географічну оцінку туристичних доходів, витрат: окремих регіонів і країн (топ-10).
6. Дайте визначення поняттю "туристичне сальдо". Назвіть країни та регіони з позитивним та негативним туристичним сальдо.

Розділ 4. Класифікація та географічна оцінка туристичних ресурсів

- 4.1. Зміст понять "туристичні" та "туристично-рекреаційні" ресурси*
- 4.2. Підходи до класифікації туристичних ресурсів*
- 4.3. Проблеми освоєння та користування туристичними ресурсами*

4.1. Зміст понять "туристичні" та "туристично-рекреаційні" ресурси

Туристична індустрія належить до галузей із виразною ресурсною орієнтацією. Слід наголосити, що окремі види природних ресурсів впливають на рекреаційно-туристичний процес комплексно, взаємодіють і взаємодоповнюють один одного і формують те неповторне природне оточення, на фоні якого людина реалізує свою потребу відпочивати та відтворювати життєву енергію.

Можна припустити, що туризм, особливо окремі його види, може існувати на основі штучно створених компонентів природного середовища. На практиці ж слід констатувати, що без відповідних

природних ресурсів, розвиток і реалізація відповідних функцій є проблематичними.

Тому, безумовно, саме природні ресурси відіграють роль базового фактору, що обумовлює масштаби, особливості й напрямки розвитку туризму в регіоні.

Під **туристичними ресурсами** розуміють сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, що мають комфортні властивості та придатні для створення туристичного продукту.

Всесвітня туристична організація ще більше розширює межі поняття туристичних ресурсів, виділяючи наступні групи:

природні багатства;

енергетичні багатства;

людський фактор (демографічні й культурологічні аспекти);

інституціональні, політичні, юридичні та адміністративні аспекти;

соціальні аспекти, особливості соціальної структури, традиції в сфері освіти, охорони здоров'я й відпочинку;

різні блага й послуги, транспорт, зв'язок, інфраструктура сфери відпочинку і розваг;

економічна і фінансова діяльність.

Рекреаційні ресурси — природні й антропогенні геосистеми, тіла та явища природи, які мають комфортні властивості і споживчу вартість для рекреаційної діяльності і можуть бути використані з метою відпочинку та оздоровлення людей у певний час та за допомогою існуючих технологій і матеріальних можливостей.

Рекреація - розширене відтворення сил людини (фізичних, інтелектуальних та емоційних) або діяльність, спрямована на відновлення продуктивних сил людини. Серед рекреаційних виділяють наступні види туристичних ресурсів:

Природні рекреаційні ресурси формують компоненти ландшафтних комплексів. Їхні властивості повинні мати сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри, що відповідають потребам відпочинку, лікування та оздоровлення суб'єкта рекреації.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси беруть участь у рекреаційній діяльності побічно. Вони формують матеріально-технічну

базу рекреаційної території, яка залежить від різновиду рекреаційного ресурсу, його місцезнаходження, транспортної доступності, технології використання та екологічних характеристик, стану рекреаційного середовища, розгалуженості об'єктів інфраструктури та кваліфікованих трудових ресурсів.

Культурно-історичні рекреаційні ресурси мають пізнавальне значення і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення. Географічне довкілля – основа життєдіяльності етносу, тому пам'ятки культури, історії, архітектури, народної творчості є його надбанням, що відрізняється унікальністю і неповторністю, тож не може не привертати уваги туристів, адже людині завжди було притаманно цікавитися культурою та надбанням інших етнічних груп.

4.2. Підходи до класифікації туристичних ресурсів

Різноманітність туристських ресурсів потребує їх виділення в окремі групи, вирішувати цю складну проблему в географії покликані класифікації. Єдиної загальновизнаної класифікації ресурсів не розроблено, більшість з існуючих класифікацій, представлених різними авторами в різні часи, можна поділити на два основні різновиди в залежності від того, під яким кутом зору розглядаються в них ресурси:

Різноманітність туристичних ресурсів викликає необхідність їх класифікації. До класифікації туристичних ресурсів можна застосувати такі підходи:

- 1) сутнісний (за предметною сутністю ресурсу);
- 2) діяльнісний (за характером використання в туризмі);
- 3) атрактивний (за 'мірою та формою залучення до туристичної діяльності);
- 4) ціннісний, оснований на унікальності даного ресурсу;
- 5) функціональний, оснований на неповторності туристичних умов і ресурсів в поєднанні з комплексністю їх використання;
- 6) еколого-економічний (за споживчою вартістю ресурсу).

1) Згідно *предметно-сутнісного* підходу туристичні ресурси поділяються на:

а) природно-рекреаційні (клімат та розподіл його складових протягом року, узбережжя морів та океанів, акваторії водойм та річок, мінеральні джерела, мальовничі ландшафти, національні природні парки тощо);

б) культурно-історичні, куди відносяться археологічні, архітектурні пам'ятки, здобутки історії і культури минулого та сучасні архітектурні та техногенні шедеври; інфраструктурні, представлені територією, яка сама є ресурсом (її протяжність, конфігурація, географічне положення), населенням з його традиційною етнічною культурою (одяг, їжа та напої, житло, промисли та ремесла, традиційні прийоми господарювання, вірування, побутові звички та традиції, свята та обряди, завдяки яким можна ознайомитись з фольклором, піснями, танцями населення даної країни тощо), втіленою як в традиційну, так і в сучасну систему господарювання, яка забезпечує функціонування туристичної галузі в складі суспільно-географічного комплексу території шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, наприклад, цілеспрямовано створюючи місця відпочинку як спеціалізовані територіальні рекреаційні комплекси (ТРК).

2) *Діяльнісний підхід* дозволяє класифікувати ресурси за соціально-економічною сутністю, вартісними та трудовими ознаками на:

а) туристичні блага, наявність яких об'єктивна і практично не залежить від людської діяльності. Це природно-рекреаційний потенціал території, представлений сприятливим для відпочинку в будь-яку пору року кліматом, мальовничими краєвидами, іншими природно-географічними умовами;

б) туристичні ресурси, які включають об'єкти, створені людською працею (пам'ятки історії, культури, архітектури, музеї тощо) та об'єкти, до яких докладається людська праця з метою підтримки їх атрактивних якостей (пляжі, національні парки тощо);

в) туристична інфраструктура, представлена підприємствами розміщення, харчування, транспорту, екскурсійного обслуговування та проведення дозвілля.

Перші дві групи обумовлюють абсолютні переваги певних територій в розвитку туризму і становлять мотиваційну основу для здійснення

подорожі, а третя група сприяє комфортності подорожування, створюючи умови споживання турпродукту. За рівнем розвитку туристичної інфраструктури, що характеризує розвиток пропозиції на туристичному ринку, ступенем її концентрації можна робити опосередкований висновок про цінність даної території для туристів. В той же час слід мати на увазі, що надмірна експлуатація туристичних цінностей призводить до їх деградації і негативно впливає на попит. Тому необхідним елементом туристичної діяльності є визначення граничних навантажень на туристичні об'єкти певного класу і неухильне їх дотримання в практиці експлуатації. Вже зараз в ряді країн існують обмеження на відвідування національних парків, окремих об'єктів природи та історико-культурних пам'яток.

3) *За атрактивністю* в туристичну діяльність можна виділити:

а) об'єкти показу або атрактивні об'єкти, які включають до складу турпродукту і використовують як елементи програмного забезпечення турів;

б) об'єкти дозвілля, які можуть становити як програмне забезпечення, так і входити до складу додаткових послуг, що надаються в місцях відпочинку.

4) Відповідно до *ціннісного підходу* розрізняють світову культурну та природну спадщину та національне культурно-історичне і природне надбання. Поняття культурної і природної спадщини формувалося протягом другої половини XX ст. і оформилось прийняттям у 1972 р Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. В якості культурної спадщини Конвенцією визначені пам'ятки історії та художньої творчості, їх ансамблі та пам'ятні місця, які мають видатну універсальну цінність з точки зору культури, науки та естетики. До природної спадщини належать пам'ятки природи (геологічні, фізико-географічні і біологічні об'єкти) та території, що є ареалами поширення видів тварин і рослин, які знаходяться під загрозою знищення, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, охорони довкілля чи природної естетики. Таке розширене трактування культурної і природної спадщини людства ґрунтується на розумінні цілісності, взаємозв'язності природних і культурних компонентів у розвитку людської цивілізації, на

зростаючій в умовах глобалізації пріоритетності загальнолюдських цінностей. Саме тому спадщина визначається як *«інтегральний чинник (а на нашу думку/О.Л./, як результат) формування і розвитку етносів, матеріалізований в об'єктах та явищах природи і культури, що знаходить свій прояв у георозмаїтті»* [13, с. 55], закріплюючись, ще додамо від себе, в етно-екологічній геокультурній ситуації, що й становить основу цього георозмаптя. Збереженню біологічного, ландшафтного та етнічного розмаїття присвячена науково-практична діяльність ЮНЕСКО зі створення Списку всесвітньої спадщини та охорони його об'єктів. В першу чергу до Списку заносяться об'єкти, які зазнають негативного впливу як природних (землетруси, епейрогенічні рухи земної кори, зміни кліматичних умов, зсувні та яружні процеси, абразія берегів, вивітрювання тощо), так і антропогенне обумовлених (забруднення повітря, поверхневих та підземних вод, порушення геологічного середовища та ґрунтового покриву, деградація рослинності, в тому числі внаслідок рекреаційної дегресії, шум, вібрація та інші порушення природних параметрів довкілля) чинників і потребують підтримки всієї світової громадськості зі збереження, відновлення та охорони.

5) *Функціональний підхід* до класифікації туристичних ресурсів оснований на комплексному характері туристичного споживання і туристичної діяльності з виробництва турпродукту. Комплексність споживання туристичних ресурсів відтворює мотивацію подорожування і ґрунтується на георозмаїтті. Поняття георозмаїття в його конкретно-територіальному наповненні може розглядатися як «родове» щодо туристичних ресурсів. Таке твердження ґрунтується на розумінні мотиваційної туристичної привабливості певних територій як таких, що є відмінними за комплексом ознак від місця постійного проживання туриста.

Георозмаїття є об'єктивним фактом сполученості природничої і соціальної історії, зафіксованим зовнішніми відмінами «від місця до місця». Георозмаїття сформувалось внаслідок адаптації певного етносу до природного середовища, «яке його годує» (за висловом М. Гумільова) [40, с. 17] і візуально фіксується пейзажними властивостями культурного

ландшафту. Культурні ландшафти в процесі культурогенезу змінюються, але в цілому зберігають основні властиві їм риси, які склалися в процесі традиційного природокористування з притаманними тільки йому елементами матеріальної та певною мірою духовної культури, що склалися на даній території. Георозмаїття - категорія динамічна, яка постійно трансформується під впливом інноваційного процесу, посиленого останнім часом дією глобалізації. Сучасні інновації змінюють, часто стандартизують, доповнюючи характерними елементами культури доби глобалізації, традиційні культурні ландшафти, досить лише згадати урбаністичні пейзажі великих міст, багатоповерхові транспортні розв'язки тощо. Але георозмаїття, як відміна «від місця до місця», зафіксоване в формах і типах геопросторової організації природокористування, можна розглядати як ознаку туристичної привабливості певної території. Георозмаїття, його ознаки, що є мотиваційне привабливими для здійснення подорожі і особистого ознайомлення з ними (туристичного споживання), є туристичним ресурсом.

Георозмаїття фіксується ландшафтними відмінами, які є зовнішньою ознакою, та культурними відмінами, які становлять функціональне наповнення виделеної за зовнішніми ознаками етно-ландшафтної геокультурної системи (артефакти матеріальної, духовної та екологічної етнічної традиційної та сучасної культури, подійні соціокультурні факти сучасного життя тощо). Ландшафт є закономірним сполученням природних компонентів, що має чіткі просторові обриси. Ці обриси сприймаються як цілісна, закономірна, гармонійна картина з характерними тільки для даної місцевості рисами - пейзажними (зовнішніми) ознаками. Пейзажні властивості ландшафту відбиті в зорових образах, що закарбовуються в людському сприйнятті і містять для людини не тільки інформацію, яка дозволяє орієнтуватися в довкіллі, але й важливі життєві цінності, формуючи світосприйняття. Відомі з численних описів факти сприйняття людиною, яка виросла і сформувалась в певному ландшафті, іншої за пейзажними властивостями території. Так, у людини, що виросла на рівнині, гірські пейзажі викликають разом із захопленням незвичним, почуття незручності і невпевненості; безкрайні пустельні простори (будьте піщана

чи сніжна пустеля) викликають у жителя середніх європейських широт відчуття пригнічення і занепокоєння. Те ж стосується й кольорів рідного пейзажу: вони вкарбовуються в сприйняття природного оточення і крізь них людина сприймає згодом інші пейзажі, мимоволі відтворюючи їх в звичній гамі. Як зазначає В.П. Семенов-Тян-Шанський, голландські художники, що звикли до коричнево-зелених кольорів рідних ландшафтів, навіть на полотнах на біблійські та євангельські сюжети, зображуючи Палестину чи Єгипет, подавали суміш голандських пейзажів з римськими руїнами в звичній приглушеній кольоровій гамі. Таким чином, пейзаж є візуально-естетичним сприйняттям довкілля. Візуальний підхід дозволяє виділити в ландшафті характерні риси і на цій основі провести типологію ландшафтів за пейзажними ознаками

Запропонована побудована на основі міркувань, висловлених В.П. Семеновим-Тян-Шанським [11]. «Дикий» або природний пейзаж є первісним, який за наявності біотичного компонента поділяють на органічний, де основною складовою є рослинність, і неорганічний, де основною складовою є рельєф.

Неорганічні пейзажі, які формуються за відсутністю одного з природних компонентів, викликають у людини «пустельне почуття» - самотності, меншевартості, покинутості, врешті-решт, чогось фантастичного, позалюдського. Наприклад, печерні пейзажі формуються в результаті взаємодії земної поверхні, води та повітря, але практично без участі сонячного світла та тепла, яке проникає в печери через численні перепони. Тому, мабуть, з печерами в людській свідомості здавна пов'язані сакральні уявлення (від християнського усамітнення - затворництва до демонології). Культурним є пейзаж, в якому наявні і візуально «прочитуються» антропогенні складові: елементи матеріальної культури чи наслідки людської діяльності. За ознакою зміненості (міри антропогенного втручання в природне середовище) культурні ландшафти можна поділити на мінімально антропізовані, де наслідки людської діяльності «вкраплені» в природне оточення (лісгосподарські, транспортні та інфраструктурні) та максимально антропізовані або практично повністю змінені людиною (промислові, урбаністичні). Між цими двома крайніми проявами окультуреності існує безліч перехідних типів (наприклад, різ-

номанітні сільськогосподарські тощо). Таким чином, пейзаж сприймається передусім як певний простір, структурований за співвідношенням природних та антропогенних компонентів в ландшафті.

Пейзажні характеристики ландшафту змінюються в часі залежно від інтенсивності антропогенних впливів. За цією ознакою виділяють п'ять видів пейзажів:

1) первісні, яких не торкнулась людська діяльність (слід зауважити, що таких ділянок в світі стає все менше. Дикими можна вважати, та й то умовно, високогірні території, незадіяні в господарюванні, та високі широти, де немає постійного населення, а провадяться тільки наукові роботи, та окремі території, що за своїми природними умовами непридатні для заселення);

2) напівдики, в яких наявні певні ознаки освоєння людиною цих територій. Це території, де панує привласнюючий тип господарювання з його обмеженими технологіями, наприклад, мисливські угіддя;

3) культурні, в яких домінуючими складовими є результати людської діяльності (поселення, технічні об'єкти, кар'єри, рекультивовані землі, зрошувальне землеробство тощо);

4) занепалі, в яких наявні елементи матеріальної культури та відчувуються наслідки людської діяльності, але які занедбані чи внаслідок загального падіння цивілізації, чи економічного занепаду, чи з військово-політичних причин тощо. В таких пейзажах спостерігається руйнування елементів матеріальної культури, експансія природних компонентів, особливо рослинних, але природна для даної місцевості рослинність інколи нездатна відродитись, внаслідок значного тиску в попередній період, і тому замінюється іншою, що справляє враження занедбаності певної території;

5) здичавілі або пейзажі, де майже стерлись наслідки людської діяльності, практично повністю замінені відновленими елементами первісного природного середовища, лише де-не-де зустрічаються найбільшійкі з привнесених зниклою людською культурою ознак.

Таким чином, ми маємо багатомірність об'єктивних зовнішніх, незалежних від людини, умов та чинників, які впливають на сприйняття та пейзажно-естетичну оцінку ландшафту. Це вектори абсолютного та

циклічного часу, напрямку та динаміки змін, множинності структур тощо, різнонаправлена дія яких формує пейзажні ознаки певних територій, незалежно від суб'єктивних естетичних оцінок.

На сприйняття пейзажних особливостей конкретною людиною впливають передусім її суб'єктивні риси: особисті ознаки (стать, вік, фізичний стан), властивості характеру (оптиміст, песиміст) та психічного складу (холерик, сангвінік), етнічна та релігійна приналежності, які є переважно успадкованим культурним надбанням, рівень та характер освіти (набута культура), місце проживання (місто певної величини чи село) як середовище життєдіяльності, яке формує ціннісні орієнтири і впливає на сприйняття та оцінку пейзажних ознак ландшафту. Великою мірою на сприйняття та естетичну оцінку пейзажа впливає настрій суб'єкта. Таким чином, пейзажна оцінка ландшафту є результатом суб'єктивного сприйняття стану довкілля, а об'єктивні чинники обумовлюють спільність таких суб'єктивних естетичних оцінок, притаманних певному суспільству на певній стадії розвитку, формуючи суспільні естетичні норми в оцінці довкілля, моделюючи ідеальні ландшафти і врешті-решт моделюючи поняття краси довкілля.

Поняття ідеального ландшафту як абсолютної естетичної цінності виступає мірою відповідності реальних пейзажних ознак суб'єктивним уявленням спостерігача, сформованим в певному суспільстві. Саме на цій відповідності ґрунтується естетична оцінка певного ландшафту. Естетична оцінка є продуктом суспільного розвитку і з певного етапу цього розвитку формується мистецтвом: пейзажний та жанровий живопис, література, поезія, відтворюють засобами мистецтва не тільки зовнішні ознаки, а й настрої, сприйняття зображуваного. Тобто, естетична оцінка ландшафту опосередковано відбиває рівень розвитку та стратифікованість певного суспільства, тому ці оцінки завжди конкретні, мають чітку територіальну та сезонну «прив'язку», етнічне забарвлення. З іншого боку, естетичні ціннісні орієнтири змінюються з розвитком суспільства. Як зазначає А. Геттнер [12] ідеалом краси ландшафту епохи пізнього середньовіччя в Європі були затишні ландшафти, подібні до ландшафтів Луари часів Людовика XIV, а в XIX ст. вони вже здавалися одноманітними і нудними. Альпи протягом сторіч

викликали у людей негативні емоції (занепокоєння, жах перед їх величчю) і тільки з кінця XVIII ст. стали предметом захоплення. Ще пізніше прийшло визнання кризи степу та моря. Така зміна естетичних орієнтирів свідчить про зміни в способі життя, відбиває їх певним чином. Можна стверджувати, що з розвитком сучасної цивілізації, коли середовище людської життєдіяльності стає все більш штучним, все менше будуть цінитися красоти культурного ландшафту і все більшої ідеалізації буде зазнавати краса дикої природи. Певною мірою про такі зміни ціннісних орієнтирів пейзажно-естетичної оцінки довкілля дозволяє засвідчити розвиток екологічного туризму, в основі якого лежить прагнення «побути наодинці з природою» (по можливості більш дикою) або випробувати себе в змаганні з нею (екстремальний туризм, альпінізм).

Таким чином, туристичні ресурси можна розглядати як елемент етно-ландшафтної геокультурної системи, виокремлений на основі функції туристичного споживання, представлений взаємодією та взаємозв'язком сталої етнічної та динамічної інноваційної культури, зафіксований в зовнішніх ландшафтних та сутнісних діяльнісних ознаках георозмаїття.

6) *Еколого-економічний підхід* ґрунтується на оцінці споживчої вартості туристичних благ і ресурсів. Наявність туристичних ресурсів розглядається багатьма авторами (наприклад, Квартальнов В.А., Мироненко М.С., Твердохлебов І.Т.) як чинник виробництва турп-родукту, в той час як ми вважаємо їх неодмінною його складовою, яка, залежно від характеру ресурсу, має певну споживчу вартість.

Відповідно до цієї ознаки туристичні блага, споживання яких не залежить від людської діяльності на певній території (наприклад, клімат чи наявність морських акваторій); туристичні блага, споживання яких залежить від екологічного стану території і природоохоронної діяльності (стан води, повітря, ґрунтів, рослинного покриву тощо); туристичні ресурси постійного моніторингу і відповідного вкладання капіталу і праці на відновлення ресурсів, їх атрактивних властивостей (наприклад, шляхом реставрації, реконструкції, розвитку відповідної інфраструктури);

туристичні ресурси цільового призначення, створені задля поживлення туристичної діяльності на даній території.

Наведені підходи і побудовані на їх основі класифікації не вичерпують всієї багатоаспектності туристичних ресурсів, вони лише підкреслюють складність і неоднозначність поняття «туристичний ресурс» при його видимій зрозумілій простоті. Наприклад, можуть бути запропоновані до класифікації туристичних ресурсів такі загальнонаукові підходи як історичний (це дозволяє класифікувати ресурси за часом їх виникнення), системний (класифікація ресурсів за взаємо-узгодженістю зв'язків), синергетичний (виявлення зв'язків та сукупної дії чинників, які посилюють ефект сприйняття в туризмі) тощо. В даній роботі подальша характеристика туристичних ресурсів України подається за найбільш поширеним сутнісним підходом, але занадто широке трактування історико-культурних ресурсів потребувало окремого розгляду класу культурно-історичних пам'яток та особливостей традиційної етнічної культури населення країни. До того ж в умовах зростаючої глобалізації, вплив якої проявляється в стандартизації та уніфікації виробничих технологій і поширюється на стиль життя, особливо міського населення, стають помітними тенденції етнічної самоідентифікації. Проявами таких тенденцій є відродження національних та місцевих традицій, традиційних свят та обрядів, формування на їх основі сучасних святкових заходів, які зазнають широкого розповсюдження в туризмі, зокрема європейських країн. Таким чином, етнічний чинник, який відбиває особливості життя населення певної території, його ментальність, світосприйняття, проявляється в особливостях суспільного життя, спілкування, в кроскультурних комунікаціях туристів, набуває непересічного значення і потребує детального вивчення.

Також у науковій літературі поширення набули класифікації польського економіста М. Труаси (1963) і французького економіста П. Дефера (1972).

В основу класифікації М. Труаси покладено поділ туристичних ресурсів на створені й не створені працею людини. Він виокремлює такі три групи туристичних ресурсів:

1. *Природні туристичні ресурси, що визначаються як "потенційний туристичний капітал"*, до них належать клімат, повітря, пейзаж, моря, озера, ріки, гори, ліси тощо. Ці туристичні ресурси можна визначити як природно-кліматичні. Особливістю природних ресурсів є те, що вони не відновлюються в міру споживання чи відновлюються десятиліттями або навіть сторіччями, як, наприклад, ліси.

2. *Туристичні ресурси, створені працею людини*, тобто архітектурні споруди, пам'ятники, твори мистецтва тощо. Це об'єкти показу чи екскурсій.

3. *Додаткові туристичні ресурси*, створені працею людини для надання послуг – інфраструктура району, всі підприємства, призначені для прийому та обслуговування туристів. Такі ресурси можна назвати ще економічними зручностями подорожі, вони слугують підставою для оцінювання розвиненості сфери послуг для прийому й обслуговування туристів.

На відміну від М. Труаси, П. Дефер не відносить до туристичних ресурсів підприємства з прийому й обслуговування туристів. На нашу думку, такий підхід можна мотивувати тим, що ці підприємства лише дають змогу використовувати туристичні ресурси, але самі по собі не можуть служити метою туристичної подорожі.

П. Дефер поділяє всі туристичні ресурси на **чотири групи**: *гідром, фітом, літом й антропом*.

Гідром – усі туристичні ресурси, до складу яких входить вода: озера, ріки, морські узбережжя, сніжні рівнини і льодовики, джерела мінеральних вод, гідроелектростанції.

Фітом – природні туристичні ресурси, до складу яких входить земля. Ці ресурси можуть бути двох типів: створені самою природою (ліси, гори, скелі, вулкани, мальовничі панорами), і ті, що є результатом людської праці (національні парки, сади).

Літом – усе, що створено працею людини і викликає інтерес туристів або само по собі, або завдяки своєму призначенню: це не лише пам'ятники архітектури і минулих цивілізацій, а й прості помешкання, що характеризують життя і побут людей, наприклад, етнографічні села чи музеї під відкритим небом.

Антропом охоплює всі види людської діяльності, які можуть викликати інтерес туристів, незалежно від оточення. Елементами антропома є сама людина, її життя, погляди та звичаї; стародавні види людської діяльності, що зникають чи можуть зникнути, зокрема, народні промисли, національні народні свята, фольклор, національні костюми і національна музика. Водночас до антропома можна віднести промислові й сільськогосподарські підприємства, а також навчальні заклади і соціально-побутові об'єкти.

За класифікацією П. Дефера, складові туристичних ресурсів не є взає-мовиключними, тобто один і той самий вид туристичних ресурсів може одночасно належати до декількох груп.

За характером використання туристичні ресурси можна поділити на безпосередні та непрямі.

Безпосередні ресурси – це природні та історико-культурні ресурси, які використовуються самими туристами.

Непрямі ресурси – це соціально-економічні ресурси (матеріальні, фінансові, трудові, інформаційні), які залучаються для освоєння і використання безпосередніх туристичних ресурсів.

Також для оцінки та характеристики туристських ресурсів приміняють ціннісний підхід, який передбачає визначення значимості того чи іншого (природного чи антропогенного об'єкта) для світової чи національної туристичної спадщини. Так, своєрідним путівником світовими туристичними ресурсами є перелік видатних культурних та природних об'єктів, що становлять надбання усього людства які перераховані у списку, складеному під егідою всесвітньої організації ЮНЕСКО, який носить назву "Світова спадщина ЮНЕСКО" (World Heritage). Станом на січень 2010 р. до списку світової спадщини ЮНЕСКО включено 890 об'єкт із 148 країн, які нерівномірно розподілені регіонами світу - половина із них розташована в Європі і Північній Америці і понад 20 % - в Азії. Ще близько 180 об'єктів чекають на рішення щодо включення до списку.

Країнами-лідерами за кількістю світових культурних і природних атракцій є Італія (43 об'єкти), Іспанія (40), Китай (37), Франція і Німеччина (по 33 об'єкти у кожній).

В Україні таких об'єктів лише 5 з них 1 природний та 4 історичні об'єкти.

- 1) Собор Святої Софії та Києво-Печерська Лавра (м. Київ, 1990 р.)
- 2) Історичний центр м. Львів (м. Львів, 1998 р.)
- 3) Пункти геодезичної дуги Струве (Хмельницька, Одеська обл., 2005 р.)
- 4) Букові ліси Карпат (Закарпатська обл., 2007 р.)
- 5) Резиденція митрополитів Буковини (м. Чернівці, 2011 р.)

Туристичні ресурси досить активно представляються та прогандаються в сучасних світових та національних конкурсах-проектах.

Ідею виявлення найбільш чудесних об'єктів висунула і реалізувала приватна організація зі штаб-квартирою у Швейцарії. Її назва — New 7 Wonders Foundation (N7W), тобто «Фонд семи нових чудес світу».

Список **7 давніх чудес світу** становлять:

1. Римський Колізей (Італія)
2. Статуя Христа Спасителя в Ріо-де-Жанейро (Бразилія)
3. Велика Китайська стіна (КНР)
4. Священне місто інків Мачу-Пікчу (Перу)
5. Піраміда майя Чічен-Ітца на півострові Юкатан (Мексика)
6. Палац-мавзолей Тадж-Махал (Індія)
7. Покинуте античне місто Петра (Йорданія)

Єгипетські піраміди — найбільша архітектурна пам'ятка Стародавнього Єгипту. Це величезні кам'яні споруди пірамідальної, ступінчатої чи баштоподібної форми, збудовані як гробниці для фараонів Давнього Єгипту. Вони являють собою дивний приклад геометричної і математичної містики. Найбільша піраміда Хеопса складається з двох мільйонів трьохсот тисяч кубічних блоків вапняку з гладко відшліфованими сторонами. Сам спосіб будівництва піраміди досьогодні лишається загадкою. Найвідоміші три великі піраміди біля Гізи: Хеопса, Хефрена і Мекерина.

Сади Семіраміди — розташовані у легендарному Вавилоні. В архітектурному плані Висячі Сади являли собою піраміду, що складалася з чотирьох ярусів — платформ, їх підтримували колони висотою до 25 м. Нижній ярус мав форму неправильного чотирикутника, найбільша

сторона якого становила 42 м, найменша — 34 м. Щоб запобігти просочуванню поливної води, поверхню кожної платформи спочатку покривали шаром тростини, змішаної з асфальтом, потім двома шарами цегли, скріпленої гіпсовим розчином, поверх усього укладалися свинцеві плити. На них товстим шаром лежала родюча земля, куди було висаджене насіння різних трав, квітів, чагарників, дерев. Піраміда нагадувала вічно квітучий зелений пагорб.

Статуя Зевса встановлена в центрі Храму Зевса в Олімпії на півострові Пеллепоннес.

Над створенням статуї Зевса почав працювати Фідій. Роком раніше він розробив і підготував техніку, щоб дістати достатню кількість золота і слонової кістки. Він вирізав і ліпив частини статуї, перш ніж вони могли бути зібрані в єдине ціле в самому храмі.

Велич і краса скульптури настільки вражали сучасників, що вона була визнана новим чудом світу. Як свідчить Павсаній, з першого погляду здавалося неймовірним, що храм міг вмістити цю статую. Географ Страбон писав:

«...хоч сам храм дуже великий, скульптор критикується за те, що не врахував реальне співвідношення пропорцій статуї до храму. Він показав Зевса сидячого на троні, але з головою, яка майже упирається у стелю, щоб у нас складалося враження, що якщо Зевс встане, то головою впреться в дах храму».

Храм Артеміди – храм грецької богині Артеміди в місті Ефес, Мала Азія. Хоча заснування храму належить до 7ст. до н. р., сама споруда була побудована у 450 році до н. р. Будівництво субсидував лідійській цар Крез, а проект розробив грецький архітектор Персіфон із Кносса, який почав будівництво, але після його смерті будівництво продовжували його син Метаген. Храм являв собою прямокутну будівлю із мармуру та дерева довжиною 105 та шириною 51 метр, обнесена з усіх сторін подвійною колонадою із 127 колон висотою 18 метрів. Відомостей про оздоблення храму не збереглося, але відомо що всередині знаходилась облицьована золотом статуя Артеміди висотою понад 2 м. Храм виконував подвійну функцію: ринку і релігійного закладу. Був спалений Геростратом близько 360 до н. е.

Колос Родоський – величезна статуя грецького бога Сонця Геліоса, споруджена між 292 та 280 роками до н. е. на вході до гавані острова Родос, Греція. Статуя вважалася за час свого існування найвищою статуєю світу, висотою 70 ліктів (це дорівнювало 31,5 м).

Геліос вважався творцем острова. Спорудження монумента доручили відомому скульптору Харесу. Бронзова форма божества була закріплена залізними і кам'яними конструкціями. Його голову прикрашав вінець із семи променів Сонця. Вважалося, що лівою рукою він підтримував спадаючий плащ, а долонею правої руки, зігнутою в лікті, прикривав очі, вдивляючись в морські далі.

Колос Родоський «прожив» недовге життя. Приблизно через 50 років після створення він був зруйнований землетрусом.

Александрійський маяк знаходився на острові Фарос (у Єгипті). Побудований у III столітті до н. е.). Він гарантував морякам безпечне повернення у Велику Гавань. Висота маяка була 135 м, а його світло було видно на відстані 60 км. Нижня частина маяка являла собою чотиригранну призму 60-метрової висоти з квадратною основою.

У внутрішніх приміщеннях зберігався різний інвентар.

Плоский дах, прикрашений по кутках величезними статуями Тритона, служив основою середньої частини. Це була 40-метрова восьмигранна призма-вежа, облицьована білим мармуром. Верхня (третя) частина маяка була споруджена у формі циліндричної колонади — 8 колон, увінчана 7-метровою бронзовою фігурою повелителя морів Посейдона. Джерелом світла служило велике багаття, що постійно підтримувалося.

Зруйнована внаслідок землетрусу у 148 році до н. е

Сім нових чудес світу становлять:

Велика Китайська стіна (КНР)

Велика китайська стіна є найбільшою оборонною спорудою в історії людства. Загальна довжина стіни з урахуванням всіх вигинів становить неймовірні 6000 км, а з урахуванням відгалужень всі 8850 км! Грандіозне будівництво почалося в далекому 210 р. до н. е., а закінчилося лише в середині XVII століття! Цікаво знати, що середня висота стіни

складається майже 8 м. Це дозволяло вільно переміщатися 5 пішим воїнам або вершникам.

Покинута античне місто Петра (Йорданія)

Древнє місто Петра – великий і багатий торговий вузол між Середземним і Червоним морями. Воно розташовувалося недалеко від столиці Йорданії в горах «Долини Мойсея». Вчені підраховали, що арабські племена набатеїв вирубували у скелях перші печери ще 2000 років до н. е. Тут налічувалося близько 800 пам'яток, включаючи приголомшливий амфітеатр до 3000 місць, розкішні храми, склепи і все це було вирубано з каменю! За 500 років будівництва місто настільки розвинувся, що стало одним з головних торгових точок цілого регіону. На даний момент від Петри залишилися лише руїни, проте звання нового дива світу місто цілком заслуговує!

Палац-мавзолей Тадж-Махал (Індія)

У багатовіковій історії Тадж-Махала переплелася величезна кількість легенд, фактів, історій і думок. Але все ж, історики багато в чому сходяться, що будівництво цього дива світу закінчилося в 30-х роках XVII століття. Будував його імператор Шах-Джахан для своєї покійної дружини Мумтаз-Махал. За 22 роки постійної роботи в будівництві взяло участь 20 тис. осіб, включаючи кращих архітекторів не тільки Індії, але і Європи, Азії і Близького Сходу. На даний момент Тадж-Махал є найкращим прикладом індійської архітектури і символом вічного кохання. За це він був удостоєний звання одного з семи нових чудес світу.

Римський Колізей (Італія)

Колізей по праву вважається головним символом Римської імперії. Цікаво знати, що будівництво цього архітектурного шедевра зайняло всього 8 років (з 72 по 80 рік н. е..) Відкриття Колізею супроводжувалося 100-денними святкуваннями і великим турніром гладіаторів, в ході якого загинули тисячі відважних бійців близько 5 тисяч тварин, спеціально привезених з Африки.

Священне місто інків Мачу-Пікчу (Перу)

Мачу-Пікчу – головна фортеця, культурний і духовний центр народу інків. Його будівництво почалося в далекому 1438 році великим правителем Юпанкі. Майже 100 років місто процвітало і розвивалося: тут

виросли картоплю і маїс прямо в скелях на спеціальних терасах з землею! Масивні захисні стіни і прекрасний клімат дозволяли інкам жити в гармонії з природою і розвивати свою культуру. Так тривало до 1532 року, коли на ці землі вторглися іспанці і знайшли місто Мачу-Пікчу. В тому році місцеві жителі покинули свої будинки і повністю пішли з міста. У 1983 році всю територію «загубленого міста інків» було внесено до списку спадщини ЮНЕСКО, а у 2007 році його визнали новим чудом світу.

Статуя Христа Спасителя в Ріо-де-Жанейро (Бразилія)

Статуя Христа-Спасителя – головний символ Ріо-де-Жанейро і найбільш відвідувана пам'ятка Бразилії. Статуя зведена на самій вершині гори Корковадо і ось вже більше 80 років радує око не тільки місцевих жителів, але і мільйонів туристів щорічно. Біля підніжжя 38-метрового дива світу розташовано спеціальний оглядовий майданчик, звідки відкриваються чудові види на стадіон «Маракана», золоті пляжі Ріо-де-Жанейро та чудову затоку Гуанабара. Напевно, це підкупило мільйони людей проголосувати за нове чудо світу – статую Христа-Спасителя.

Піраміда майя Чичен-Іца на півострові Юкатан (Мексика)

Місто Чичен-Іца – стародавня столиця цивілізації Майя. Воно розташоване у північній частині півострова Юкатан (Мексика). Історики і археологи стверджують, що Чичен-Іца було повністю побудоване в VII столітті н.е. і відразу стало головним центром культури Майя. Через 3 століття тольтеки (ще одна індіанська цивілізація) захопили місто і зробили його столицею свого царства. У 1178 році за наказом правителя Хунак Кееля нове чудо світу було спустошене і прийшло в занепад.

Сім природних чудес світу становлять:

Амазонія (Бразилія, Перу, Колумбія, Венесуела, Еквадор, Болівія, Гайана, Сурінам, Французька Гвіана)

Тропічні ліси Амазонки (також відомі як Амазонія, або джунглі басейну Амазонки) площею у сім мільйонів квадратних кілометрів (1,7 млрд. акрів), хоча сам ліс займає близько 5,5 мільйона квадратних кілометрів (1,4 млрд. акрів), – розташовані ***на території 9 країн.***

Амазонія представляє більше половини тропічних лісів планети. **Ріка Амазонка** – найдовша і найповноводніша річка нашої планети. Вона має найбільший басейн у світі. Жоден міст не перетинає Амазонки.

Затока Халонг (В'єтнам)

Затока Халонг розташована в провінції Куанг Нін, у В'єтнамі. Містить тисячі карстових вапняків, скель, круч, печер та островів різних розмірів і форм. Бухта має 120-кілометрову берегову лінію і площу близько 1553 квадратних кілометрів, з 1969-ма островами.

Деякі з островів порожні, з величезними печерами, на інших – плавучі села-рибалки, які полюють на мілководді на 200 видів риби і 450 різних видів молюсків. Ще однією особливістю Затоки Халонг є велика кількість озер посеред вапнякових островів.

Халонг перекладається як «там, де дракон занурився у море». З цією місцевістю пов'язано багато цікавих місцевих легенд.

Водоспади Ігуасу (Аргентина, Бразилія)

Комплекс водоспадів на річці Ігуасу є одним з найбільших водоспадів світу. Вони простягаються на 2700 м (близько 2 миль), утворюють напівкруглу форму. З 275 каскадів, які в сукупності складають Водоспади Ігуасу, «Горло диявола» є найвищим – сягає 80 м у висоту.

Водоспади Ігуасу розташовані на кордоні бразильського штату Парана і аргентинської провінції Місьйонес, в оточенні двох національних парків. Навколо — субтропічні ліси з сотнями рідкісних і зникаючих видів флори і фауни.

Острів Чеджу (Південна Корея)

Це острів вулканічного походження, в 130 км від південного узбережжя Кореї. Найбільший острів і найменша провінція в Кореї. Площа – 1846 кв км.

Головною особливістю є Чеджу Халласан, найвища гора У Південній Кореї і згаслий вулкан, який піднімається на 1950 м над рівнем моря. Головні вулкан оточують 360 «супутникових» вулканів.

Комодо(Індонезія)

Індонезійський національний парк Комодо складається з трьох великих островів – Комодо, Рінка і Падар, а також із безлічі дрібних

островків – на загальній площі 1817 квадратних кілометрів (з них 603 кв км суші).

Національний парк був заснований у 1980 році для захисту Комодського варана. Це єдине місце на Землі, де живуть унікальні нащадки динозаврів — Комодоські варани чи дракони — найбільші ящірки земної фауни. Найбільша дика особина, щодо якої є достовірні дані, була завдовжки 3,13 м і важила 166 кг, включаючи ще неперетравлену їжу. Пізніше під захист Національного парку потрапили також інші види тварин, включаючи морських. Острови Національного парку мають вулканічне походження.

Підземна річка Пуерто Принцеса (Філіппіни)

Національний парк «Підземна річка Пуерто Принцеса» розташований приблизно в 50 км на північ від міста Пуерто Принцеса на о. Палаван, Філіппіни. Парк має зону гірських карстових ландшафтів у 8,2 км. Підземна річка розташована у печері, вона судноплавна. Впадає у Південно-Китайське море. Печера має велику кількість гrotів, а також багато сталактитів і сталагмітів. У нижній частині річки є приливи та відливи.

Цю підземну річку вважають найдовшою у світі. Біля входу у печеру – лагуна, яку обрамляють старі дерева, що ростуть прямо біля крайки води. Мавпи, великі ящірки, білки та багато інших тварин знайшли собі місце на пляжі біля печери.

Столова Гора (Південна Африка)

Ця гора з пласкою вершиною розташована на південному березі Столової бухти біля південноафриканського міста Кейптаун. Обривається до мису Доброї Надії. Висота 1 086 метрів. Складена піщаниками. Схили круті, вкриті верещатниками і заростями жорстколистних вічнозелених чагарників. Тут нараховують більше 1470 видів рослин.

Планетарна акція щодо визначення семи сучасних чудес світу дійшла у 2007 і до України. Загальнонаціональна акція «7 чудес України» була започаткована Фондом Миколи Томенка «Рідна країна». На сьогодні проведено три етапи даного конкурсу і визначені їх переможці в таких номінаціях:

- 2007 р. - «7 історико-архітектурних чудес України»:

1. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»
2. Києво-Печерська Лавра
3. Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»
4. Національний дендрологічний парк «Софіївка»
5. Херсонес Таврійський
6. Софія Київська
7. Національний заповідник-острів «Хортиця».

- 2008 р. – «7 природних чудес України»:

1. Біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонська обл.)
  2. Регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя» (Миколаївська обл.)
  3. Дністровський каньйон (Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька обл.)
  4. Печера Мармурова (АР Крим)
  5. Національний природний парк «Подільські Товтри» (Хмельницька обл.)
  6. Озеро Світязь (Волинська обл.)
  7. Національний природний парк «Синевір» (Закарпатська обл.)
- 2010 р. - «7 чудес України: замки, фортеці, палаці»:
1. Аккерманська (Білгород-Дністровська) фортеця (Одеська, обл.);
  2. Алупкінський (Воронцовський) палац (АР Крим);
  3. Кам'янець-Подільська фортеця (Хмельницька обл.);
  4. Луцький Верхній замок (Волинська обл.);
  5. Митрополичий палац (м.Чернівці)
  6. Палац у Качанівці (Чернігівська обл.)
  7. Хотинська фортеця (Чернівецька обл.)

4.3. Проблеми освоєння та користування туристичними ресурсами

Типи відносин, що склалися при освоєнні та користуванні тур ресурсами:

1. Відносна незалежність — прихильники різних позицій, поважаючи протилежну думку, зберігають ізоляцію і максимально обмежують контакти. Такі взаємини не характерні для масового туризму.

2. Симбіоз (взаємна підтримка) — виявляється як розумне та контрольоване використання природних ресурсів. Природні зони, археологічні зони й історичні пам'ятники оберігаються й підтримуються.

Збереження та підтримка з погляду туризму може проявлятися у таких формах, як:

стимулювання відновлення історичних місць, будинків і пам'ятників;
стимулювання трансформації старих будинків і просторів у зовсім нові, з новими туристичними можливостями;

активізація збереження природних ресурсів;

підвищення відповідальності за управління й адміністративний контроль, що поліпшує якість навколишнього середовища і дає змогу більшою мірою задовольняти потреби туристів.

3. Конфлікт – з приводу руйнування навколишнього середовища. Руйнівна активність туристів проявляється або в повному винищенні туристичних ресурсів, або в постійному негативному впливі на соціокультурну систему, наслідком якого можуть бути зміна ціннісних систем, моральних законів, загального стилю життя і рівня безпеки.

Варто розрізняти ресурси за характером залучення в туристичну діяльність:

1) природні ресурси, які можуть сприйматися зором, наприклад, пейзажі, захід чи схід сонця, мальовничий ландшафт.;

2) природні ресурси, які використовуються без їх прямого споживання;

3) природні ресурси, які безпосередньо використовуються у туристичній діяльності.

Однією з особливостей природних туристичних ресурсів є те, що вони здебільшого не відновлюються в міру споживання. Останніми роками проводяться дослідження впливу туризму на природні екосистеми, що описуються в термінах ризику і небезпеки.

В 1982 р. UNWTO і Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) була ухвалена Спільна декларація, в якій підкреслювалася необхідність збереження рівноваги між туризмом і навколишнім середовищем. Негативний вплив туризму на навколишнє середовище виявляється не відразу, а поступово, іноді непомітно, і в підсумку призводить до руйнування природних туристичних ресурсів. Причинами руйнування навколишнього середовища можуть бути:

значні масштаби будівництва готелів на узбережжі, внаслідок чого зменшується узбережна піщана смуга;

велике скупчення автотуристів, що призводить до забруднення повітря і витоптування ґрунту;

рух туристських суден, що викликає забруднення навколишніх вод.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Охарактеризуйте підходи до визначення туристичних ресурсів.
2. Розкрийте сутнісний підхід до класифікації туристичних ресурсів.
3. Надайте характеристику підходу П. Дефера: гідром, фітом, літом та антропоном.
4. Розкрийте класифікацію О. Бейдика: природно-географічні, природно-антропогенні, суспільно-історичні, "суперточка-тур", гомогенні, латентні.
5. Охарактеризуйте діяльнісний підхід до класифікації туристичних ресурсів.
6. Дослідіть ціннісний підхід: світова природна та культурна спадщина (список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), національне культурноісторичне і природне надбання, туристичні ресурси місцевого значення.
7. Розкрийте туристичні ресурси в сучасних світових та національних конкурсах-проектах: "Нові сім чудес світу", "Нові сім природних чудес світу", "Сім чудес України", "Сім природних чудес країни" та ін.

8. Надайте класифікацію туристичних ресурсів за ступенем використання та за обсягами туристських потоків.

9. Назвіть відмінності між реєстром і кадастром туристично-рекреаційних ресурсів.

10. Охарактеризуйте види оцінок туристичних ресурсів: бальна, економічна, технологічна, екологічна, психолого-естетична.

Розділ 5. Природні туристичні ресурси

5.1. Географічна оцінка кліматичних ресурсів.

5.2. Географічна оцінка бальнеологічних ресурсів.

5.3. Географічна оцінка водних туристичних ресурсів.

5.4. Географічна оцінка біотичних туристичних ресурсів.

5.5. Ресурси природно-заповідного фонду.

5.6. Туристична привабливість природно-антропогенних біотичних ресурсів

5.1. Географічна оцінка кліматичних ресурсів

Клімат, погода, їх комфортність і вплив на самопочуття людини є визначальними, а в багатьох випадках навіть лімітуючими чинниками розвитку для більшості функціональних типів територіальних рекреаційних систем, туристичних комплексів і масових видів туризму. Наприклад, сприятливість помірного, тропічного та субтропічного клімату дозволяє розвивати практично всі види рекреаційно-туристичної діяльності. Тоді як суворість арктичних і антарктичних районів, згубність для здоров'я людини, особливо європейців, екваторіального клімату з його високими температурами та вологістю, унеможлиблюють розвиток масового туризму в цих кліматичних поясах. Натомість, з'являється можливість запроваджувати екологічні, наукові чи екстремальні види туризму, яким притаманна незначна інтенсивність і вибірковість.

Клімат безпосередньо впливає на потужність і сезонність туристичних потоків, стає природним регулятором цінової політики в межах головних туристичних районів світу та окремих країн. Саме

кліматичні особливості актуалізували одну з нагальних проблем розвитку туристичної індустрії світу - проблему пікового завантаження засобів розміщення туристів і сезонності робочих місць. "Мертвий сезон" (зимовий чи дощовий період) примушує одну частину інфраструктурних закладів тимчасово припиняти свою роботу, а іншу - у кілька разів зменшувати вартість більшості послуг. У вигравші опиняються ті країни чи їх частини, територія яких знаходиться у комфортних кліматичних і погодних умовах, де сезонні коливання головних метеорологічних характеристик мінімальні і дозволяють обслуговувати туристів протягом року. Прикладами є курорти країн Карибського басейну, іспанського острова Майорка, туніського острова Джерба тощо.

Оцінку кліматичних і погодних туристичних ресурсів слід проводити із урахуванням погодно-кліматичного комплексу, до якого належить ряд головних показників: сумарна радіація, атмосферний тиск, пересічна температура повітря (місячна і річна) та його вологість, середня кількість опадів протягом сезонів, панівні та місцеві вітри, баричні та термічні добові амплітуди, геомагнітна активність.

Усе погодно-кліматичне розмаїття за силою впливу на рекреаційні та туристичні процеси ділиться на кілька класів комфортності, які позначаються на розвитку масового туризму і регулюють його інтенсивність: комфортний, сезонно комфортний, субкомфортний і дискомфортний.

Комфортний і сезонно комфортний погодно-кліматичні комплекси створюють зони суб'єктивно приємних тепловідчуттів без ознак переохолодження чи перегріву. У межах таких зон виникають сприятливі умови для організації масових видів рекреаційно-туристичної діяльності, в першу чергу, пляжно-купального відпочинку.

Комфортний і сезонно комфортний погодно-кліматичні комплекси створюють зони суб'єктивно приємних тепловідчуттів без ознак переохолодження чи перегріву. У межах таких зон виникають сприятливі умови для організації масових видів рекреаційно-туристичної діяльності, в першу чергу, пляжно-купального відпочинку.

Комфортний і сезонно комфортний погодно-кліматичні комплекси у Європейському туристському регіоні формуються в межах

субтропічного кліматичного поясу, у приатлантичній частині цього поясу середземноморський клімат, сприятливий для розвитку міжнародної рекреації.

У межах Азійсько-Тихоокеанського туристського регіону комфортні та сезонно комфортні для відпочинку умови формуються в межах субтропічного та субекваторіального поясів.

На території Американського туристського регіону комфортні і сезонно комфортні погодно-кліматичні комплекси приурочені до субтропічного кліматичного поясу, до субекваторіального та тропічного поясів.

У Близькосхідному туристському регіоні комфортні і сезонно комфортні комплекси лежать в межах субтропічного і тропічного поясів.

В Африканському туристському регіоні ареали з комфортними і сезонно комфортними умовами для відпочинку сформувалися на середземноморському узбережжі, де переважає субтропічний і тропічний клімат.

Клас субкомфортних погодно-кліматичних комплексів формує добрі та задовільні передумови для організації традиційних видів літнього і зимового відпочинку. Субкомфортні умови викликають певне напруження у терморегуляторних функціях організму, пов'язане з незначним перегрівом чи переохолодженням. Це є наслідком впливу відносно сприятливих погодно-кліматичних характеристик: слабка циклонічна діяльність, добові коливання температури у межах 5-6°C, швидкість вітру, що коливається в межах 4-6 м/с, температура повітря вища +27°C під час літнього відпочинку, нижча -10°C або з переходом через 0°C під час зимового відпочинку, підвищена вологість повітря тощо.

Головними територіями, де сформувалися субкомфортні умови, є більшість регіонів із помірним і тропічним кліматом, особливо у внутрішньоконтинентальних районах.

Дискомфортний погодно-кліматичний комплекс створює передумови для появи метеотропних реакцій та метеопатії і формує зону суб'єктивно негативних теплових відчуттів, які проявляються у значному переохолодженні чи перегріванні. Це викликано несприятливими погодно-кліматичними характеристиками: дуже спекотна та волога, а

також морозна погода, сильний вітер (більше 9 м/с), часті опади, тумани, грози, хуртовини та інші небезпечні метеорологічні явища, різка зміна погодних умов протягом доби тощо. Дискомфортні умови різко обмежують можливості для організації традиційних видів відпочинку, але залишають можливості для розвитку альтернативного та екстремального туризму.

На значній частині територій, що лежать у межах екваторіального поясу, практично в усіх полярних і субполярних широтах формуються погодно-кліматичні умови, що належать до класу дискомфортних.

Цікаву методику оцінки клімату, з метою розвитку оздоровчого туризму на локалізованому рівні, запропонував молодий учений-географ Львівського національного університету імені Івана Франка І. Рожко. Його оцінка ґрунтується на виборі трьох основних критеріїв: впливу середовища на людину; впливу людини на природне середовище; доцільності ведення рекреаційно-туристичного господарства на певній території. Основою для оцінки слугували крупномасштабні картографічні матеріали з доповненням відповідних тематичних карт, а також літературні й фондові матеріали.

Системний аналіз чинників, якими є природні умови та ресурси, дав змогу визначити доцільність розвитку тієї чи іншої діяльності на певній території. Наприклад, для оцінки кліматичних особливостей і придатності клімату для оздоровчого туризму на локалізованому рівні запропоновано такі показники: середньодобова температура повітря; швидкість вітру; кількість випадків із дощем та іншими несприятливими умовами (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Оцінка придатності клімату для оздоровчого туризму

Оцінка придатності клімату	Кількість днів із сприятливою	Повторювання випадів із сильним	Дощі й інші несприятливі
----------------------------	-------------------------------	---------------------------------	--------------------------

	середньодобовою температурою	вітром (>10 м/с, %	умови (кількість випадків)
Непридатний	<10	>75	>75
Малоприсдатний	10-20	50-74	50-75
Умовно-присдатний	19-40	25-49	25-49
Присдатний	41-60	10-24	10-24
Найприсдатніший	>60	<10	<10

Отже, за результатами оцінки придатності клімату для розвитку оздоровчого туризму на локалізованому рівні (див. табл. 4.1) виявлено, що найсприятливішими є території, де кількість днів із сприятливою середньодобовою температурою становить понад 60 %, а повторюваність випадків із сильними вітрами (понад ніж 10 м/с) - менше 10 %. Тривалість несприятливих природних явищ (кількість) становить не більше ніж 10 %.

Для літніх видів відпочинку за оцінками фахівців [7] найсприятливіші умови з середньодобовими температурами понад +15 °С не менше 100 днів за рік; для зимових - відповідно з температурою нижче 0 °С більше 110 днів. Обов'язковою умовою до того ж є наявність снігового покриву не менше 10 см та не більше 30-40 см. Варто також зазначити, що при температурі -10 °С починається зона дискомфорту. При низьких температурах вітер підсилює тепловіддачу організму, що може призвести до переохолодження. До того ж сильний вітер втомлює та подразнює нервову систему, ускладнює дихання, особливо у горах.

Тривалість періоду з температурами понад +15 °С в Україні найменша в гірських районах Карпат (до 50 днів), найбільша - в Причорномор'ї (понад 140 днів). Кількість днів з температурою нижче 0 °С у межах від 50 на Південному березі Криму до 130 у північно-східних регіонах.

Період з найсприятливішим для літньої рекреації температурним режимом в Україні становить 5-6 місяців (від 3 місяців у передгір'ї Карпат до 9 на ПБК). За Живицьким сприятливі дні при цьому становлять 80 %, в тому числі 40 % – комфортні погоди. [7].

В цілому безморозний період в Україні коливається від 145 днів у лісистих Карпатах, до 259 – на ПБК [12, с. 268-268], а в 1966 році в Ялті він тривав 342 дні [5, с. 180].

Щодо зимових видів відпочинку, то тривалість сприятливого періоду – від 0 місяців на ПБК до 4-5 – у Карпатах (з початку грудня до середини квітня). Як правило, постійний сніговий покрив на північному сході встановлюється у другій декаді листопада (в Карпатах навіть раніше), на півдні та в Криму – наприкінці грудня – початку січня. Сходить сніг на півдні Криму у другій декаді лютого, в північних районах України – у березні. Не зважаючи на корективи, які вносить глобальне потепління клімату, можна констатувати, що кількість днів з постійним сніговим покривом в Україні коливається від 20 до 115 і більше у високогір'ї Карпат. Товщина снігового покриву задовольняє вимоги не лише в гірських районах, а й на Поліссі та заході Поділля. У цих регіонах приблизно 70 % днів періоду мають сприятливий тип погоди.

Звичайно, що температурний режим не повністю характеризує кліматичні умови. Важливе значення в оцінці рекреаційної цінності клімату має режим ультрафіолетової радіації (УФР), який здійснює бактерицидну вітаміноутворюючу дію на організм людини і є невід'ємною складовою геліотерапії.

Україна розміщена у другій зоні ультрафіолетевого комфорту, що означає: УФР надходить цілорічне, але сприятливий для геліотерапії період триває 6-8 місяців (з квітня до початку жовтня). Кількість УФР залежить від тривалості сонячного сяйва, яка зростає від 1738 год./рік на Волині до 2000-2200 в Закарпатті і приморських регіонах та 2400 і більше на заході Криму. Для порівняння: тривалість сонячного сяйва на Північному Кавказі становить 1750-1860 год./рік.

5.2. Географічна оцінка бальнеогічних ресурсів

Бальнеологічні ресурси включають в себе лікувальні властивості мінеральних вод, грязей та озокериту. Традиції використання цих

властивостей нараховують не одну тисячу років і саме бальнеологічні ресурси, стали основою формування курортного господарства. Перші бальнеологічні курорти (про які є писемні згадки) виникли на о. Евбея (Греція). В Україні перші заклади, які почали функціонувати, використовуючи мінеральну воду для лікування, виникли у Шклі (1576), Саках (1799), Трускавці (1827), Одесі (1829), БерМінВодах (1862), Моршині (1877).

Основний вид бальнеологічних ресурсів - це мінеральна вода, як природна вода, що має лікувальні властивості внаслідок підвищеного вмісту біологічно активних компонентів.

Найбільше територіальне поширення в Україні, якщо не брати до уваги мінеральних вод без специфічних компонентів, мають радонові лікувальні води з різноманітним хімічним складом. Вони характерні для північних та центральних областей Правобережжя (Житомирська, Київська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська) та Приазов'я (Запорізька, Донецька). Вміст радону від 50 до 2000 еман/л. За ступенем мінералізації представлений весь спектр.

Радонові мінеральні води застосовують курорти Хмільник, Кремінна, санаторії та водолікарні Житомира, Черкас («Радон»), Білої Церкви, Миронівки, Полоного (Хмельницька обл.). Даний тип вод має значні ресурси для розширення їх використання особливо у південно-східних областях ареалу поширення.

Басейни поширення йодних, бромних та йодобромних мінеральних вод переважно хлоридного натрієвого складу займають значні площі, але не мають цілісного ареалу. Джерела даного типу поширені в АР Крим та Приазов'ї, східних областях України, Причорномор'ї, Львівській та Закарпатській областях. За ступенем мінералізації - це розсоли (до 300 г/л). Вміст йоду становить 0,01-0,1 г/л, бром - 0,02-1,5 г/л.

Води даного типу застосовують в оздоровницях Криму та Закарпаття (Берегівська КРЗ).

Різнманітні за хімічним складом, ступенем мінералізації (0,6-35 г/л) та вмістом сірководню (0,01-0,6 г/л) родовища сульфідних мінеральних вод поширені в трьох ареалах:

Карпатський регіон з південно-західним Поділлям;

північне Причорномор'я (захід Одещини, південний захід Херсонщини)

Керченський півострів.

Регіони півдня України залишаються швидше перспективними щодо пошуків та експлуатації родовищ сульфідних мінеральних вод. Натомість родовища заходу України широко використовуються курортами Немирів, Шкло, Любінь Великий, Три ареали поширення в Україні мають також крем'янисті мінеральні води: центральна частина Поділля, Закарпаття та міжріччя Сіверського Донця і Ворскли у верхній частині течії. Ці переважно прісні води (мінералізація до 1,4 г/л) використовують для розливу (Берегівська, Харківська №1, Кам'янець-Подільська, Хмельницька тощо) та на курортах Березівка і Рай-Оленівка Харківської області.

Обмежений ареал поширення, та чи не найширше застосування в рекреаційному господарстві України, мають вуглекислі мінеральні води, їх джерела приурочені до території Закарпаття, Покуття, заходу Буковини та Керченського півострова. За складом вони бувають

гідрокарбонати кальцієві, з загальною мінералізацією до 1,5 г/л (типу Нарзан)

гідрокарбонатні натрієві, 6-7 г/л (типу Єсентуки);

хлоридні натрієві, 12-97 г/л (типу Арзні).

Крім того, вони можуть мати підвищений вміст миш'яку, заліза, кремнієвої кислоти тощо.

Води даного типу використовують санаторно-курортні заклади Закарпаття та на розлив (Лужанська №1 та №2, Поляна Квасова, Свалява, Плосківська, Драгівська, тощо).

Мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин (Нафтуся та типу Нафтуся (Збручанська, Ново-Збручанська)) поширені на території Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Саме ці прісні води принесли світову славу оздоровницям Трускавця. На базі їх використання розвивається курортне господарство Сатанова, Східниці; функціонують санаторії «Україна» (Хмельницька обл.), «Збруч» (Тернопільська обл.).

По території майже всіх областей України поширені джерела мінеральної води без вмісту специфічних компонентів різноманітного хімічного складу, з мінералізацією від 2 до 350 г/л. Води даного типу широко застосовують курорти Трускавець, Моршин, Миргород, Слов'янськ, санаторії Одеської групи курортів, Криму тощо. Такі столові та лікувально-столові води як Айвазовська, Феодосійська, Миргородська, Олеська, Солуки також відносяться до даного типу.

Миш'яковисті мінеральні води мають в Україні вузько локалізований прояв в околицях с. Кваси Рахівського району Закарпатської області. На основі їх використання функціонує санаторії «Гірська Тиса», який має лише два світових аналоги. Даний тип мінеральних вод показаний для лікування анемії, центральної та периферійної нервових систем.

Залізисті мінеральні води в основному використовуються у якості лікувально-столових і йдуть на розлив, їх прояви є у Вижницькому, Новоселицькому, Хотинському, Сокирянському районах Чернівецької області, на півночі Донеччини.

Лікувальні грязі та окремі мінеральні води використовуються лише зовнішньо та переважно зовнішньо на курортах Саки, Затока, Очаків, Коблеве, Біла Церква, Хмільник, Миронівна, Великий Любитель, Синяк, Трускавець. У якості лікувально-питної на 100 % або переважно використовуються води джерел Миргорода, Березівських Мінеральних Вод, Святогірська, Перечина, Поляни, Східниці, Голубино, Сатанова, Бердянська, Куяльника. Комплексне використання мають бальнеологічні ресурси курортів: Моршин, Сойми, Міжгір'я, Кваси, Шаян, Слов'янськ, Сергіївка тощо.

Запаси мінеральних вод України потребують подальшого уточнення, оскільки дані різних джерел дуже відрізняються. Більш-менш достовірними є дані про найбільш вагомий курортно-бальнеологічний регіон України - Карпатський, де нараховується біля 800 джерел мінеральної води з сумарним дебітом понад 57,5 тис. м³, що становить приблизно чверть всіх водопунктів України та 15 % їх сумарного дебіту. Експлуатаційні ж запаси розвідані і затверджені лише для 16 родовищ. Лише запаси мінеральної води в Українських Карпатах можуть забезпечити оздоровлення і лікування понад 7 млн. чол. на рік.

Важливою складовою бальнеологічних ресурсів є лікувальні грязі (пелоїди), які застосовують у вигляді ванн та аплікацій. Перші заклади держави, які почали використовувати лікувальні властивості грязей, виникли на півдні: 1833 р. - на узбережжі Куяльницького лиману; 1895 р. - поблизу Голої Пристані (Гопри).

У якості лікувальних грязей можуть виступати мули, сапропелі, торфи, сопкові грязі тощо, родовища, яких за генезисом, відповідно, поділяються на мулові, торфові та псевдовулканічні.

В санаторно-курортних закладах України найширше застосування мають мулові органо-мінеральні сульфідні грязі солоних озер та лиманів Азово-Чорноморського регіону. Вони являють собою пластичну масу зелено-сірого або чорного кольору, їх загальні розвідані запаси становлять близько 125 млн. м³. За розвіданими запасами найбільшими родовищами є лимани: Алібей, Шагани, Куяльницький, Тилігульський, Хаджибейський. Приблизно половина родовищ поки що не експлуатується. Поряд з тим, мулові грязі знайшли широке застосування як самостійно, так і в поєднанні з іншими лікувальними факторами, на курортах Одеси, Криму, Запорізької та Херсонської областей.

У північній та західній частинах України поширені торфові лікувальні грязі. До них відноситься торф з високим вмістом (понад 25 %) і ступенем розкладання (понад 40 %) органічних речовин. Найціннішими вважаються гіпсові і купоросні торфи з мінералізованим (понад 2 г/л) грязьовим розчином. Серед найбільш відомих родовищ: Немирівське, Шкловське, Великолюбінське Моршинське (Львівська область), Війтівцеве (Вінницька обл.), Настасівське (Тернопільська область), Черченське, Підпечеринське, Осмолодське (Івано-Франківська область), Журавицьке (Волинська обл.), Зарічанське (Житомирська обл.), Малосорочинське (Полтавська область), Березівське (Харківська область) та родовища Глибочицького, Сторожинецького, Вижнівського районів Чернівецької обл. Найбільшим родовищем вважається Моршинське - запаси грязей становлять 239 тис. м³. Вони знайшли застосування на курортах Шкло, Моршин, Хмільник, Миргород, у водолікарнях відповідних областей. Дуже негативний вплив на використання торфових лікувальних грязей мала аварія на ЧАЕС.

Сапропелеві грязі - намули переважно прісних водойм, збагачені органічною речовиною (більше 50 %), які утворилися в результаті багаторазової макро- і мікробіотичної переробки водних рослин і тварин. Поширені вони на Поліссі: с. Вільчани, Житомирська область; Микулинецьке родовище в Тернопільській області; озера Скорінь і Бурків (Любешівського), Ковпино і Оріхове (Ратнівського), Синове (Старовижівського), Туричанське (Турійського) та Охотин (Ковельського районів Волині). Розвідані запаси сапропелів лише на Волині становлять 61,2 млн т..

В рекреаційному господарстві України обмежено використовуються сопкові грязі (курорт Феодосія) з Булганацької групи вулканів на Керченському півострові.

У санаторно-профілактичних закладах переважно Карпатського регіону широко застосовують озокерит (гірський віск), який являє собою суміш високомолекулярних вуглеводів, смол і асфальтенів, що й визначає лікувальні властивості цієї паливної корисної копалини. Більшість родовищ озокериту в Україні приурочені до Передкарпаття. Саме тут знаходяться найбільші у світі: Бориславське (експлуатується з 1856 року) та Трускавецьке родовища. На території Львівської області прояви озокериту є також в смт. Стара Сіль та с. Івана Франка. Родовища Івано-Франківщини (Дзвиняцьке, Старунське) переважно виведені з експлуатації.

На основі використання мінеральних вод, лікувальних грязей та озокериту в Україні сформувалась світового значення мережа бальнеологічних, бальнеогрязьових, грязьових курортів.

В Україні виділено також перспективні санаторно-курортні зони, зокрема: Верхньосиневидненська, Грозівська на Львівщині; Ужоцька, Велико-Більчанська в Закарпатті; Мізунська на Івано-Франківщині; Путильська, Брусницька на Буковині; Грем'яцька на Волині та ін.

Мінеральні води та лікувальні грязі є дуже примхливими природними утвореннями. Генезис деяких з них залишається невивченим, оскільки процес утворення відбувається під впливом сукупності геологічних, гідрологічних, морфологічних, кліматичних, фізико-хімічних, біологічних чинників. Однак, встановлено, що зміна хоча

б одного з факторів формування або компонентів навколишніх природних комплексів може негативно вплинути на їх якість та утворення в майбутньому. Так, зокрема, дуже негативні наслідки на процес грязеутворення мало з'єднання з морем Хаджибейського лиману та оз. Саки. Тому особливо високі вимоги ставляться до господарської діяльності в районах їх поширення. Більшість джерел мінеральної води та родовищ лікувальних грязей входять до природних та біосферних заповідників, національних природних парків, водно-болотних угідь або оголошено заказниками, пам'ятками природи, заповідними урочищами.

Отже, Україна відносно багата якісними та унікальними джерелами мінеральних вод, родовищами лікувальних грязей та озокериту, які мають територіальне поширення по всіх областях, однак особлива територіальна концентрація і різноманітність складу характерна для: мінеральні води – Карпатський регіон, північ лісостепу та Азово-Чорноморське узбережжя;

лікувальні грязі – південь України та Західне Полісся;

озокерит – Львівська область.

На основі їх застосування функціонують відомі бальнеологічні курорти (Трускавець, Миргород, Немирів, Кваси, Хмільник, Саки, Євпаторія тощо), окремі санаторії, водолікарні, профілакторії в усіх областях України.

5.3. Географічна оцінка водних туристичних ресурсів

Абсолютна більшість санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, туристичних баз та інших оздоровчо-відпочинкових закладів розміщені на берегах або у безпосередній близькості до водних об'єктів, наявність яких значно підвищує рекреаційний потенціал місцевості. Як свідчить статистика, відпочинок на березі водойм є пріоритетним для двох третин респондентів.

Водні туристичні ресурси включають в себе моря, озера, річки, водосховища, ставки, які придатні для занять водними видами відпочинку, туризму та спорту. За словами В. Мацоли, не зважаючи на

відносно слабку забезпеченість водними ресурсами Україна може задовольнити відповідні туристичні потреби практично на всій території.

Найпотужніші не лише водні, а й цілому, туристичні комплекси України сформувалися на узбережжі теплих Чорного та Азовського морів. За даними Шуйського Ю.Д., довжина берегової лінії нашої держави становить 3744,6 км: Чорне море – 1829,1 км; Керченська протока – 64,0 км; Азовське море – 799,8 км; затока Сиваш – 1051,7 км.

На 1 км узбережжя припадає приблизно 160 км² площі і 12,8 тисяч жителів України (для порівняння: Греція – 8,7 та 70; Італія – 42 та 8,1, Хорватія – 23 та 1,7, Польща – 637 та 78,6).

На Україну припадає 41,3% довжини берегів Чорного моря. Крім того, саме північна частина моря вважається найсприятливішою з точки зору рекреації, оскільки невелика глибина (близько 100 м) та прихід теплих річкових вод влітку забезпечують значно більше прогрівання, ніж на інших ділянках. Середня температура води в літній період становить +20 – +24 °С, деінде – +27 °С. Береги Чорного моря в межах України переважно низовинні, за виключенням ПБК. Поширенні намівні піщані коси (Кінбурнська, Тендрівська, Бакальська та інші). Солоність поверхневих вод також незначна: 14 ‰, у лиманах – 1-10 ‰. Вода Чорного моря, за виключенням районів близьких до промислових центрів та портів, є прозорою, що в сукупності з багатим рослинним (660 видів) та тваринним (понад 2 тисячі видів) світами є сприятливим фактором для підводного полювання та дайвінгу.

Найкращі піщані пляжі властиві Північно-Західній, Дніпровсько-Каркінітській та Західно-Кримській, а гравійні – Південно-Кримській береговим областям. У той же час. Дунайська берегова лінія та узбережжя деяких лиманів через значну заболоченість і замуленість берегів не задіяні в рекреаційне господарство. В цілому з рекреаційною метою використовується дуже незначна кількість чорноморських пляжів. Крім того, руйнівну дію на пляжі мають зимові шторми та забирання пляжного матеріалу (тешч гальки) у якості будівельних матеріалів їх приватизація під будівництво дач, барів, ресторанів, кафе, атракціонів. Завдяки цьому площа «золотих» пляжів Євпаторії, Феодосії, Коктебелю,

Ялти та інших курортів ПБК значно скоротилася. За даними А. Оліферова, ширина кримських пляжів скорочується на 0,3-0,5 м/рік.

Якщо не брати до уваги Сиваш, то на Україну припадає 43 % найбільш якісних у рекреаційному відношенні берегів Азовського моря. Зважаючи на свою мілководність (пересічна глибина 7,4 м, максимальна – 15м), температура поверхневого шару води влітку становить +25°-+32° С. Пересічна температура (+22°-+24 °С) та вологість (55-77 %) повітря у прибережній смузі влітку можуть бути оцінені як найсприятливіші для різноманітних туристичних занять. Пересічна солоність води - 13,8 ‰, максимальна в затоці Сиваш – 250 ‰. Ропи затоки Сиваш поки що використовується лише в якості сировини для хімічної промисловості, однак, має і важливе бальнеологічне значення. Прозорість води в Азовському морі невисока внаслідок значної кількості планктону, завислих частинок та під впливом хвильових процесів (висота хвиль у холодний період року сягає 2 м і більше). Це невелике за площею море (39 тис. км²) має надзвичайно багатий рослинний і тваринний світ. Зокрема видовий склад риб становить 79 видів, зустрічається азовський дельфін - азовка.

Південні береги Азовського моря урвисті, погорбовані; західні та північні- переважно низькі, піщані. Особливу туристичну цінність мають піщані коси з чудовими пляжами: Арабатська Стрілка (довжина узбережжя - 261,8 км), Федотова з Бирючим Островом (166,2), Обитічна (66,5), Бердянська (43,2), Білосарайська (26,0), Крива (21,3). Дно моря переважно рівне, з повільним зростанням глибини, у прибережній частині вкрите піском та черепашкою, окремі ділянки (переважно затока Сиваш) замулені. Ці фактори перетворюють наймілководніший морський басейн світу у надзвичайно придатний для розвитку дитячої рекреації.

Тривалість купального сезону в Азово-Чорноморському басейні становить більше 4 місяців — з кінця травня до початку жовтня. Однак, варто пам'ятати, що відпочинок на морі корисний не всім, а в основному практично здоровим людям молодого та середнього віку.

Традиційною поки що залишається орієнтація переважної більшості туристів на курорти ПБК, Одеси, Скадовська, Бердянська, однак, останнім часом значно розвинулась інфраструктура і підвищився рівень

обслуговування (при значно нижчих цінах) на західному узбережжі Криму, в окремих районах Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей. Загальна одноразова місткість всіх пляжів регіону оцінюється в 5 млн. чоловік.

В Україні налічують близько 20 тисяч озер. В цілому озера України мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Вони придатні для купання, рибалки, заняття водними видами спорту та пізнавальної діяльності. Географічно озера України об'єднуються в такі групи: Шацькі, Слов'янські, Турійсько-Озерянські, Перекопські, Євпаторійські, Керченські та Придунайські. Найбільшу бальнеологічну цінність мають приморські озера та лимани, оскільки є місцем зосередження лікувальних грязей (Сасик, Тилігульський, Хаджибейський, Куяльницький).

Широко задіяними у туристичну галузь є озера півночі України, зокрема, Волині, Карпат. Крім Шацьких озер у Волинській області велике значення для відпочинку мають озера Біле, Люб'язь, Волянське, Оріхове, Турське та інші. Відомі туристичні зони Полісся розташовані біля озер Білого (Володимерецький р-н Рівненської обл.), Борового та Оріхового (Коропський р-н Чернігівської обл.), Десняка (Сосницький р-н Чернігівської обл.), Красного (м. Новгород-Сіверський), Нобеля (Зарічанський р-н Рівненської обл.), озера Києва.

Велике естетичне забарвлення несуть у собі гірські озера Карпат, які мало придатні для купання, однак, зачаровують своєю красою: Бребенескул (на висоті 1801 м на р.м.), Синевир, Ворожеська, Несамовите, Драгобратське, Апшинецькі, Марічейка та багато інших.

Надзвичайно широкий спектр туристичного використання річок. При тому, що переважна кількість річок не відіграє безпосередньої рекреаційної ролі, вони є невід'ємною складовою краєвиду і за певних сприятливих умов (чиста вода, атрактивність ландшафту) навіть невеличкі струмки приваблюють туристів. За даними В. Вишневського, в Україні налічується від 63 до 71 тисячі річок загальною довжиною близько 204 тис. км., з них завдовжки понад 10 км - 3,3 тисячі загальною довжиною 94,4 тис. км [3]. Пересічна густота річкової мережі становить

0,34 км/км², досягаючи свого максимуму в Карпатах - 2,0 км/км² (в АР Крим - 0,22 км/км²).

Найбільше абсолютне рекреаційне навантаження припадає на Дніпро та його притоки: Прип'ять, Тетерів, Рось, Тясмин, Інгулець, Десну, Сулу, Псел, Ворсклу, Самару та ін. Ця найдовша водна артерія України проходить через два міста-мільйонери, важливі економічні та культурно-історичні центри держави (Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Нову Каховку, Херсон тощо), які виступають не лише генераторами туристичних потреб, а й вагомими круїзними центрами. На берегах приток Дніпра знаходяться такі міста, як Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир, Біла Церква, Кривий Ріг, Чернігів, Суми, Полтава, Миргород, Павлоград тощо. Це зумовило розміщення великої кількості санаторіїв-профілакторіїв, баз відпочинку, дитячих таборів саме у басейні Дніпра.

Південний Буг протікає через відносно чисті в екологічному відношенні регіони серед мальовничих берегів (особливо в межах Поділля) і вважається спеціалістами найперспективнішим районом для туристичного використання. В басейні Південного Бугу знаходяться такі міста як Хмельницький, Вінниця, Умань, Кіровоград, Первомайськ, Миколаїв тощо.

Важливу і своєрідну туристичну роль виконують гірські річки Карпат, в т.ч. притоки Дністра, Пруту та Тиси. Окрім купання та рибалки, овіяні легендами та піснями ріки Черемош, Прут, Ріка, Тересва, Теремля, Уж, Стрий та інші придатні для сплавляння на байдарках та каное. Малі річки Карпат чи не єдині в Україні, з яких безпосередньо можна пити воду. Мандруючи Подільською височиною Дністер та його притоки утворюють казкові каньйони і дають змогу споглядати величні панорами, у тому числі зі стін давніх фортець. У басейні цих річок знаходяться Дрогобич і Трускавець, Івано-Франківськ, Галич і Коломия, Тернопіль і Заліщики, Кам'янець-Подільський, Чернівці і Хотин, Білгород-Дністровський і Затока, міста і курорти Закарпаття.

Річки Криму (Салгир, Альма, Кача, Чорна, струмки ПБК) утворюють велику кількість водоспадів, каньйонів і тому, в першу чергу, є

важливими екскурсійними об'єктами. Вагому туристичну функцію вони виконують для жителів Сімферополя, Білогірська, Нижньогірського.

Сіверський Донець з головними притоками (Лопань, Лугань, Оскіл, Айдар, Деркул) є водною артерією найбільш індустріалізованого району України. Звідси, з одного боку, високий рівень забруднення відходами металургійної, хімічної та нафтохімічної промисловості (особливо в межах Луганщини), з іншого - високий рекреаційний попит на відпочинок біля води. В басейні Сіверського Донця розміщена величезна кількість баз відпочинку, в т.ч. курорти Рай-Оленівка, Святогірськ та Кремінна.

Дуже забрудненим є Кілійське гирло Дунаю (в межах України лише 174 км), однак, воно цілком придатне для організації круїзів (Ізмаїл, Кілія, Вилкове) та екологічного туризму (Дунайський біосферний заповідник).

Важливою проблемою України є забруднення та зменшення чисельності малих річок. Особливо гостро ця проблема стоїть перед Донецьком та Львовом, водні артерії яких перетворилися на стічні канали. Крім промислового забруднення, серед факторів, що обмежують рекреацію на водних об'єктах є: заболоченість берега, абразивні береги, замулення і заростання, висока мутність, цвітіння, близькість сільськогосподарських угідь, концентрація розчиненого кисню.

Зарегульованість стоку дає можливість більш повного туристичного використання річок, особливо завдяки водосховищам. Рекреаційна цінність останніх визначається: типом ландшафту і формою берега, кількісними характеристиками (площею, формою, глибиною), температурою води, транспортною доступністю до великих міст. В Україні споруджено 1160 водосховищ загальною площею понад 9 тис. км². Найбільші водосховища споруджено на Дніпрі, Дністрі та Сіверському Донці. Серед найбільших водосховищ найкраще туристичні потреби задовольняють Дніпровське, Дністровське, Сімферопольське (р. Салгир, площа -3Д" км²), Ладижинське (р. Південний Буг) та інші.

Водосховища суттєво впливають на гідрологічний режим та мікроклімат прилеглої території, тому їх створення повинно бути екологічно обґрунтованим та економічно доцільним. В результаті господарської діяльності зменшується здатність до самоочищення, спостерігається «цвітіння» води, зникають цінні види риб, відбувається

підтоплення узбереж і саме це є причиною низького залучення водосховищ Дніпра, Сіверського Донця, Інгульця, Потреби в купанні, рибалці, деяких видах водного спорту можуть задовольнити ставки, рекреаційна цінність яких визначається тими ж критеріями, що й водосховищ. Кількість ставків в Україні за різними даними від 27 до 29 тисяч, їх площа оцінюється в 2,2 тис. км². Часто саме ставок є єдиним місцем відпочинку біля води по місцю проживання для жителів багатьох сіл і містечок України. Особливо мальовничими є ставки, створені на місці колишніх гранітних (кам'яних) та піщаних кар'єрів Полісся і лісостепу.

Приблизно половина всіх водосховищ та ставків створені в басейні Дніпра.

Тривалість купального сезону на річках, озерах та водосховищах залежить від багатьох факторів, однак, можна виділити два великі регіони. На Поліссі та Заході України вона становить 90-120 днів, у центральних, східних та південних областях - більше 120 днів. Гірські річки Карпат та Криму, зважаючи на низьку температуру води, високу швидкість течії та низьку глибину є взагалі малопридатними для купання.

Для організації повноцінного відпочинку населення велике значення має якість води та пляжів. За гігієнічними нормативами вона визначається за сумою органолептичних, хімічних та бактеріологічних показників. Якість природного середовища водних об'єктів зазнала дуже сильного антропогенного впливу (хімізація с/г, викиди неочищених стічних вод, неконтрольоване будівництво і організація сміттєзвалищ та ін.), що негативно вплинуло на їх рекреаційне освоєння.

Територія України надзвичайно багата на цікаві і атрактивні гідроолігичні об'єкти (каньйоноподібні річкові долини, водоспади, карстові озера, джерела цілющої води, витоки рік тощо). Більшість з них оголошено заказниками, пам'ятками природи, заповідними урочищами і всі вони можуть виступати у якості об'єктів пізнавальної рекреації, в тому числі і для іноземних туристів. Зокрема, витоки Тиси щороку відвідують сотні туристів з Угорщини. За умов мінімального розвитку туристичної індустрії в її околицях ця цифра може бути набагато більшою.

В Україні на 2003 рік існувало 639 гідрологічних заказники (державного значення - 38) та 435 пам'яток природи (державного значення 21). За їх кількістю серед областей України виділяються: Чернігівська (відповідно 90 та 28), Волинська (58, 17), Полтавська (57, 3), Хмельницька (49, 8); гідрологічних пам'яток природи найбільше у Вінницькій (61), Тернопільській (53) та Чернівецькій (49). Як правило, це об'єкти масового відпочинку, купання, рибалки, любительського веслування на човнах, відправлення культових обрядів.

Особливий інтерес серед водних об'єктів завжди викликали водоспади. Особливо їх багато в Карпатах, Кримських горах, на Подільській височині. Зокрема на р. Стрипі поблизу с. Русилів можна спостерігати за мальовничим каскадом з 12 водоспадів, висота окремих з них до 13 м. Найвищим водоспадом України і одним з найвищих у Європі є Учансу (висота падіння води - 98,5 м). В залежності від сезону він перетворюється, то в бурхливий потік, який можна спостерігати навіть з набережної Ялти, то стає подібним до Бахчисарайського фонтану.

Серед заказників та пам'яток природи місцевого значення особливий рекреаційний інтерес можуть викликати Манявський водоспад, гірське озеро Розсохан (Івано-Франківщина), Чехівська криниця (Луганщина), карстові озерця Вікнини (Тернопільщина), Микільське та Понятівське поселення змії (Херсонщина), Суворівська криничка та життєдайне джерело Богородиці (Житомирщина), джерела мінеральних вод та багато-багато інших об'єктів.

Велика кількість водних видів відпочинку і спорту вимагає диференційованого підходу до вирішення питання туристичного водокористування. Водні об'єкти України здатні задовольнити практично весь спектр потреб туристів, однак потребують як матеріально-технічного облаштування, так і подальшого науково-методичного обґрунтування оптимізації туристичного водокористування. Нині найбільше рекреаційне навантаження припадає на узбережжя теплих Чорного та Азовського морів; водосховища та річки. Найбільша загальна площа потенційно туристичних акваторій в структурі туристичних угідь

знаходиться у південних областях України: Херсонській, Одеській, Запорізькій та АР Крим.

5.4. Географічна оцінка біотичних туристичних ресурсів

Біота-історично сформована сукупність представників флори та фауни, об'єднаних спільною областю поширення. Звідси туристичні біотичні ресурси - це ресурси живої природи, сприятливі як для лікування та оздоровлення, так і задоволення духовних потреб людини та організації окремих видів туризму (мисливські тури, фіш-тури тощо). Такими ресурсами є:

рекреаційні ліси;

складові природно-заповідного фонду (ботанічні, лісові, ентомологічні, іхтіологічні, орнітологічні, загальнозоологічні заказники; ботанічні та зоологічні пам'ятки природи; ботанічні сади та зоопарки);

фауна мисливських господарств.

Ліс є не просто складовою біосфери, а «найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням», яке впливає на кліматичний та гідрологічний режим місцевості, продукування кисню, процес ґрунтоутворення і захист ґрунтів від ерозії, поширення представників флори та фауни тощо. Лісовкрита площа в Україні за різними даними становить від 14,2 до 17,9 %. Варто зазначити, що природна рослинність в Україні займає лише 27 %. Виходячи з фізико-географічних умов та часто хижацької діяльності людини, ліси в Україні розміщені нерівномірно: Українські Карпати – 40,5 %, Крим – 32 %, Полісся – 26,1 %, лісостеп - 12,2 %, степ - 3,8 %. Найбільш залісненими областями є Закарпатська та Івано-Франківська (відповідно 56 % та близько 40 %), а найменш – Запорізька – 1,2 %. Лісистість території має важливе значення при виборі режиму природокористування.

Рекреаційні ліси як компонент природних туристичних ресурсів - це лише незначна (за площею) складова лісових екосистем, яка забезпечує потреби населення у лікуванні, відпочинку та туризмі. Для означення ареалу їх поширення за основу береться саме рекреаційна функція. До

власне рекреаційних лісів належать зелені зони міст та приміських територій (головно сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів (т.з. курортні ліси). Туристичні функції також здійснюють спеціальні зони природоохоронних об'єктів, ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісфонду тощо.

В Україні заходи по створенню зелених зон вперше розробив Український інститут проектування міст у 1951-53 роках. Згідно з містобудівними нормами зелена зона в межах населеного пункту має становити 45-50 %. В цілому по Україні загальна площа зелених зон становить близько 10 млн. га.

Лісовий кодекс вважає зеленою зоною лише територію навколо міст. Саме цим можна пояснити, що площа рекреаційних лісів у більшості джерел оцінюється в 1,1 млн га. На території України передбачено створення 256 зелених зон, з них на Поліссі – 30 (11,4 % від площі рекреаційних лісів зеленої зони), у лісостепу – 145 (54,2 %), степу – 62 (7,7 %), Карпатах – 28 (26,7 %). У розрізі областей трійка лідерів наступна: Харківська – 157,3 тис. га; АР Крим – 165,2 тис. га. Луганська -155,8 тис. га.

В Україні нараховується понад 25 тисяч видів рослин, в т.ч. у складі природної рослинності 76 листяних і хвойних видів дерев та 278 чагарників, які в різних поєднаннях розосереджені по території. Найпоширенішими є хвойні породи - 5,4 % від площі всіх лісів, в т.ч. сосна становить 35,9 %, ялина - 9,9 %. Серед листяних переважають дуб (27 %), бук (9 %), береза (4,8 %), вільха (3,8 %), граб (2,6 %) [2]. По природних зонах переважають:

Полісся – сосна, дуб, береза, вільха, осика, граб;
лісостеп – дуб, граб, бук, ясен, клен, в'яз, акація;
степ – дуб, сосна, біла акація, гледичія; у байрачних лісах - дуб, клен, ясен, берест

Українські Карпати – ялина, бук, ялиця;

Кримські гори – дуб пухнастий та скельний, бук, граб, сосна.

Щодо пейзажного різноманіття то найвищий вплив на емоційний стан мають лісові ландшафти Українських Карпат та Кримських гір

(включно з Південним берегом Криму), окремі ділянки Волино-Подільської височини (Товтри, Медобори, Кременецькі гори), окремі регіони Донецького кряжу (так звана українська Швейцарія в районі Святогірська), Словечансько-Овруцький кряж на Житомирщині тощо. Оскільки емоційне світосприйняття є цілком індивідуальним, то і рівнинні частини степу та лісостепу, і заболоченні ділянки Полісся та Дунайських плавнів дають комусь не лише спокій, а й натхнення.

Заболоченість місцевості є вагомим лімітуючим рекреацію фактором. Загальна площа боліт в Україні становить близько 1 млн га. Найбільше їх на Волині: 11 % території області.

Важливість болотних угідь для підтримання рівноваги екосистеми планети підкреслено Рамсарською Конвенцією (2 лютого 1973 р., Іран), 118 учасницею якої у 1999 році стала Україна. Міжнародного значення згідно з «Рамсарським списком» набули 22 водно-болотні угіддя України загальною площею 650 тис. га. Серед них: озера - Кугурлуй, Картал, Сасик, Шагани-Алібей-Бурнус (Одещина) та Шацькі (Волинь); лимани Тилігульський, Молочний, північна частина Дністровського; заплави річок Стохід та Прип'ять; затоки - Тендрівська, Каркінітська та Джарилгацька, Центральний Сиваш, Східний Сиваш, Ягорлицька; затоки з відповідними косами - Обиточна, Білосарайська, Крива, Бердянська; міжріччя Дністра-Турунчука; дельта р. Дніпро та Кілійське гирло Дунаю.

З іншого боку болота можуть виступати вагомим об'єктом для любительських промислів та пізнавальної рекреації. Вони мають багатий рослинний (журавлина, чорниці, брусниці, буяхи) та тваринний (глухарі, тетеруки, водоплавні та болотні птахи, бобри, ондатри, козулі, лосі тощо) світ.

Об'єктом «тихого полювання» виступають гриби. В Україні відомо декілька сот видів їстівних грибів, але найбільш популярними є білий гриб (найбільше на Поліссі та у Карпатах), маслюк звичайний та зелениця (хвойні ліси), підберезовик, лисичка справжня, сироїжка, печериця звичайна, опеньок. Якщо поталанить, можна знайти реліктові їстівні види грибів з Червоної книги України: трюфель літній (навколо Умані, в Закарпатті), катателазма царська (Львівська область), боровики темно-каштановий та королівський (Закарпаття, Полтавщина), діктофора

подвоєна (лише ПБК) та інші. Найбільше грибів росте у зоні мішаних лісів, карпатських та гірсько-кримських лісах, зустрічаються у байрачних лісах та лісонасадженнях лісостепу та степу, міських парках. Полісся та Карпати є також і найбільш ягідними місцями України (малина, ожина, чорна горобина, калина, чорниця, брусниця, журавлина, суниця та ін.)

Рослинний світ України багатий і на лікарські рослини. Найбільша їх кількість росте на Поліссі, в лісостепу (особливо на Поділлі) та Карпатах, менше – степу та Кримських горах. З 4,5 тис. видів судинних рослин України, щонайменше 1 тис. фармакологічно активні, однак широке застосування знайшли близько 150 видів [2, с. 272]. Найпоширенішими є валеріана, барвінок малий, конвалія, лепеха звичайна, цмин пісковий, алтея лікарська, арніка гірська, ромашка, брусниця, кропива дводомна, дурман звичайний, чистотіл, подорожник великий та інші. Широко культивуються м'ята перцева, меліса, лаванда, беладонна. В Тернопільській області функціонують Почаївський та Галицький ботанічні сади лікарських рослин.

Зважаючи на доступність, головне рекреаційне навантаження припадає на зелені зони міст та селищ міського типу. Із загальної площі зелених насаджень в населених пунктах 64 % припадає на ліси. Більшою мірою це міські парки, сквери та сади, частина яких водночас є складовою природно-заповідного фонду (ПЗФ) і взірцем організації міського середовища. В Україні до об'єктів ПЗФ віднесено 538 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, в т.ч. загальнодержавного- 88. Вони не лише задовольняють потребу людини у красі та відпочинку, а й виконують важливу екологічну функцію.

Серед найкращих парків-пам'яток садово-паркового мистецтва: Немирівський (м. Немирів, Вінницька обл.), ім. Т.Г. Шевченка (м. Дніпропетровськ), Трощанський (Чуднівський р-н, Житомирська обл.), Партизанської слави (смт. Делятин, Івано-Франківської обл.), Згурівський (Київська обл.). Хутір Надія та Онуфріївський (Кіровоградська обл.), Гостра могила (м. Луганськ), Стрийський, Високий замок, Шевченків гай (м. Львів), Кардамичівський (Одеська обл.), Хомутецький та Полтавський міський (Полтавська обл.), Гощанський (Рівненська обл.), Тростянецький (Сумська обл.), Більче-Золотецький та Скала-Подільський

(Тернопільська обл.), Краснокутський, Наталіївський, Шарівський (Харківська обл.), Сатанівська перлина, Самчиківський, Полонський (Хмельницька обл.), Корсунь-Шевченківський, Тальнівський і Черкаський «Соснівка» (Черкаська обл.), Сокиринський (Чернігівська обл.), парки Південного берегу Криму (особливо Алупкінський, Лівадія, Масандрівський), Володимирська гірка, Марийський, Феофанія, Голосіївський ім. М.Рильського, Сирецький (м. Київ).

Оздоровчу і естетичну цінність мають паркові зони санаторіїв та будинків відпочинку. Зокрема, значно підвищується ефективність лікування та оздоровлення внаслідок іонізуючої, фітонцидної та мікрокліматичної дії чудових паркових зон у санаторіях «Карпати» (Чинадійово); «Сокіл», «Морський прибіл», «Дюльбер», «Гірський», «Ай-Даніль» (ПБК); м. Саки; «Гопри» (Херсонська область); «Аркадія», «ім. Чкалова» (Одеса); курортів Немирів, Шкло, Моршин, Великий Любін та Роздол (Львівська область); Хмільник (Вінницька область), Пуца-Водиця (м. Київ) та ін., які також є складовими ПЗФ України. Зокрема курортні ліси Трускавця займають площу 4,2 тис. га. В них переважають грабово-дубово-ялицеві, ялицеві, зрідка букові, насадження. Мальовничий рельєф місцевості з колоритними малими архітектурними формами, багатий видовий склад дерев та чагарників, різноманітна вікова (є дерева віком понад 120-160 років) та просторова структура зумовлюють високі естетичні та оздоровчі властивості цих лісів

Важливу пізнавальну і туристичну роль виконують заказники та пам'ятки природи, адже вони є місцем зосередження унікальних, в т.ч. ендемічних та реліктових, представників флори і фауни, атрактивних ландшафтів, досить часто пов'язані з життям видатних людей та овіяні народними легендами. За даними на 2003 р. в Україні було 292 заказники державного значення, з яких до біотичних можна віднести [

загальнозоологічні – 19,

ботанічні – 87,

лісові – 30,

орнітологічні – 22

У загальній чисельності заказників ботанічних – 726 (найбільше у Запорізькій, Чернігівській, Тернопільській обл.), лісових – 277

(Житомирська, Волинська, Чернігівська), загальнозоологічних – 164 (Тернопільська, Волинська, Житомирська та Луганська), ентомологічних – 160 (Харківська (59), Запорізька, Рівненська), орнітологічних – 115 (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька), іхтіологічних – 30 (Чернівецька, Закарпатська, Луганська, Тернопільська).

Поряд із природними та біосферними заповідниками заказники покликані зберігати видове різноманіття, охороняти рідкісні та зникаючі види флори і фауни, в першу чергу ті, які занесені до Червоної книги України. Нині вона включає 382 види тваринного та 541 вид рослинного світів.

Серед занесених до Червоної книги України рідкісних та зникаючих представників флори і фауни багато ендемічних та реліктових видів, хоч вони і не всі занесені до книги.

Найбільше ендемічних видів рослин та тварин у Кримських горах. Українських Карпатах і на Подільській височині. Лісові ендеміки рослинного світу розподілені по регіонах України наступним чином: Крим – 10 видів, Карпати та Поділля – по 8, Західне Полісся – 6, Причорномор'я – 5, Київське та Промислове Подніпров'я – по 2, Лівобережне Придніпров'я та Донбас – по 1. У рослинному світі найбільше ендеміків зустрічається серед судинних рослин (родини ясноткових, трояндових, гвоздикових, айстрових, бобових, злаків), лишайників та мохоподібних, тваринному – комах, молюсків, земноводних, риб та ссавців. Вцілому серед лісових ендеміків тваринного світу 6 видів збереглося у Криму та в Українських Карпатах.

Серед вузьколокальних ендеміків України: лисиця кримська та олень кримський благородний, онкоцефал кримський (с. Морське), пилкохвіст Болдирєва (сmt. Гаспра), лептоюлюс Семенкевича (Голосієво, м. Київ), бронхінекта маленька (м. Новомосковськ); аконіт Жакена (г. Великий Діл, г. Чивчин, хр. Чорногора), головачка Литвинова (околиці с. Верхня Дуванка Луганщини), зозулинець жилкуватий (Середнє Подніпров'я), зірочник Стевена та глід Пояркової (Карадаг).

До Червоної книги України занесено 199 реліктів тваринного та рослинного світу. Лісових реліктів найбільше в Українських Карпатах – 39 видів флори та 8 видів фауни, Криму – відповідно 38 та 9, багато їх на

Поліссі та Поділлі. Серед реліктів тваринного світу: хохуля звичайна (Сумська та Луганська області), полоз лео пардовий (ПБК), безнога ящірка жовтопузик (Крим), лосось дунайський (річки Тиса та Прут), прісноводний краб (річки Чорна та Учансу), широкопалий рак (річки Ірша, Гнилий та Гірський Тікич), серуліна зубчаста (Тячівський район), багато комах. Деякі реліктові види судинних рослин можна зустріти лише в чітко означених місцях: краєкучник персидський (гора Яузлат поблизу Ялти та водоспаду Учансу), дельфіум високий (масив Боржава), смілка яйлинська (поблизу Бесідки Вітрів на Гурзуфській яйлі), фіалка Джоя (поблизу села Герасимів Тлумацького району), Вовчі ягоди Софії (с. Охрімівка Вовчанецького р-ну), ясен білоцвітний (біля м. Виноградів), серпій донецький (с. Полівка Краснодонського р-ну), дріада восьми-пелюсткова (гори Близниця та Піп Іван) тощо. Єдине місцезнаходження у Європі паломокладія вічнозеленого (мох) - це Чуфут-Кале, масив Агармиш та ущелина Хапхал в Криму. Найбільша кількість реліктових видів рослинного світу властива хребтам Чорногора та Чивчини в Карпатах, Гірському Криму та ПБК, Кременецьким горам; ковилових та злакових - степовій зоні України.

Ендеміки та релікти є цікавим об'єктом пізнавальної рекреації, однак варто пам'ятати, що рекреаційне навантаження є однією з найбільших антропогенних загроз зникнення представників флори та фауни. Саме рекреація є чинником зникання для 48 видів лісових рослин та 21 виду тварин України. Для порівняння: в результаті суцільного вирубування лісів під загрозою зникнення 96 видів рослин та 60 видів тварин.

І серед заказників, і серед пам'яток природи найчисельнішими є ботанічні. Під охорону в Україні взято 3025 пам'яток природи, з них 132 державного значення, в т.ч. ботанічних – 42, зоологічних – 5. В цілому ж в Україні на 2003 рік існувало 1597 ботанічних та 36 зоологічних пам'яток природи. Найбільше таких об'єктів у Тернопільській (251 та 3), Івано-Франківській (144,1), Львівській (108), Волинській (102,8), Вінницькій (97,6) областях.

Серед основних функцій, що виконують ботанічні пам'ятки природи: оздоровчі, ресурсозберігаючі та природоохоронні. Зокрема унікальні

ботанічні об'єкти є основою для розвитку екскурсійної діяльності, пізнавального та наукового туризму.

Досить чисельною групою серед ботанічних пам'яток природи є поодинокі дерева: екзотичні, еталонні, багатовікові, пов'язані з життям видатних людей. Серед подібних відзначимо ті, які найбільш наближені до основних туристичних маршрутів України: серед екзотів – кледрастис жовтий, сосна румелійська, псевдотсуга, кіпарисовик горіхоплідний, гледичія (м. Львів), 160-річна 8-стовбурна сосна австрійська (с. Струсів Тереховлянського р-ну), 5-ти стовбурний каштан (м. Сімферополь), яблу-ня-колонія (м. Кролевець), 5-ти стовбурний дуб (Буцацький р-н), бун-дук канадський та софора японська (м. Заліщики), тюльпанові дерева (м. Сквиря та Хмельницький р-н), екзотичні дерева Глухівського педінституту, гінго більоба, дуб білий, липа американська (м. Одеса, м. Полтава), 150-річні гінго дволопатеві (м. Тернопіль, м. Івано-Франківськ), єдині два дерева в Україні золотої модрини (Берегометський парк); іменні дерева - дуб Максима Залізняка (Чигиринський р-н), дуби Тараса Бульби (Зліщицький р-н), липа та дуб Б.Хмельницького (відповідно Золочівський р-н та урочище «Різаний яр» Корсунь-Шевченківський р-н), липа Максимовича (Звенигородський р-н), дерева Тараса Шевченка (переважно Черкащина, Тернопільщина), Пушкінський платан (м. Одеса), сосна М. Гоголя (Канівський р-н), дуб Івана Франка (м. Стрий), сосна Лесі Українки (Шумський р-н) та Лесин ясен (м. Луцьк), дуб М.Коцюбинського (Жмеринський р-н), липа та дуб П. Тичини (Бобровицький р-н); еталонні модрини (с. Деревичі, Любарський р-н), алея дуба червоного (Барський р-н), каштановий гай (біля смт. Середнє Ужгородського р-ну) та багато-багато інших.

Головне мета дендропарків – збереження, вивчення і збагачення у спеціально створених умовах різних видів дерев і чагарників. Відповідно до цього вони проводять інтродукцію та акліматизацію рослин, їх селекцію, приділяючи особливу увагу збереженню рідкісних та зникаючих видів. Все це поєднується з високими вимогами до ландшафтної архітектури. Більшість дендропарків є також важливим об'єктом екскурсій та туризму, місцем відпочинку – як правило, в експозиційній зоні.

В Україні функціонує 39 дендропарків загальною близько 1500 га, з них 20 – державного значення .

Беззаперечним лідером серед українських дендропарків є уманська Софіївка. Це витончене поєднання шедеврів садово-паркової архітектури (висячі містки, романтичні альтанки, мармурова скульптура), унікальної колекції екзотичних дерев і чагарників (550 видів і форм), нагромадження каміння (геологічний музей під відкритим небом), води. Парк, головним завданням якого є створення певного меланхолійного настрою та налаштування на філософські міркування, повністю відповідає стилю пізнього романтизму. Його було створено у рекордно короткий термін (1796-1800 рр.) кріпосними графа Потоцького на догоду його дружині Софії. За довгу історію існування він неодноразово реконструювався, однак, першими будівничими були бельгійський інженер Метцель та кріпосний садівник Заремба. Плинність і суєтність світу підкреслюють всі складові парку: тарпейська скеля, павільйон Флори, фонтан Змія, долина гігантів, великий водоспад, річка Стікс, Єлісейські поля, грот Венери, Амстердамський шлюз, острів Цірцеї, трояндовий павільйон, англійський парк, тераса муз, алея скульптур, китайська альтанка тощо.

На декілька років старішим (1793 рік), одним з найкращих та найбільшим за площею (297,0 га) дендропарком України є Олександрія в м. Біла Церква. Цей чудовий зразок романтичного парку був закладений як заміська резиденція графа К.Браницького за проектом і під керівництвом італійця Д. Бонаті та садівника А. Стронге. Парк є гармонійним поєднанням лісових масивів (в основі багатовікова дубина; біля 800 видів і форм дерев та чагарників), величної паркової архітектури в стилі пізнього неокласицизму (палац, турецький будиночок, колонада Ехо, китайський та арковий містки, колона смутку, круга бесідка, композиція Лев тощо), водного дзеркала ставків та водоспадів (Руїни, Великий) та мальовничої долини річки Рось.

На відміну від більшості парків України домінантою Тростянця (Ічнянський р-н Чернігівської області) є не палаци, а земля і зелень. До взірця у парку доведені прийоми формування галявин серед біля 20 лісових масивів з романтичними назвами Бабусин, Прохолода, Метечь,

Вітерець, Наталин, Ялинки тощо. Історія парку розпочинається з 1830 року, коли І.М. Скоропадський отримав у спадок хутір Тростянець. Вже в 1833 році було побудовано палац та штучні ставки (Великий, Лебединий, Куцяха та Безіменний), у 1834-36 роках було висаджено групи дерев-екзотів, привезених з садів Петербурга, Риги, Києва, Криму. Унікальним за своєю красою та рельєфом є гірський сад Швейцарія.

Найстарішим дендропарком України є Оброшинський у Пустомитівському районі Львівщини, який закладено у 1730 році.

Невід'ємною складовою ново-асканійського природно-заповідного комплексу також є дендропарк. Дендропарк Асканія-Нова було засновано у 1887 році і нині ця унікальна оаза серед південних степів України володіє однією з найбагатших колекцій, яка нараховує близько 1000 видів і форм. Основа експозиційної зони дендропарку - велика степова галявина в оточенні дубів та сосен, гармонійно доповнюється горіховою галявиною, бором із чорної сосни, дібровами, мальовничими приозерними ландшафтами. В різні періоди галявини вкриваються килимами конвалій, барвінку, фіалок, бузку, жасмину. Все це є складовою головного маршруту дендропарку завдовжки 3,3 км.

Одним з наймолодших дендропарків України державного значення є Діброва (закладений у 1972-73 рр.) у Богородчанському районі Івано-Франківської області. Всього на 8 га площі представлена колекція з майже 300 видів та форм дерев Євразії та Північної Америки. Тут також зібрана найбільша в Карпатах колекція кедрових сосен.

Серед дендропарків державного значення наймолодшим є Березнівський (Рівненська обл., 1989 рік), місцевого значення - Дружба (м. Лозова, Харківська обл.) та Євпаторійський (2000 рік). Найбагатша колекція зростаючих видів і форм (близько 2000) - прерогатива дендропарку Дружба (Івано-Франківськ).

Ботанічні сади є переважно науково-дослідними закладами, однак, зважаючи на цікаві, часто унікальні колекції представників вітчизняної та зарубіжної флори, не можуть залишитися осторонь екскурсійної справи. Зокрема, лише в Чернівецькому ботанічному саду можна побачити в Україні псевдотсугу Мензіса, плакучу форму дуба, ялину колючу та унікального представника Мексики-ліквідамбара смолоносного.

Найбагатшу флористичну колекцію серед українських ботанічних садів має Нікітський (близько 15 тис. видів і форм), водночас він є і найбільшим (876.6 га). Заснований ботсад у 1812 році вченим-ботаніком Х.Х. Стевенем. Рослини згруповані у Верхньому, Нижньому та Приморському парках за принципом найбільшого декоративного ефекту, який посилюється чудовими видами на море, м. Ай-Тодор та гору Ай-Петрі, приморський парк більше нагадує екзотичний ліс з теплолюбних субтропічних рослин: пальм, кріптомерії японської, мирту, бамбуку, кипарисів. У парку зібрана одна з найбільших колекцій троянд.

Улюбленим місцем відпочинку киян, особливо в пору цвітіння бузку (понад 1000 кущів) є Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України. Створено сад у 1936 році. Його вирізняють мальовничі природні ландшафти (перепад висоти в межах саду близько 90 м), унікальний взаємозв'язок з оточенням (панорама Дніпра, музею Великої Вітчизняної війни, Києво-Печерської лаври та Видубецького монастиря). Експозиції створено за трьома принципами:

ботаніко-географічний – відтворено флору, рельєф і типові пейзажі ботаніко-географічних районів України («Карпати», «степ», тощо);

систематичний – колекція рідкісних рослин України, дендрарій. Тут зібрана найбільша в державі колекція дубів та кленів;

колекційний – багато- і однорічні декоративні, плодові, лікарські рослини. Окрім колекції бузку, варто зазначити «Золоту долину» (галявина з колекцією форзицій), розарій та Скельний сад.

Одним з найдавніших садів України є ботсад ім. академіка Фоміна, закладений при Київському університеті імені Тараса Шевченка у 1939 році за проектом О. Беретті під керівництвом проф. Р.Е. Трауєтфеттера. Оранжереї почали будувати в 1946 році і саме їм сад завдячує найстарішою колекцією і екземплярами пальм, араукарій, саговиків у закритому ґрунті. Ця мальовнича оаза посеред величезного міста має найчисельнішу колекцію кактусів та сукулентів, унікальний багатоярусний сад хвойних порід та колекцію декоративних рослин з понад 300 видів.

Специфікою Одеського ботанічного саду є ділянка дикого степу, колекція катальпи квітучої, кам'яна гірка з мексиканськими опунціями,

конвалієве дерево, колекція цитрусових, горіхів та персиковий сад, а Львівського – 179 екзотичних та садово-гібридних видів і форм дерев, вікові липи, колекція троянд, жоржин, ірисів, тюльпанів, гіацинтів, гладіолусів на фоні витончених архітектурних споруд XVIII ст.

Праобразом ботанічних садів виступають аптекарські сади. Зокрема аптекарський сад у Києві був закладений на схилах Андріївської гори в кінці XVIII ст. Перший ботанічний сад в Україні було закладено у 1804 році в м. Харкові. Загалом нині в Україні функціонує 16 ботанічних садів державного значення в різних ландшафтно-кліматичних зонах. Більшість з них підпорядкована вищим навчальним закладам. Крім зазначених у таблиці ботанічні сади місцевого значення є у Кривому Розі, Львові, Сумах, Почаєві, Тернополі та Києві.

Як засвідчує досвід, значну роботу по збереженню генофонду рідкісних та зникаючих видів тварин здійснюють не лише заповідники та заказники, а й зоопарки, акваріуми та океанарії. Саме це робить їх цікавими об'єктами відпочинкової та пізнавальної рекреації. Світова мережа нараховує понад 1000 зоопарків. Кількість зоопарків в Україні, як і їх видовий склад постійно розширюється. Нині функціонує 15 зоопарків, в т. ч. 7 державного значення: у Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Черкасах, Києві та Мені (Чернігівська область).

Одним з найстаріших зоопарків України є Харківський (1895 рік). В 2-й половині 90-х років XX ст. було створено зоопарки у Ялті, Новомиколаївському районі Запорізької області (зоопарк «Таврія» є найбільшим на сьогодні за площею зоопарком України - 290,0 га), Пустомитівському районі Львівської області, Підмихайлівський у Рогатинському районі Івано-Франківської області, Лановецький зооботсад у Тернопільській області та Кам'янці-Подільському

В якості туристичного ресурсу виступають і заповідно-мисливські угіддя, особливо в умовах зростання популярності мисливських та фіштурів. Площа мисливських угідь лісомисливських господарств Держкомлісгоспу становить 1,1 млн га. Крім того, значні площі мисливських угідь є у віданні Українського товариства мисливців та рибалок, Товариства військових мисливців та рибалок тощо. Поблизу Києва функціонує два заповідних лісомисливських господарства:

Дніпровсько-Тетерівське (Вишгородський та Поліський райони) і Заліське (Броварський район Київської та Козелецький Чернігівської областей). Мисливська фауна характерна для Київського Полісся: свиня дика, лось, олень європейський, козуля, лисиця, заяць-русак, бобер, видра, ондатра; з птахів водяться тетерук, куріпка сіра, вальдшнеп, фазан, качки. Ведуться роботи по акліматизації лані, зубра, оленя плямистого. В Карпатах функціонує чотири державні лісомисливські господарства: «Майдан» у Львівській області, «Осмолода» та «Карпати» в Закарпатській області і «Буковинське» в Чернівецькій області. Щільність мисливських видів у 2-5 разів вища ніж на сусідніх територіях.

Мисливська фауна України є досить різноманітною. Найпоширенішими серед мисливських видів ссавцями є:

бобер річковий – річкові системи Прип'яті, середньої течії Пд. Бугу, середньої та нижньої течії Дніпра);

бабак – пониззя Дніпра та північний схід України;

заєць сірий – всюди, особливо на Поліссі та в лісостепу;

білка звичайна – Полісся, Карпати, лісостеп; тхір світлий – окрім Полісся та Карпат; лисиця звичайна - всюди;

вовк – за винятком Таврійських степів та Криму (зустрічається на Кінбурнській косі);

козуля – північ, Карпати;

кабан – Полісся, Карпати, лісостеп.

Значну частину мисливської фауни становлять птахи: понад 50 видів. У великій кількості ще зустрічаються крижень, чирок-тріскунок, чирок-свистунок, чернь червоноголова, шилохвіст, курочка водяна, бекас, куріпка сіра, гуси, кулики та ін.

Через неконтрольований відстріл ареали основних видів тварин значно скоротилися. Здобування мисливських тварин зменшилося за останні 30 років у 3 рази. Зокрема таких цінних як олень благородний, козуля європейська, лось благородний, ведмідь, куниця лісова та кам'яна. Деякі з видів занесено до Червоної книги і полювання на них заборонено (борсук, видра річкова, норка європейська, тхір степовий, рись, горностай, глухар, тетерук, рябчик, дрохва, кроншнеп великий, огар, тощо). Поряд з тим проводиться успішна акліматизація єнотовидної

собаки, ондатри, білки-телеутки, дикого кроля, зубра, оленя плямистого, косулі сибірської, кабана середньоазіатського тощо, яких можна віднести до перспективних мисливських видів. Звірогосподарства розводять норку американську, песця, сріблясто-чорну лисицю, нутрію.

У внутрішніх та прибережних водах України нараховується біля 270 видів риби. Основними прісноводними видами є короп, сазан, лящ, лин, карась, щука, судак, амур та товстолобик (всюди), форель та харіус (переважно Карпати), карликовий сомик (Шацькі озера), дунайський лосось та оселедець. У природних прісних водоймах поширені також сом, окунь, йорж, плітка, краснопірка тощо. У прибережній смузі Чорного моря водяться білуга, севрюга, осетрові, скумбрія, ставрида, сардина, кефаль, кільки, камбала, бички, оселедці; Азовського - хамса, керченський оселедець, тюлька, камбала глосса та калкан, бичок леопардовий, піленгас. Знову ж таки, значною проблемою залишається різке скорочення продуктивності українських водойм: за останні 20 років вилов риби скоротився у 2,5 рази.

Таким чином, серед біотичних туристичних ресурсів найбільше навантаження припадає на зелені зони міст, дендропарки, ботанічні та зоологічні сади, в той час, як унікальні об'єкти українських заказників та пам'яток природи, які можуть бути основою пізнавально-наукової рекреації та екскурсійної справи, залишаються осторонь уваги організаторів туризму в Україні. Різномірний породний склад лісів сприяє широкому діапазону задоволення естетичних та оздоровчих потреб населення.

Взаємодія природи та людини здійснюється за принципом негативного зворотного зв'язку, що призводить до деградації лісових насаджень. Підвищення стійкості та ефективності охорони, збереження і раціональне використання біотичних туристичних ресурсів неможливі без проведення відповідних господарських, організаційно-технічних та профілактично-запобіжних заходів. При рекреаційному використанні біотичних ресурсів необхідно пам'ятати, що рекреаційна ємність парку становить приблизно 30-150, лісопарку - 8-20, лісу - 1-10 чол./км кв. У цьому контексті необхідно віддавати перевагу контрольованій рекреації,

любительським видам промислу та посилити охорону рідкісних, ендемічних, реліктових видів флори і фауни.

5.5. Ресурси природно-заповідного фонду

Важко уявити туристичну галузь Кенії, Танзанії, Південної Африки, США без використання об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема, національних парків. Серед сприятливих для розвитку рекреації у заповідних місцевостях факторів можна зазначити:

можливість спілкування з незайманою або малозміненою природою, що сприяє відновленню фізичних та моральних сил і збагаченню духовного світу людини;

чисті повітря та водні ресурси;

можливість будівництва на території або в буферній зоні лікувально-санаторних та оздоровчих установ;

просвітницька робота, екологічне виховання та формування екологічного світогляду.

Натомість в Україні вони в основному продовжують виконувати головне завдання, яке стоїть перед такими об'єктами: збереження та відтворення генофонду живої природи і унікальних природно-територіальних комплексів, переважно залишаючись осторонь туристичної галузі.

До складу природно-заповідного фонду входять ділянки гео- та акваторії і окремі об'єкти, що «мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, туристичну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення фонового моніторингу довкілля». Всі об'єкти ПЗФ, за виключенням природних заповідників, є складовими туристичного потенціалу території.

Після введення в дію у 1992 році Закону України «Про природно-заповідний фонд» відбулося значне зростання кількості та площі території об'єктів ПЗФ. На 2003 р. вона становила 2557,8 тис. га, або 4,2 % від площі держави. Швидке зростання площі (за 10 років майже вдвічі)

відбулося в основному за рахунок створення біосферних заповідників, національних та регіональних ландшафтних парків.

За даними «Атласу об'єктів природно-заповідного фонду України» найбільша частка від площі ПЗФ припадає на заказники - 39,7 %, національні парки - 22,6 % та регіональні ландшафтні парки - 18,3 %. Відсоток заповідності по окремих областях коливається від менш ніж 1% у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській, Харківській до 14 % і більше в Закарпатській, Івано-Франківській, Хмельницькій областях та м. Києві. 30,2 % площі Севастополя - це природно-заповідні території та глобально-антропогенних змін, що відбуваються в біосфері»[2, с. 241]. Мережа біосферних заповідників в Україні почала формуватися у 1984 році, коли ЮНЕСКО включила природні заповідники Асканія-Нова та Чорноморський до світової мережі. Нині цей статус мають також Карпатський та Дунайський заповідники, а загальна їх площа в Україні на кінець 2002 року становила 226719,5 га.

Найстарішим природним заповідником України (статус з 1921 року) і одним з перших, що отримав статус біосферного, є «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна. ' Заповідна діяльність була започаткована бароном Ф. Фальц-Фейном у 1898 році, а перша вольєра тут з'явилась ще у 1874 році. Крупне вівчарське господарство засноване тут у 1828 році. Найбільша цінність заповідника - єдина у Європі ділянка цілинного типчаково-ковилового засушливого степу площею 11054 га із загальної площі 33,3 тис. га. Крім заповідного ядра до складу заповідника входять також дендропарк, зоопарк та охоронна частина. Флора нараховує 1316 видів лише судинних рослин. У складі фауни 67 видів ссавців, 172 види птахів та 958 - комах.

Загальна чисельність об'єктів ПЗФ становить близько 7 тисяч. У структурі ПЗФ України виділяють 11 категорій об'єктів, серед яких за чисельністю найбільше пам'яток природи - 3025, заказників - 2632, заповідних урочищ - 753, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва - 538 та регіональних ландшафтних парків – 44.,591 об'єкт має статус державного: 4 біосферні заповідники, 17 природних заповідників, 15 національних природних парків, 292 заказники, 132 пам'ятки природи, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 20 дендрологічних парків,

17 ботанічних садів та 7 зоологічних парків, їх загальна площа становить близько 51 % від усієї площі ПЗФ . Державний статус мають і деякі регіональні ландшафтні парки.

Науково-дослідними природоохоронними установами міжнародного значення є біосферні заповідники. Головна мета їх створення - «збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення екологічного моніторингу, вивчення спонтанних. Найбільший за площею біосферний заповідник України - Чорноморський (89,1 тис. га) також знаходиться на Херсонщині і включає частину акваторії Чорного моря, цінну в орнітологічному відношенні (гніздові та перелітні птахи). Зокрема, саме тут охороняється 90 % світової кількості чорноголової чайки. Об'єктом охорони є також ландшафти типчаково-полинових причорноморських степів та солончаків і гаї-колки - залишки лісів дуба, берези, верби, вільхи тощо. Найцікавішими ділянками визнано Ягорлицький кут, Потіївку, Солоні Озерне, Волошин ліс, Івано-Рибальчанське.

Гірські ліси Карпат покликаний оберігати Карпатський біосферний заповідник у Закарпатській області. Його площа становить 57,9 тис. га і до складу входять:

Чорногорський масив – південний макросхил Чорногорського хребта з чіткою вертикальною зональністю і ялицевими, ялиновими та буково-ялиновими лісами;

Мармароський масив - унікальні в межах Європи буково-ялицево-смерекові та смерекові праліси;

Угольсько-Широколужанський масив - найбільший у Європі осередок букових пралісів та єдине в Українських Карпатах місце зростання ялівцю козацького; реліктовим видом є - тис ягідний(близько 10 га.);

Кузійський масив - мішані гірські ліси;

«Долина нарцисів» - найбільший у Європі ареал нарциса вузьколистого в околицях м. Хуст (257 га);

«Стужниця».

У 1998 році природний заповідник Дунайські плавні було перетворено у Дунайський біосферний заповідник (площа - 46.4 тис. га).

Під охороною знаходиться екосистема дельти Дунаю з унікальним природним комплексом плавнів та водно-болотних угідь. На території заповідника знаходиться «українська Венеція» - м. Вилкове.

Природні заповідники хоча і не є туристичними установами ПЗФ, однак, зважаючи на еталонність та унікальність природних комплексів, що ними охороняються, є цікавим об'єктом пізнання і, в першу чергу, природними науковими лабораторіями. Уявлення про географічну структуру та деякі інші характеристики природних заповідників України .

Виконуючи беззаперечно важливу функцію збереження природного різноманіття, природні заповідники роблять неможливим знайомство з унікальними ландшафтами для широкого загалу. Створення у 1872 році першого національного парку Йеллоустон (США) започаткувало нову сторінку у спілкуванні людини і природи. Нині світова мережа національних парків нараховує понад 2300 відповідних об'єктів у всіх частинах світу. Швидке зростання їх кількості - результат економічної вигоди та соціальної (в першу чергу рекреаційної) цінності такої форми заповідання. Саме національні парки найкраще з об'єктів ПЗФ пристосовані для залучення в туристичну галузь, оскільки мають на своїй території дві (з чотирьох) зони для розвитку регульованої та стаціонарної рекреації. Основою для створення національного парку є наявність найбільш унікальних природних та історико-культурних комплексів (об'єктів), що мають особливу екологічну, естетичну, оздоровчу цінність. В ідеалі у парку перетинаються типовість та унікальність природних об'єктів, які дають уявлення про особливості даного регіону. Серед головних функцій національного парку, окрім рекреаційної, варто зазначити природоохоронну, науково-дослідну, культурно-освітню.

Мережа національних парків України включає нині 15 об'єктів, які репрезентують всі природні зони нашої держави, окрім Гірського Криму та ПБК площа на початок 2003 року становить близько 650 тис. га або 24 % від заповіданої території України.

Перший національний природний парк в Україні - Карпатський з центром у смт. Яремча Івано-Франківської області - було створено у 1980 році. Площа цього музею під відкритим небом у верхів'ях Черемошу та Пруту – 50.3 тис. га. На його території знаходяться такі відомі

туристичні центри як Яремча, Ворохта, Кременці, Яблуниця; прокладено багато пішохідних, велосипедних, лижних, кінних водних туристичних маршрутів. Унікальні лісові та альпійсько-лучні природні ландшафти включають в себе понад 1100 видів судинних рослин. Тут можна зустріти представників 46 видів ссавців, 180 видів птахів, у т.ч. ведмідь, рись, куниця лісова, олень європейський, тетерук, беркут, лелека чорний, рідкісну породу гуцульських коней. У парку багато мальовничих водоспадів (поблизу Яремчи - водоспад «Прибій» висотою 12 м) та гірських озер, печер та інших природних утворень. Цікавою і самобутньою є не лише природа, а й етнографічні особливості даного куточка Карпат. Гуцульський колорит особливо проявляється в місцевій кухні та дерев'яному зодчестві і різблярстві. Карпатський національний природний парк щороку відвідує близько 1,5 млн відпочиваючих, що становить приблизно 80 % його ємності.

Шацький національний природний парк було створено у 1983 році на площі близько 50 тис. га. для охорони та регулювання рекреації в районі 22 Шацьких озер карстового походження, які мають здатність до самоочищення. На його території знаходиться і найглибше (глибина - 58,4 м) озеро України – Світязь. За даними Ф. Заставного, вода в озерах Світязь та Пісочне є чистою, придатною для пиття, гідрокарбонатно-кальцієвого типу. Дев'ять озер мають однакову назву «Святе». На вудку можна піймати карася, окуня, щуку, знаменитого шацького вугра. 70 % породного складу становлять соснові ліси, в першу чергу - сосняки-чорничники. У межах національного парку функціонує близько 40 пансіонатів та баз відпочинку.

Природний національний парк «Синевир» розташований у центральній частині Українських Карпат, у верхів'ї Тереблї та Рїки, Міжгірського району. Утворений в 1989 році на площі 40,4 тис. га. Мета: охорона малопорушених природних ландшафтів південно-західної частини Ґорґан, рідкісних рослинних угруповань, раціонального використання багатих туристичних ресурсів. Зокрема на території парку є джерела мінеральної води типу «Нарзан», «Арзні, «Єсентуки-17». Найвизначнішим природним об'єктом є озеро Синевир (площа водного дзеркала – 4,4 га, глибина – 21 м, висота над рівнем моря – 989 м), яке

серед дрімучого пралісу уособлює овіяну легендами долю закоханих Сині та Вира. Флора парку нараховує близько 800 видів судинних рослин з добре вираженою висотною поясністю. Чисті букові, буково-ялицеві та ялицеві, ялинові ліси насичують повітря фітонцидами і сприяють оздоровленню людського організму. В урочищі Кончівський виявлено рідкісне для Карпат угруповання з переважанням у деревостані в'яза гірського і явора.

Біля с. Негровець розташоване найбільше у Ґорґанах верхове сфагнове болото, де зростають рідкісні види занесені до Червоної книги України. В гірських річках водиться форель. Азово-Сиваський природний національний парк було створено у 1983 році на базі заповідно-мисливського угіддя, яке існувало з 1957 року. До складу НПП (площа 52,1 тис. га) входить акваторія затоки Сиваш з численними островами та о. Бірючий з Федотовою косою. Основа парку - багата орнітофауна. Так, у період скупчення тут мешкає понад 1 млн птахів, у т.ч. представники 30 видів занесених до Червоної книги: зуйок морський, ходуличник, кулик-сорока, славка, реготун чорноголовий, орлан-білохвіст та інші.

Природний національний парк «Святі Гори» створено у 1997 році, поряд з тим його можна вважати одним з найстаріших заповідних куточків України, оскільки, ще в 1704 Петро I видав директиву про охорону цієї ділянки. Перша ж писемна згадка про Святогірськ (1526 р.) належить німецькому послу Герберштейну. Природною домінантою парку є високі (100-120 м) білі крейдяні гори над меандрами Сіверського Донця, на крутих схилах яких ростуть хвойні ліси. На протилежному боці річки відкривається панорама трьохсотлітньої діброви. Балка Микитиха в урочищі Маяцька дача створює враження перебування у первісному лісі. В ландшафт чудово вписуються Святогірська Успенська лавра, пам'ятник Артему, інші історико-архітектурні споруди. Все це дає змогу говорити про парк як «українську Швейцарію» та наймальовничіший серед рівнинних. Національний парк загальною площею 40,6 тис. га є невід'ємною складовою курортної зони Святогірська.

Яворівський НПП було створено у 1998 на міжселебній території Яворівського та Жовківського районів Львівщини. Ця частина головного європейського вододілу являє собою переважно грабово-дубові,

сосново-дубові та соснові ліси з реліктовими осередками смереки, ялиці, явора і займає площу 7,1 тис. га. Парк має багатий видовий склад рослинного та тваринного світу. Серед мисливських звірів переважають заєць-русак, білка, куниця, дикий кабан, козуля, єнотовидна собака, лисиця.

На відміну від інших національних парків Карпат, Вижницький (7,9 тис. га, 1995 рік) репрезентує низькогірну частину з досить м'яким кліматом і переважанням теплолюбних деревних порід - бука та ялиці. Його вирізняють: ландшафтна неповторність басейнів Черемоша та Серета; мінеральні джерела Черешенька, Вижниця (давні слов'яни з його води виварювали сіль). Лужки (у Європі лише три, подібні за набором терапевтичне активних іонів, джерела, вода яких сприяє лікуванню захворювань органів травлення та гемофілії), типу Нафтуса; культура та побут Північної Буковини. Національний парк - єдине місце зростання в Українських Карпатах надбородочника безлистого та деяких інших орхідних.

Найбільший за площею національний природний парк України Подільські Товтри (261,3 тис. га або 12,5 від території Хмельницької обл., 1996) – це гармонійне поєднання мальовничих ландшафтів історичного рифу, яким є Товтрянський кряж, що піднімається над оточуючою рівниною на 60-65 м і не має аналогів у світі; величезної кількості водойм та мінеральних джерел; річок, більшість з яких має каньйоноподібну долину; карстових печер та гротів; історико-культурної спадщини світового значення та історії, овіяної сотнями легенд. Оскільки регіон не зазнав впливу історичних зледенінь, то являє собою один з ареалів ендемізму, зокрема, теплолюбної флори.

У 1999 році на околицях курортів Східниця та Сколе у басейні р. Стрий та її притоки р. Опір було створено національний природний парк Сколівські Бескиди (35,7 тис. га). Парк є резерватом майже незайманої природи з мальовничими краєвидами західної частини Українських Карпат. Він включає північні макросхили Бескид на висоті 600-1200 м з віковими чистими буковими лісами природного походження та еталонними смерековими і ялицевими лісами. На території парку знаходяться понад 30 джерел мінеральної води, в т.ч. типу Нафтуса.

Поряд з Карпатським та Шацьким НПП, Сколівські Бескиди є одним з найбільш залучених до рекреаційної сфери, оскільки поблизу функціонує близько 50 санаторіїв, пансіонатів, баз відпочинку та туристичних кемпінгів.

Деснянсько-Старогутський НПП (16,2 тис. га, 1999 рік) складається з двох частин: Деснянської, яка репрезентує заплавної рослинність, і Старогутської - майже суцільний лісовий масив з сосни, дуба, берези, вільхи та клена. У парку багато стариць, озер та місць, пов'язаних з діяльністю партизанських загонів під час Другої світової війни. Символом парку можна назвати чорного лелеку, який облюбував собі тут місця для гніздування.

НПП Уманський (39,2 тис. га, 1999 рік) дає змогу ознайомитися з незайманими або малозайманими бучинами, яворовими та ялицево-буковими лісами і пралісами середньо- та високогірних районів Карпат на кордоні з Польщею та Словаччиною. Це унікальна в етнографічному відношенні частина Лемківщини.

Важко навіть сказати, природний чи етнографічний компонент відіграв більшу роль у створенні НПП Гуцульщина (32,3 тис. га, 2002 рік). Мальовничі краєвиди Покутсько-Буковинських Карпат та неповторність культури і побуту населення (Косів - центр українського писанкарства, Космач - килимарства) задовольняють найвищі міжнародні вимоги до створення національних парків. (Байдарська котловина, каньйон р. Чорної та прилеглі території); національний парк в південно-східному Криму. Оскільки національний парк найгармонійніше поєднує туристичні, природоохоронні та господарські функції, то існує низка пропозицій по їх створенню і в інших регіонах нашої держави: Голосіївський (м. Київ), Українські Бескиди (Львівська обл.), Черкаський бір (Черкаська обл.), Мезинський (Чернігівська обл.), Нижньодністровський (Одеська обл.), Севастопольський (АР Крим).

Виходячи із світового досвіду, для успішного вирішення поставлених завдань, національні природні парки повинні мати таке співвідношення площ між функціональними зонами: заповідна – 10-20 %; регульована рекреація – 40-80 %; стаціонарна рекреація – 10-20 %; господарська – 0-30 %. За нашими розрахунками для Карпатського НПП

це співвідношення становить: 20,5 – 41,4 – 21,0 – 17,1%, а для НПП «Синевир» –17,3 – 49,8 – 12,4 – 20,5%, що цілком відповідає міжнародним нормам.

Отже, за виключенням 3-4 національних природних парків, доводиться констатувати майже повну відсутність залучення інших у туристичну галузь України. Серед основних чинників такої ситуації: співробітники парків не мають досвіду роботи в туризмі; професійні організатори туризму не знають про існування і можливості окремих парків; слабо розвинута транспортна і туристична інфраструктура; недосконалість нормативно-правової бази тощо. Вирішення економічних питань функціонування НПП покликана поліпшити Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 р. № 1913 «Про затвердження платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду». Ця постанова на основі пільгового оподаткування (навіть звільнення від сплати податку) передбачає впровадження ефективного механізму фінансово-економічного регулювання і стимулювання цілої рекреаційно-туристичної галузі, зокрема екологічного туризму. Розміри плати за туристичні послуги, що надаються об'єктами ПЗФ, базуються на вартості відповідних природоохоронних заходів і визначаються з урахуванням якісних та кількісних чинників.

Як зазначено вище, складовими ПЗФ є також регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні сади та зоопарки, однак, виходячи з суті цих об'єктів та їх широкої залученості в туризмі, ознайомитись з ними можна у інших пунктах. Географічний розподіл даних об'єктів у розрізі областей України подано в Принагідне зазначимо лише, що при створенні (наданні статусу) природного або біосферного заповідника, національного природного парку, ботанічного саду, дендропарку, зоопарку, в окремих випадках – На 2007 рік мережа НПП була поповнена Гомільшанським лісом (Харківська обл.), Галицьким (Івано-Франківська обл.) та Ічнянським (Чернігівська обл.) парками.

Як бачимо у цьому переліку немає жодного національного природного парку в Криму. Автори «Географії Криму» детально аналізують причини такого становища, і особливо наголошують на тому, що при створенні національного парку в гірській частині Криму може бути порушена важлива екологічна функція лісів, які нині знаходяться у заповідній зоні. Поряд з тим ідея створення національних парків у Автономній Республіці є досить давньою і актуальною. Серед останніх проектів варто назвати: національний парк «Таврида», який би включав усю гірську частину Криму; Байдарський національний парк парко-пам'ятки садово-паркового мистецтва, відбувається вилучення земельних ділянок і об'єктів у їх власників, решти складових ПЗФ - ні.

Прикінцеве декілька слів про оцінку ПЗФ у якості туристичного ресурсу. Найбільш суттєвими показниками, окрім унікальності та екзотичності, об'єктів, що охороняються, є щільність природоохоронних закладів та відсоток їх сумарної площі до площі району (області, держави). Зокрема, щільність вказує на різноманітність природних ландшафтів та їх науково-пізнавальну цінність, а, побічно, доступність для туристів. Найбільшу щільність об'єктів ПЗФ на 100 км. кв. у розрізі областей мають: Тернопільська (3,92), Чернівецька (3,69), Івано-Франківська (3,15), Чернігівська (2,03) та м. Київ 0 6,7). Нижчу, ніж в середньому по Україні (1,08), щільність мають дванадцять областей, в т.ч. Луганська (0,47), Одеська (0,37), Дніпропетровська (0,36). Низька щільність у Криму (0,54), Херсонській (0,27 - найнижча). Закарпатській (0,56) областях компенсується часткою заповідних територій та їх світовим значенням. У цьому контексті напрошується висновок, що лише у єдності кількісні та якісні показники дають змогу отримати уявлення про реальне значення складових природно-заповідного фонду.

Частка заповідних територій в площі України, як зазначалося вище, динамічно зростає і має бути доведена найближчим часом до 10 %. Це результат формування національної екомережі як складової пан'європейської мережі ECOMET, передбаченої Законом України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки» від 28.09.2000 року. Якщо площа земель, потенційно придатних для залучення в туристичну галузь України за

різними даними становить від 12,8 % до 15,6 % площі держави, то площа природно-заповідного фонду на момент виходу праці - лише 4,2 %, з яких лише частину можна вважати туристичними. Найбільш задіяними в туристсько-рекреаційному комплексі держави є природні національні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади та зоопарки, в той час як природні заповідники для туристичних потреб не використовуються. Туристичні природно-заповідні об'єкти окрім задоволення потреб у лікуванні, оздоровленні, відпочинку, надають неоціненну допомогу в екологічній освіті та формуванні екологічного світогляду

5.7. Ландшафтні та орографічні туристичні ресурси

Ландшафтні ресурси двояко впливають на розвиток туризму. Із одного боку, ландшафт є середовищем, у якому відбуваються рекреаційно-туристичні процеси, а з іншого - унікальним об'єктом споглядання, тобто перетворюється на туристичну атракцію.

Ландшафт як природне оточення рекреаційно-туристичної діяльності, формує рівень сприятливості для відпочинку й естетичності відчуттів, які його супроводжують. Перевагу отримують ті країни та регіони, які володіють ландшафтною мозаїчністю і поєднанням на обмежених територіях пляжних прибережних і прируслових, гірських, лісових, приозерних місцевостей у різних комбінаціях.

Ландшафт і як середовище, в якому відбуваються рекреаційно-туристичні процеси, і як об'єкт споглядання - різновид культурного ландшафту. Навіть у випадку, коли ландшафт "дикий" і незайманий людиною, але включений до туристичної діяльності для спостереження і споглядання, він стає культурним. Через систему причинно-наслідкових зв'язків, такий ландшафт впливає на людину, її свідомість, сприйняття довкілля та подальшу суспільно-корисну діяльність, а сама людина, лише споглядаючи, залучає таку геосистему до власного культурного кола.

Серед різноманіття рекреаційно-туристичних ландшафтів як середовища, в якому відбуваються рекреаційні процеси, виділяються

кілька типів (лікувально-оздоровчі, спортивно-туристичні та інші) та видів, таких як бальнеологічні, підводні коралові, сакральні тощо (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Функціональні типи та види рекреаційно-туристичних ландшафтів

До країн із потужними і різноманітними ландшафтними рекреаційно-туристичними ресурсами належить більшість країн Європи: Франція, Німеччина, Велика Британія, Італія, Греція, Австрія, Швейцарія, Україна, Угорщина, Іспанія, Румунія, Польща, Норвегія. Серед інших держав виділяються Мексика, Куба, Таїланд, Південно-Африканська Республіка, Кенія та багато інших країн світу. Надзвичайно багатими ландшафтними ресурсами володіють США, Росія, Китай, Австралія, Канада, Індія, Бразилія, але, через великі площі, вони розкидані територією цих держав.

Ландшафт, що перетворюється на об'єкт туристського споглядання, належить до естетично привабливих, унікальних природних комплексів, де на перший план виходить один із його виняткових за візуальним сприйняттям складників: рельєф, загальний характер поверхневих і підземних вод, рослинні і тваринні формації тощо. Це можуть бути каньйони, незаймані ділянки лісів, карсти, водоспади,

провалля, кратери вулканів, гірські схили, окремі скелі чи вершини, коралові споруди та інші природні об'єкти.

Екстраординарність природного об'єкту у поєднанні із розумною рекламою здатна перетворити один такий ландшафт на головну туристичну принаду цілої країни. Прикладом може бути каньйон річки Колорадо у США. Свого часу він був названий гордістю Америки, а нині ерозійні форми рельєфу річкової долини стали основою створення національних парків "Каньйонлендс" та "Гранд Каньйон" і місцем проведення численних турів.

Не менш унікальними та привабливими для споглядання ландшафтами є базальтова "Бруківка Гігантів" поблизу підніжжя гір Антрім, що у Північній Ірландії; кратер Нгоронгоро в Танзанії - велетенська вулканічна кальдера, відрізана від зовнішнього світу практично прямовисними 700-метровими стінами з особливою флорою та фауною; долина Роторуа або "країна гарячої води" (Нова Зеландія) із сотнями гарячих і холодних джерел, знаменитими гейзерами і специфічним запахом від води, насиченої сірководнем; підніжжя згаслого вулкану Памуккале в Туреччині, яке має поетичну назву "Царство сплячих водоспадів" і багато інших виняткових, неповторних куточків природи, які, мов магніт, притягують до себе десятки і сотні тисяч туристів з різних куточків світу.

Гідрографічні об'єкти у поєднанні із комфортними погодно-кліматичними умовами перетворилися у визначальний чинник розвитку рекреаційно-туристичних процесів. Океани та моря, озера, великі та малі річки, водосховища стали головними "коридорами" росту для багатьох територіальних рекреаційних систем.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Визначте поняття кліматичних ресурсів та основні показники, що характеризують кліматичні туристські ресурси.
2. Дайте характеристику придатності та сучасного використання різних типів клімату для цілей туризму.

3. Визначте поняття "кліматичний курорт" та "курортна місцевість".
4. Охарактеризуйте поняття та основні складові курортних ресурсів: бальнеологічні ресурси (мінеральні і термальні води, їх типи), грязі, озокерит.
5. Назвіть бальнеологічні та бальнеогрязьові курорти та курортні місцевості світу.
6. Охарактеризуйте водні туристичні ресурси: їх склад та характеристики, визначте основні географічні риси.
7. Дайте характеристику біотичним туристичним ресурсам, визначте їх склад, характеристики та основні географічні риси.
8. Дослідіть географію природних біосферних заповідників, національних природних парків.
9. Дослідіть географію мисливського туризму в світі.
10. Охарактеризуйте геоморфологічні туристичні ресурси та їх склад.

Розділ 6. Культурно-історичні ресурси туризму

- 6.1. Зміст поняття "культурно-історичні ресурси"*
- 6.2. Географічна оцінка археологічних туристичних ресурсів*
- 6.3. Пам'ятки історії та культури*
- 6.4. Етнічні та етнографічні ресурси*
- 6.5. Сутність подієвих ресурсів*
- 6.6. Сучасні види культурно-історичних ресурсів*

6.1. Зміст поняття "культурно-історичні ресурси"

Закон України "Про охорону культурної спадщини" визначає **культурну спадщину** як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

Об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Поняття “культурна спадщина” у контексті міської історії вперше було чітко окреслене у прийнятій за ініціативою ЮНЕСКО 1972 р. “Конвенції всесвітньої культурної і природної спадщини”. Ст. 1 цієї конвенції класифікувала поняття **матеріальної культурної спадщини** за трьома категоріями:

а) пам'ятки (твори архітектури монументальної скульптури та живопису, елементи або структури, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва, науки);

б) ансамблі (групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність);

в) визначні місця, твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця та становлять значну універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнографії або антропології [15]. Таке формулювання є обґрунтованим і може бути застосоване для визначення внутрішнього складу матеріальної культурної спадщини і для організаційних цілей, але не відображає його роль і місце в сучасному світі. Тобто зміст дефініції “культурна спадщина” приблизно відповідає тому наповненню, яке в сучасній туристичній практиці охоплюється поняттям “історико-культурні ресурси”.

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. відносить до **культурної спадщини** лише нерухомі об'єкти – архітектурні пам'ятки, ансамблі, визначні місця. Водночас це поняття часто трактується розширено, включно з археологічними знахідками, рукописами, книгами тощо. Оскільки саме таким є закріплені у

міжнародному праві зміст поняття “культурна спадщина”, яке є вужчим, порівняно з поняттям “пам’ятка історії і культури”. Що ж до рухомих пам’яток, то до них більш коректно було б застосовувати ширше поняття “культурні цінності), яким охоплюються і нерухомі, й рухомі пам’ятки. У практиці пам’яток охорони застосовується ще й поняття “cultural patrimony” (культурні цінності, які не підлягають експорту з країни свого походження), що, природно, не сприяє термінологічній чіткості.

Водночас, пам’ятка архітектури – це один із різновидів пам’яток культури, збудований у минулі історичні періоди (понад 40 – 50 років від сучасного моменту), що представлений об’єктами архітектурної спадщини (історичними, об’єктами монументального мистецтва, архітектури та містобудування) та які занесені до державного реєстру нерухомих пам’яток.

Згідно із ст. 2 конвенції, “нематеріальна культурна спадщина – це звичаї, форми представлення і вираження, знання і навички, –а також пов’язані з ними інструменти, предмети, артефакти і культурні простори, - визнані співтовариствами, групами і, в деяких окремих випадках особами в якості частини їх культурної спадщини”. Тобто, іншими словами – це культурно-духовні особливості, які й вирізняють один етнос від іншого, формуючи його національну ідею. Тому природно, що кожна держава повинна бути зацікавлена не тільки у збереженні елементів, які формують її самобутність, а й в поширенні інформації про них серед світового співтовариства, дбаючи про свою складову списку нематеріальної культурної спадщини людства.

Отже слід відмітити, що зазначені вище конвенції виділяють матеріальну та нематеріальну складову культурної спадщини.

Особливе значення для України має й дослідження, збереження та популяризація нематеріальної історико-культурної спадщини – народних традицій, обрядів, пісень, переказів. З огляду на це, у 2003 р. було підписано Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що передбачала підвищення рівня знань, а також міжнародне співробітництво задля забезпечення поваги цього надбання. Пізніше – у 2008 р., згідно із Законом України “Про приєднання України до Конвенції

про охорону нематеріальної культурної спадщини” № 132-VI до Конвенції приєдналася й Україна.

Закон України «Про охорону культурної спадщини надає наступну класифікацію об'єктів культурної спадщини

1. За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

споруди (витвори) – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

комплекси (ансамблі) – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

визначні місця – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

археологічні – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

історичні – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

об'єкти архітектури – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

об'єкти містобудування – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей;

об'єкти садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні – природні території, які мають історичну цінність;

об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

6.2. Географічна оцінка археологічних туристичних ресурсів

Для розвитку пам'яткоохоронної сфери як в Україні в цілому, так і в її окремих регіонах важливе значення має якнайповніший облік архітектурно-містобудівних ресурсів кожної території та держави загалом. Нині в Україні під охороною держави перебувають понад **140 тисяч** нерухомих пам'яток історії та культури, а саме:

- понад 64 000 пам'яток археології;
- понад 54 000 пам'яток історії;
- близько 7 000 пам'яток монументального мистецтва;
- понад 15 600 пам'яток містобудування і архітектури.

Як правило, найбільший суспільний інтерес становлять пам'ятки містобудування і архітектури, а також створені на їх основі історико-культурні заповідники. Тому, спираючись на загальноприйняте туристичне районування України, далі подано аналіз цих ресурсів щодо кожного з семи регіонів, а також в межах кожної області. Цей аналіз базується як на державних списках пам'яток, облікових документах державних органів охорони пам'яток, так і на відомостях, наданих дирекціями згаданих далі заповідників.

Система державних історико-культурних заповідників, що сформувалась донині в Україні, почала створюватись ще в 20-х роках, коли партійно-урядовими постановами організовано десять перших державних заповідників (Ольвія, Могила Т.Шевченка у Каневі, Всеукраїнський музейний городок (Києво-Печерська лавра), Кам'янець-Подільська фортеця, Монастир босих кармелітів у Бердичеві, Замок Острозьких у Старокостянтинові, Кирилівський монастир у Києві, Спасо-Преображенський собор, Троїцько-Іллінський та Єлецький монастирі в Чернігові, Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, дендропарк "Софіївка" в Умані). Масове нищення пам'яток у 30-х роках поклало край діяльності більшості заповідників. По війні деякі з них відродилися. 1944 року створено заповідник "Софійський музей" у Києві, філією якого 1958 року стала Судацька фортеця в Криму. У 50-60-х роках ухвалено постанови про організацію історико-культурних заповідників "Кам'яна Могила", "Хутір Надія", "Хортиця". А в 70-х роках стався поворот до комплексної охорони пам'яток архітектури разом із довкіллям. Почалося створення заповідників, що охоплювали історичні середмістя Львова (1975 р.), Чернігова, Новгорода-Сіверського (1978 р.), Переяслава-Хмельницького (1979 р.), Острога (1981 р.), Луцька (1985 р.), Путивля (1986 р.), Києва (1987 р.). Різноманітність видів комплексної історико-культурної спадщини відбилася в організації таких різновидів історико-культурних заповідників, як історико-архітектурні, історико-археологічні, історико-меморіальні, історико-етнографічні, садово-паркові, музеї-заповідники.

Найбільше заповідників створено від 1990 року, особливо за вісім років незалежності України - 22. Етапом розвитку заповідної справи став

Указ Президента України від 11 жовтня 1994 року про надання провідним заповідникам України статусу національних закладів культури із заліченням їх до загальнодержавної власності.

Зараз заповідник розглядається як спеціально виокремлені терени, на яких містяться історичні комплекси, ансамблі, що становлять видатну наукову, історичну, мистецьку чи іншу культурну цінність і які охороняються державою та вилучаються з деяких видів господарського використання.

За видами і категоріями 46 історико-культурних заповідників, що нині діють в Україні, класифікуються так: національних - 10, історико-архітектурних - 10, історико-археологічних - 2, історико-меморіальних - 2, історико-культурних - 16, палацо-паркових - 1, історико-етнографічних - 1, музеїв-заповідників - 8.

Нині мережа заповідників охоплює: Середню Наддніпрянщину (12), Лівобережну Україну - Сіверщину (6), Полтавщину (3) і Слобожанщину (1), Південь (5), Крим (5), Волинь (4), Галичину (6), Поділля (4).

Нижче наводяться узагальнені дані про кількість пам'яток містобудування і архітектури та про історичні міста відповідних регіонів станом на початок 2000 року.

1. Карпатський (західний) регіон.

Об'єднує чотири області: Львівську, Закарпатську, Івано-Франківську і Чернівецьку.

1.1. Львівська область.

Область обіймає історичні терени Галичини і є найбільшою в Україні за кількістю, різноманітністю і ступенем збереження архітектурно-містобудівної спадщини. Найціннішими є пам'ятки стилістичних епох готики, ренесансу, бароко, класицизму, історизму і модерну, представлені у Львові та інших містах області найдовершенішими взірцями. В області на державний облік узято **3659 пам'яток** архітектури і містобудування, з яких **794** - національного значення. До Списку історичних міст і селищ включено **55 населених місць Львівщини**: Белз, Борислав, Броди, Брюховичі, Буськ, Великий Любень, Великі Мости, Винники, Глиняни, Гніздичів, Городок, Добромиль, Дрогобич, Дубляни, Жидачів, Жовква, Золочів, Кам'янка-Бузька, Комарне,

Краківець, Куликів, Львів, Магерів, Медениця, Миколаїв, Моршин, Мостиська, Нагуєвичі, Немирів, Нижанковичі, Новий Яричів, Олесько, Перемишляни, Підкамінь, Поморяни, Пустомити, Рава Руська, Роздол, Рудки, Самбір, Сколе, Сокаль, Старий Самбір, Стара Сіль, Стрий, Судова Вишня, Турка, Угнів, Хирів, Ходорів, Червоноград, Шкло, Щирець, Яворів. На базі комплексів історико-архітектурної та містобудівної спадщини в області створено 5 заповідників. На базі комплексу пам'яток народного будівництва у Львові діє найстаріший в Україні Музей народної архітектури.

Державний історико-архітектурний заповідник у м.Львові. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 12 червня 1975 року на базі архітектурно-містобудівного комплексу Львівського середмістя XIV-XVII ст. Перший в Україні заповідник, що охопив увесь середньовічний центр. Площа 120 га. Включає понад 1000 пам'яток архітектури, історії та цінних історичних споруд, з яких 200 належать до об'єктів національного культурного надбання. 1990 року на баланс заповідника передано історичну забудову поза його межами з 34 видатними пам'ятками архітектури. Спеціально уповноважений державний орган охорони пам'яток історії та культури на теренах Львова. В кінці 1998 року історичне середмістя Львова включено до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Підпорядкований Львівській міській Раді народних депутатів.

Державний історико-культурний заповідник "Нагуєвичі" в Дрогобицькому районі. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 10 березня 1994 року на базі меморіальних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Івана Франка: музею-філії Львівського літературно-меморіального музею І.Франка, відновленої 1981 року садиби батьків поета та "Стежки поета". У 1990-1994 роках в Нагуєвичах існував літературно-меморіальний заповідник "Нагуєвичі", створений Львівською обласною Радою народних депутатів. Нині заповідник підпорядкований Управлінню культури Львівської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник "Тустань" Сколівського району. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1994 року на базі видатної пам'ятки історії, археології й містобудування -

наскельного оборонного комплексу міста-фортеці Тустань IX - XIII ст. Підпорядкований Управлінню культури Львівської облдержадміністрації.

Державний музей-заповідник "Олеський замок" Буського району. Створено рішенням Львівського облвиконкому від 19 січня 1989 року на базі музею "Олеський замок" - відділу Львівської картинної галереї (відкритого 1975 р. після завершення реставрації замку). В інтер'єрах замку XIII - XVIII століть експонуються твори середньовічного мистецтва (понад 500 одиниць зберігання). На території довкола замку відтворено парк XVII - XVIII століть, водойми, паркові споруди, влаштовано парк скульптур. Розміщений біля підніжжя замку монастир капучинів (1739 р.) використовується як фондосховище з відкритими фондами, у яких демонструється, зокрема, батальне полотно М.Альтамонте "Битва під Віднем". Підпорядкований Львівській картинній галереї.

Державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1994 року на базі ренесансних пам'яток історичного середмістя. Площа заповідника 27 га. Включає понад 40 пам'яток містобудування, архітектури, історії та монументального мистецтва, з яких 25 мають національне значення, зокрема замок Жолкевських-Собеських (1592-1674 рр.) - один з найвеличніших в Європі, костел св.Лаврентія (1604-1618 рр.), дві дерев'яні церкви (поч. XVIII ст.), синагогу (1692 р.). Заповідник підпорядкований Львівській облдержадміністрації.

1.2. Закарпатська область.

Область охоплює терени колишньої "Угорської Русі". Архітектурно-містобудівна спадщина XIV-поч.XX століть представлена середньовічними замками, мурованими костелами і православними храмами, унікальними типами дерев'яних церков. На державному обліку перебуває **152** пам'ятки архітектури, з них **137** - національного значення. Відомо близько 250 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено: Берегове, Буштина, Великий Березний, Вилок, Виноградів, Воловець, Іршава, Королеве, Міжгір'я, Мукачеве, Перечин, Рахів, Солотвина, Тересва, Тячів, Ужгород, Хуст, Чинадієве, Ясиня. В Ужгороді діє регіональний Музей народної архітектури.

1.3. Івано-Франківська область.

Належить до історичного регіону Галичини. Архітектурно-містобудівна спадщина - в широкому хронологічному (XII - XX століття), стилізовому (ренесанс, бароко, історизм) й типологічному діапазонах. *Найбільший інтерес становлять дерев'яні храми XVI - XIX століть.* В області взято на державний облік **1359** пам'яток архітектури, з них **149** - національного значення. До Списку історичних міст і селищ включено **26** населених місць Івано-Франківщини: Богородчани, Болехів, Більшівці, Букачівці, Бурштин, Войнилів, Ворохта, Галич, Гвіздець, Городенка, Ділятин, Долина, Заболотів, Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Косів, Кути, Надвірна, Отиня, Рогатин, Рожнятів, Снятин, Солотвин, Тисмениця, Тлумач. В області діє один заповідник, а також Історико-архітектурний музей в Скиті Манявському (Богородчанського району).

Національний заповідник "Давній Галич" у Галицькому районі. Створений постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року як Державний історико-культурний заповідник у Галичі на базі пам'яток історії та культури села Крилос (городище княжого Галича - 1113 р., руїни Успенського собору - 1157 р., Василівська каплиця - 1500 р., Успенська церква - XVI ст.), села Шевченкового - Пантелеймонівська церква (XII ст.) та їхніх околиць, а також історико-краєзнавчого музею і музею народної архітектури в Крилосі. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року надано статус національного і нове найменування. Є загальнодержавною власністю. Підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

1.4. Чернівецька область.

Ця область є історичним регіоном Північної Буковини й має архітектурно-містобудівну спадщину, вельми різноманітну як в етнічному, так і в хронологічному, стилістичному й типологічному відношеннях. До найцінніших належать середньовічні фортеці, муровані та дерев'яні храми унікального "хатнього" типу, окремі будівлі та їх комплекси доби історизму. В області взято на державний облік **738** пам'яток архітектури й містобудування, з яких **112** - національного значення. Відомо понад 300 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ увійшли: Вижниця, Кіцмань, Лужани, Путила, Сторожинець, Усть-Путила, Хотин,

Чернівці. В обласному центрі діє регіональний музей народної архітектури. Планується створення Державного історико-архітектурного заповідника у м.Хотині.

2. Волинсько-Тернопільський (північно-західний) регіон. Об'єднує чотири області: Волинську, Тернопільську, Хмельницьку та Рівненську.

2.1. Волинська область.

Область обіймає північно-західні терени історичної Великої Волині. Архітектурно-містобудівна спадщина представляє XIV - XIX сторіччя. Найбільший інтерес становлять пам'ятки доби середньовіччя (XIV - XVI ст.), ренесансу і бароко, а також дерев'яна архітектура, що зберегла унікальні архаїчні риси. В області на державний облік узято **468** пам'яток архітектури, з яких **200** мають національне значення. Відомо близько 180 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено 14 населених місць: Берестечко, Володимир-Волинський, Голоби, Горохів, Камінь-Каширський, Ковель, Луцьк, Любешів, Любомль, Олика, Рожище, Турійськ, Цумань.

Луцький історико-культурний заповідник. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 26 березня 1985 року на базі виданих пам'яток архітектури XIV - XIX століть історичного середмістя. Площа 48,5 га. Включає Верхній замок, Окольний замок і середмістя поза мурами з монастирями єзуїтів, шаріток, бригіток, домініканців, церквами Покровською, Воздвиженською, братською школою (XVII ст.), синагогою, будинком Лесі Українки, а також художнім музеєм у будинку судової канцелярії Верхнього замку. Підпорядкований Волинській облдержадміністрації.

2.2. Тернопільська область.

Включає частини історичних теренів Південної Волині, Західного Поділля і Східної Галичини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена замками XIV - XVII століть, католицькими і православними храмами доби ренесансу і бароко, унікальними пам'ятками дерев'яного церковного будівництва. На державному обліку перебуває **1178** пам'яток архітектури й містобудування, з яких **180** - національного значення. Відомо 140 нововиявлених пам'яток. 26 населених пунктів області

включено до Списку історичних міст і селищ: Бережани, Бучач, Вишневець, Гримайлів, Гусятин, Заліщики, Заложці, Збараж, Зборів, Козова, Кременець, Ланівці, Монастириська, Мельниця-Подільська, Микулинці, Підволочиськ, Підгайці, Почаїв, Скала-Подільська, Скалат, Тереховля, Тернопіль, Товсте, Хоростків, Чортків, Шумське.

Державний історико-архітектурний заповідник у м.Збаражі. Засновано постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року у зв'язку з 400-річчям Б.Хмельницького на базі архітектурного комплексу Збараського замку (XVII ст.). Включає територію і всі архітектурні пам'ятки в межах зовнішніх укріплень довкола Замкової гори. Є загальнодержавною власністю. Підпорядкований Держбуду України.

2.3. Хмельницька область.

Належить до історичного регіону Поділля, включаючи невелику частину Південної Волині. Область багата на середньовічні пам'ятки оборонної і церковної архітектури - замки, уфортифіковані церкви, костели і палаци. **Значна частина цієї спадщини зосереджена у м.Кам'янці-Подільському** - історичній столиці Поділля.В області на державний облік узято **387** пам'яток архітектури й містобудування, з яких **230** - національного значення. Відомо близько 160 нововиявлених пам'яток. 24 населених пункта увійшли до Списку історичних міст і селищ: Антоніни, Білогір'я, Волочиськ, Городок, Гриців, Деражня, Дунаївці, Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Красилів, Летичів, Меджибіж, Нова Ушиця, Полонне, Сатанів, Славута, Смотрич, Стара Синява, Старокостянтинів, Хмельницький, Чорний Острів, Шепетівка, Ямпіль, Ярмолинці. На базі середньовічного замку в Меджибожі діє музей. В області є 3 заповідника.

Державний історико-культурний музей-заповідник у м.Кам'янці-Подільському. Створено 23 березня 1928 року постановою РНК УСРР як республіканський історико-культурний заповідник на базі Старої фортеці (XVI - XVII ст.) та кількох інших пам'яток міста. З 1937 року - Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Площа 5 га. Має 4 експозиційні приміщення площею понад 1,5 тисячі кв.м. У фондах - понад 90 тисяч одиниць зберігання, що становлять основу експозицій історичного музею в Старій фортеці та картинної

галереї в будинку колишньої семінарії Підпорядкований Управлінню культури Хмельницької облдержадміністрації.

Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 18 травня 1977 року на базі архітектурних пам'яток історичного середмістя. Площа 120 га. Охоплює все середньовічне місто на півострові в петлі річки Смотрич. Включає 200 пам'яток архітектури й історії, з яких 60 є об'єктами національного культурного надбання. З 70-х років тривають реставраційні роботи на окремих об'єктах, а з 1986 року розпочато комплексну регенерацію історичного середовища. Указом Президента України від 30 квітня 1998 р. на базі обох заповідників створено Національний заповідник "Кам'янець", який має розвиватися, передусім, як туристичний центр. Підготовлено подання про включення історичного середмістя Кам'янця-Подільського до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Державний історико-культурний заповідник "Самчики". Створений постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 року на базі палацо-паркового ансамблю садиби Чечелів кін.XVIII ст. У садибі з 1970-х років існував музей. Заповідник підпорядковується Хмельницькій облдержадміністрації.

2.4. Рівненська область.

Належить до історичного регіону Волинського Полісся. Архітектурно-містобудівна спадщина в хронологічних рамках XIV - початку XX століть представлена середньовічними замками і сакральними будівлями, пам'ятками доби відродження і бароко, архаїчними дерев'яними храмами. В області на державному обліку перебувають **338** пам'яток містобудування і архітектури, з яких **109** мають національне значення. Є понад 300 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ входять:Березне, Володимирець, Гоща, Дубно, Дубровиця, Клевань, Корець,Мізоч, Млинів, Острог, Радивилів, Рівне, Степань. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено 3 заповідника.

Державний історико-культурний заповідник у м.Острозі. Створено постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 11 вересня 1981 року на базі середньовічних пам'яток архітектури та краєзнавчого музею.

Включає комплекс Замкової гори (XIV - XVI ст.), монастир-фортецю (XV - XVII ст.) у селі Межиричі Острозького району, 25 пам'яток історії та культури міста, 3 музеї (в їхніх фондах - 48 тис. експонатів - етнографічна, археологічна та нумізматична збірки, стародруки, іконопис, парсуни, скульптура та ін.). Підпорядкований Рівненській облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник у місті Дубно.

Створено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1997 року на базі нерухомих пам'яток історії та культури. Включає 29 пам'яток, у тому числі замок князів Острозьких (XVI ст.), Луцьку браму (XV ст.), монастир бернардинців. Підпорядкований Рівненській облдержадміністрації.

Історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви" в с.Пляшева Радивилівського району.

Створено постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1991 року на базі Музею-заповідника "Козацькі могили" - відділу Рівненського обласного краєзнавчого музею. Територія 225 га, між м.Берестечком Горохівського району Волинської області й селами Пляшева, Острів та Солонів Рівненської області. Включає побойовище з островом Журавлиха, Георгіївську муровану церкву-мавзолей (1914 р.), Михайлівську дерев'яну церкву (1650 р.), монумент на честь 340-річчя Берестецької битви (1991 р.), а також музей. Заповідник належить до загальнодержавної власності й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

3. Житомирсько-Вінницький регіон (буферний). Об'єднує дві області - Житомирську і Вінницьку.

3.1. Житомирська область.

Обіймає північні терени історичної Волині, а саме - Волинське Полісся. Архітектурно-містобудівна спадщина належить, переважно, до XVII-поч.XX століть і представлена католицькими і православними церковними спорудами доби бароко, архаїчними типами народних дерев'яних храмів, класицистичними садибами. Є лише одна пам'ятка Княжої доби. На державному обліку перебуває **210** пам'яток архітектури, з них **64** - національного значення. Відомо понад 300 нововиявлених

пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено: Бердичів, Житомир, Коростень, Коростишев, Любар, Миропіль, Новоград-Волинський, Овруч, Олевськ, Радомишль.

3.2. Вінницька область.

Архітектурна спадщина області, яка належить до історичного регіону Південного Поділля, охоплює пам'ятки XVII - поч. XX століть. Найхарактернішими є пам'ятки архітектури доби бароко, класицизму й історизму. В області взято на державний облік **511** пам'яток архітектури, з них **167** - національного значення. Відомо близько 160 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено 17 населених місць Вінничини: Бар, Бершадь, Браїлів, Брацлав, Вінниця, Вороновиця, Копайгород, Могилів-Подільський, Муровані Курилівці, Погребище, Немирів, Томашпіль, Тульчин, Тиврів, Хмельник, Шаргород, Ямпіль.

4. Київський (центральний) регіон. Об'єднує Київську, Чернігівську, Черкаську та Кіровоградську області. Центром цього регіону є Київ.

4.1. Місто Київ.

Архітектурно-містобудівна спадщина столиці України охоплює широкий хронологічний діапазон пам'яток XI - XX століть. Найціннішими є пам'ятки доби Київської Русі, Гетьманщини (українське відродження і бароко), класицизму та історизму. Архітектурна спадщина радянської доби визначається найпрестижнішими урядовими будівлями. У Києві на державний облік узяті **675** пам'яток, з них **390** - національного значення. **Два комплекси - собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями та Києво-Печерська лавра включені ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини.** Відомо понад 1000 нововиявлених пам'яток архітектури, які, після відповідних досліджень, будуть узяті на державний облік. В місті на базі комплексів історико-архітектурної спадщини **створено 4 заповідника і 2 музеї:** Національний заповідник "Софія Київська", Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державний історико-культурний заповідник "Стародавній Київ", Державний історико-меморіальний заповідник "Лук'янівське

кладовище", Музей народної архітектури і побуту України та Музей "Київська фортеця".

Національний заповідник "Софія Київська". Створено постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 27 березня 1944 року як Державний архітектурно-історичний заповідник "Софійський музей" на базі музею, організованого в Софійському соборі постановою РНК УРСР 1934 року. Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року надано статус національного й сучасне найменування. Площа 5 га. Охоплює всю територію Софійського катедрального монастиря з 10 архітектурними пам'ятками XI - XIX століть. Передано кілька найвидатніших пам'яток Києва: 1965 року - Кирилівську церкву (XII ст.), 1968 року - Андріївську церкву (XVIII ст.), 1982 року - Золоті ворота (XI ст.). У фондах - понад 60 тисяч одиниць зберігання. На цій базі створюється музей архітектури України. Нагороджений 1987 року Гамбурзьким фондом (ФРН) "Європейською золотою медаллю за збереження історичних пам'яток". 1990 року включено до Списку всесвітньої спадщини. Перебуває в загальнодержавній власності й підпорядкований Держбуду України.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Створено постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 року в межах території Києво-Печерської лаври. Площа 28 га. Включає понад 80 пам'яток архітектури та інших споруд історичної забудови. Діють музеї: книги і книгодрукування; історичних коштовностей; народного декоративного мистецтва та інші. У фондах - понад 60 тисяч одиниць зберігання (твори образотворчого й ужиткового мистецтва, стародруки, рукописи, археологічні збірки). **1990 року включено до Списку всесвітньої спадщини.** 1988 року чернечій громаді відновленого Київського Свято-Успенського Печерського монастиря (лаври) передано комплекс Дальніх печер, а 1990 року - Комплекс Ближніх печер. Указом Президента України від 13 березня 1996 року надано статус національного, проте залишено в міській комунальній власності Києва й підпорядкуванні Київській міській держадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник "Стародавній Київ". Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 16 травня 1987

року в межах найстародавніших історичних районів Києва - Верхнього міста й Подолу, на базі нерухомих пам'яток історії та культури. Площа 200 га. Включає 31 пам'ятку архітектури, 10 пам'яток історії, 25 пам'яток археології. Підпорядкований Київській міській держадміністрації.

Державний історико-меморіальний заповідник "Лук'янівське кладовище" в м.Києві. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 року на базі комплексу нерухомих пам'яток історії та монументального мистецтва Лук'янівського цивільного кладовища, де поховані, зокрема, мистці Ф.Кричевський, Г.Світлицький, О. і М.Мурашки, М.Пимоненко, архітектори П.Альошин, О.Вербицький, О.Кобелев, вчені К.Воблий, О.Новицький, П.Тутковський, а також жертви комуністичного терору 1930-1938 років. З 1995 року триває виявлення і взяття на державний облік поховань, що мають історико-культурну цінність. Підпорядкований Київській міській держадміністрації.

4.2. Київська область.

Обіймає історичні терени Середнього Подніпров'я, Київського Полісся і Сіверщини. Архітектурно-містобудівна спадщина XVII - поч.XX століть найяскравіше представлена пам'ятками доби Гетьманщини (українське відродження і бароко) та класицизму. В області взято на державний облік **211** пам'яток архітектури, з яких **91** - національного значення. Виявлено понад 120 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включені: Біла Церква, Богуслав, Васильків, Вишгород, Переяслав-Хмельницький, Ржищів, Фастів, Яготин. Діє два заповідника.

Національний історико-етнографічний заповідник "Переяслав". Створено постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 1979 року на базі 29 нерухомих пам'яток історії та культури, музею народної архітектури та побуту, історичного та інших музеїв міста. Включає також ансамблі Вознесенського та Михайлівського монастирів. У музейному фонді - понад 170 тисяч одиниць зберігання, що становить основу 17 музеїв та окремих експозицій у складі заповідника. Основні з них: Переяславський музей народної архітектури та побуту (створений 1964 р., територія 30 га, 239 пам'яток народної архітектури, у фондовій збірці 127 тисяч одиниць зберігання), Музей народного одягу (15 тисяч

одиниць зберігання), Музей архітектора В.Заболотного (1,5 тисячі експонатів), Музей Г.Сковороди (створений 1972 р., понад 6 тисяч рукописних книг і стародруків), Музей давньоруської архітектури (створений 1982 р.), Музей кобзарства (створений 1989 р.), музеї хліба, космонавтики, Шолом-Алейхема тощо. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 березня 1999 року заповіднику надано сучасний профіль, а Указом Президента України від 1 червня 1999 року - статус національного. Підпорядкований управлінню культури Київської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник у м.Вишгороді. Створено Указом Президента України від 6 липня 1994 року на базі найвизначніших пам'яток історії та культури: давньоруського городища з храмом Св.Бориса і Гліба, а також громадського краєзнавчого музею. Підпорядкований Управлінню культури Київської облдержадміністрації.

4.3. Чернігівська область.

Належить до історичного регіону Північного Лівобережжя чи Гетьманщини, який ще називався Сіверщиною. Є регіоном найдавнішого хліборобського розселення з найстародавнішими містами. У XVII - XVIII століттях ці землі були осередком українського державного життя. Відтак архітектурно-містобудівна спадщина представлена унікальними спорудами Княжої доби, найдовершенішими архітектурними витворами українського відродження і бароко XVII - XVIII століть, садибними комплексами і цивільною забудовою епохи класицизму.

На державному обліку в області перебуває **230** пам'яток архітектури й містобудування, з яких **171** - національного значення. Відомо понад 160 нововиявлених пам'яток. 15 населених пунктів включені до Списку історичних міст і селищ: Батурин, Борзна, Ічня, Качанівка, Козелець, Короп, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Прилуки, Седнів, Сосниця, Тростянець, Чернігів. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини в області створено 4 заповідника.

Національний історико-архітектурний заповідник "Чернігів стародавній". Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 року як філію Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" з передачею їй 11 пам'яток архітектури Чернігова XI

- XIX століть. Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1978 року створено самостійний заповідник, якому передано весь комплекс княжого Дитинця з двома соборами (XI - XII ст.), колегіумом, будинком Мазепи, Катерининську і П'ятницьку церкви, Єлецький і Троїцький монастирі, комплекс Іллінських (Антонієвих) печер (XI - XVII століть), курган "Чорна могила" й курганний могильник на Болдиних горах (всього 34 пам'ятки). Охоплює найцінніші терени історичного середмістя. У фондах близько 70 тисяч одиниць зберігання, що становлять основу постійних і тимчасових експозицій. Статус національного й теперішнє найменування надано Указом Президента України від 29 грудня 1998 року. Підпорядкований Управлінню архітектури Чернігівської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім" у м.Новгороді-Сіверському. Створено рішенням Чернігівського облвиконкому від 27 серпня 1990 року на базі Новгород-Сіверської філії Чернігівського архітектурно-історичного заповідника та Новгород-Сіверського краєзнавчого музею. Новгород-Сіверську філію Чернігівського ДАІЗ створено постановою Ради Міністрів УРСР від 22 червня 1978 року на основі архітектурного ансамблю Спасо-Преображенського монастиря, Замкової гори та кількох архітектурних пам'яток історичного середмістя. Підпорядкований Управлінню культури Чернігівської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник "Гетьманська столиця" в смт.Батурин Бахмацького району. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 14 червня 1993 року на базі нерухомих пам'яток історії та культури Батурина (з другої половини XVII століття до 1708 року був столицею Гетьманщини) та його околиць, із включенням місцевого історико-краєзнавчого музею. Підпорядкований Управлінню культури Чернігівської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник "Качанівка" в с.Качанівка Ічнянського району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 24 листопада 1981 року на базі парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва (XVIII - XIX ст.) та палацового комплексу меценатів Тарновських (XVIII - XIX ст.). Площа близько 500 га. З 1984 року

реставрується. Перебуває в загальнодержавній власності й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

4.4. Черкаська область.

Область розташована в регіоні Середньої Наддніпрянщини, включає невелику частину Гетьманщини (на лівобережжі Дніпра). Архітектурно-містобудівна спадщина представлена, пересічно, спорудами XVIII - поч.XX ст. Збереглися поодинокі пам'ятки Княжої доби (Канів) та XVII сторіччя (Чигирин, Суботів). В області на державний облік узято **312** пам'яток архітектури, з яких **56** - національного значення. Відомо понад 380 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ увійшли: Звенигородка, Золотоноша, Кам'янка, Канів, Корсунь-Шевченківський, Сміла, Стеблів, Тальне, Умань, Черкаси, Чигирин. Черкаська область найбагатша в Україні на заповідники - їх тут створено шість. Заповідним об'єктом є також славнозвісний парк "Софіївка" у м.Умань.

Шевченківський національний заповідник у м.Канів. Створено постановою РНК УСРР від 20 серпня 1925 року як заповідник "Могила Шевченка". Національний статус і теперішнє найменування надано Указом Президента України від 11 жовтня 1994 року. Площа 42,5 га. Включає музей Т.Шевченка, могилу поета, відновлену хату першого доглядача могили І.Ядловського, Успенський собор у Каневі, садиби М.Максимовича й В.Науменка на Михайловій горі (с.Прохорівка) та низку пам'яток археології. У фондах - 17 тисяч одиниць зберігання. Є загальнодержавною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Національний заповідник "Чигирин" у Чигиринському районі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 7 березня 1989 року на базі комплексу пам'яток історії, культури і природи Чигирин, Суботова, Стецівки, Холодного Яру. Реорганізовано рішенням уряду 1992 року. Статус національного надано 1995 року. Включає 13 окремих територій площею 1161 га, 34 нерухомі пам'ятки, музеї Богдана Хмельницького і краєзнавчий у Чигирині, Медведівський і Суботівський краєзнавчі. Є загальнодержавною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Державний історико-культурний музей-заповідник "Батьківщина Т.Шевченка" Звенигородського району. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 1992 року на базі нерухомих пам'яток історії, культури і природи сіл Шевченкове (кол.Кирилівка), Моринці, Будища, відтворених меморіальних садиб у Моринцях та Літературно-меморіального музею Т.Шевченка в селі Шевченковому (з 1939 р.). Охоплює 43 окремі території загальною площею 37,3 га. Включає 43 пам'ятки історії, культури і природи. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник у м.Кам'янці. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 1995 року на базі Літературно-меморіального музею О.Пушкіна і П.Чайковського, Кам'янського парку-пам'ятки садово-паркового мистецтва, садиби О.Давидової (XIX ст.), інших пам'яток історії, культури і природи. Охоплює 6 окремих територій площею 74,6 га. Включає 17 об'єктів нерухомої історико-культурної і природної спадщини. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник у м.Корсунь-Шевченківський. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року на базі комплексу пам'яток історії, культури і природи Корсуня-Шевченківського, сіл Стеблева, Виграїва і Квіток Корсунь-Шевченківського району. Охоплює 15 окремих територій площею 108 га. Включає 29 нерухомих пам'яток історії та культури, у тому числі поле Корсунської битви (1648 р.), палацово-парковий ансамбль садиби Лопухіних (XVIII-XIX ст.), садибу-музей І.Нечуя-Левицького в Стеблеві та музей К.Стеценка в Квітках. Підпорядкований Управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник "Трахтемирів" Канівського району. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1994 року на базі нерухомих пам'яток історії, культури і природи Канівського Подніпров'я. Міститься на правому березі Дніпра, між селами Бучак і Трахтемирів. Охоплює 8 територій площею 4465 га. Включає 88 пам'яток, переважно археологічних, від кам'яної доби до пізнього середньовіччя, а також рештки Зарубського монастиря княжої доби й

козацького міста Трахтемирова з цвинтарем XVI - XVII століть. Підпорядкований управлінню культури Черкаської облдержадміністрації.

Історико-культурний центр в м.Умані. Створено 1994 року Указом Президента України з ініціативи Уманської міської Ради народних депутатів на місці поховання духовного лідера брацлавських хасидів цадика Нахмана для організації та забезпечення паломництва світового єврейства. Територія зарахована до земель історико-культурного призначення.

4.5. Кіровоградська область.

Обіймає землі історичного регіону Новосербії, стало заселеної лише з середини XVIII ст. Архітектурно-містобудівна спадщина 2-ї пол. XVIII - поч.XX століть представлена пам'ятками церковної, цивільної та військової архітектури, переважно доби класицизму. На державний облік узято **392** пам'ятки архітектури, з них **17** - національного значення. Відомо близько 170 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ включені: Кіровоград, Нова Прага, Новомиргород, Новоукраїнка, Олександрівка, Олександрія, Світловодськ. В області діє один музей-заповідник.

Державний музей-заповідник І.Тобілевича "Хутір Надія" в с.Миколаївка Кіровоградського району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 1 серпня 1956 року на базі садиби родини Тобілевичів як філію Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Площа 11 га, включає 15 нерухомих пам'яток історії, культури і природи, у тому числі батьківську хату братів Тобілевичів та літературно-меморіальний музей драматурга І.Тобілевича (Карпенка-Карого). Підпорядкований Управлінню культури Кіровоградської облдержадміністрації.

5. Харківський (північно-східний) регіон.

Об'єднує Харківську, Полтавську і Сумську області.

5.1. Харківська область.

Належить до історичного регіону Слобожанщини, стало заселеного з 2-ї половини XVII ст. Відповідно до цього найцінніші архітектурні пам'ятки датуються кінцем XVII - 1-ю половиною XVIII століть і належать до стилів українського відродження і бароко. Пам'ятки стильових епох класицизму, історизму і модерну представлені значним числом об'єктів.

Стиль конструктивізму представлений небагатьма спорудами, які, проте, становлять універсальну історико-культурну цінність (будинок Держпрому в Харкові). В області під охорону держави взято **653** пам'ятки, з яких **73** мають національне значення. Відомо близько 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ увійшли: Балаклія, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Золочів, Ізюм, Кигичівка, Красноград, Краснокутськ, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Харків, Чугуїв, Шарівка.

5.2. Полтавська область.

До складу області входять історичні терени південної Гетьманщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена об'єктами, не давнішими кінця XVII сторіччя. Найціннішими серед них є ансамблі і окремі пам'ятки українського відродження і бароко та класицистичні споруди в Полтаві та деяких інших містах. На державному обліку перебуває **199** пам'яток, з яких **62** - національного значення. Є понад 300 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ увійшли: Гадяч, Диканька, Козельщина, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Пирятин, Полтава, Хорол. На базі комплексів історико-культурної спадщини створено 3 заповідника.

Державний історико-культурний заповідник "Поле Полтавської битви". Створено постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 року на базі **Державного музею історії Полтавської битви (відкритий 1950 р. на полі битви між московською і шведсько-українською арміями 1709 р.)**. Міститься на північній околиці Полтави на площі близько 300 га. Включає музей, Сампсонівську церкву, братську могилу росіян, пам'ятники росіянам, шведам, Петру I, а також обеліски в місцях польових фортифікацій. Підпорядкований Управлінню культури Полтавської облдержадміністрації.

Державний музей-заповідник м.Гоголя в с.Гоголевому Шишацького району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 17 червня 1979 року на базі **відтворюваної родової садиби родини Гоголів-Яновських**. Відкрито у квітні 1984 року до 175-річчя від дня народження М.Гоголя. Площа близько 40 га. Включає будинок батьків з музейною експозицією (10 зал), меморіальний флігель, альтанку, грот,

сад, ландшафтний парк із ставками. Підпорядкований Управлінню культури Полтавської облдержадміністрації.

Державний музей-заповідник українського гончарства в Опішні Зіньківського району. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 3 листопада 1989 року на базі Музею гончарства (заснований Полтавським облвиконкомом 12 серпня 1986 р.). Площа 7 га. Включає заводи "Керамік" і "Художній керамік", колишню губернську гончарну майстерню, історичні терени побутування гончарного промислу, садибу-музей гончара О.Селюченко. Підпорядкований Управлінню культури Полтавської облдержадміністрації.

5.3. Сумська область.

До складу області входять землі Гетьманщини і Слобожанщини. Архітектурно-містобудівна спадщина представлена окремими пам'ятками і комплексами церковної архітектури XVII - XVIII сторіч, та пам'ятками XIX - поч. XX сторіч широкої типологічної і стилістичної палітри - житлові, господарські, промислові будівлі стильових епох класицизму, історизму, модерну. Збереглося чимало пам'яток народної дерев'яної архітектури, а також кілька першокласних ансамблів садово-паркової архітектури. На державному обліку перебуває **473** пам'ятки архітектури і містобудування, з яких **127** - національної категорії обліку. Відомо понад 200 нововиявлених пам'яток архітектури. 15 населених місць увійшли до Списку історичних міст: Білопілля, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Терни, Тростянець. На базі комплексів архітектурно-містобудівної спадщини створено два заповідника.

Державний історико-культурний заповідник у м.Путивлі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1986 року на базі краєзнавчого музею (з 1919 року), Музею партизанської слави в Спідщанському лісі поблизу Путивля (1956 р.) і пам'яток історії та культури міста (найвидатніші - архітектурний ансамбль Мовчанського монастиря (XVI - XVIII ст.), низка давньоруських городищ уздовж Сейму). Територія 2 га в місті і 3109 га в Спідщанському лісі. Особливо цінна збірка краєзнавчого музею (6 тисяч експонатів основного фонду). Підпорядкований Путивльській райдержадміністрації.

Державний історико-культурний заповідник у м.Глухові. Створено постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 року на базі пам'яток історії та культури Глухова (у XVIII ст. столиця Гетьманщини). Площа 50 га. Включає 55 пам'яток історії та культури. 1998 року передано до загальнодержавної власності й підпорядковано Держбуду України.

6. Дніпровсько-Донецький (південно-східний) регіон.

Об'єднує Дніпропетровську, Запорізьку і Донецьку області, до яких тяжіє й Луганська область.

6.1. Дніпропетровська область.

Територія області історично належить до земель Війська Запорозького низового, етнографічно - до Південної Наддніпрянщини. Архітектурно-містобудівна спадщина датується XVIII - XX сторіччями, переважають пам'ятки доби класицизму та історизму. В області на державному обліку перебуває **318** пам'яток архітектури, з них **35** - національного значення. Відомо понад 200 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено міста Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ, Павлоград.

6.2. Запорізька область.

Належить до південного регіону України й обіймає історичні терени Війська Запорозького низового і частково - Дике поле, в якому до кінця XVIII ст. кочували татарські орди. Архітектурно-містобудівна спадщина належить ,переважно, до кінця XVIII-першої половини XX століть і представлена спорудами цивільної архітектури. На державному обліку перебуває 25 пам'яток архітектури, з них **5** - національного значення. Відомо понад 600 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено: Бердянськ, Гуляйполе, Запоріжжя, Мелітополь, Токмак. На території області діють три заповідника.

Національний заповідник "Хортиця" у м.Запоріжжі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 року як Державний історико-культурний заповідник на о.Хортиця на базі пам'яток археології, історії та природи острова, на якому за середньовіччя містилася

Запорізька Січ. Постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 1993 року надано національний статус і теперішнє найменування. Площа 2690 га. Охоплює острови і скелі Хортиця, Байди (Мала Хортиця), Дубовий, Розсьобин, Три Стоги, Близнюки, урочище Вирва. Включає 21 нерухому пам'ятку історії та культури і 21 пам'ятку природи, а також Державний геологічний заказник "Дніпрові пороги". Діє Музей історії запорізького козацтва (з 1991 р. замість музею історії м.Запоріжжя). Є загальнодержавною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

Державний історико-археологічний заповідник "Кам'яна Могила". Створено 1986 року на основі заповідної території, оголошеної розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 7 липня 1954 року. Міститься в Мелітопольському районі Запорізької області. Площа 15 га. Охороняються геологічні та археологічні пам'ятки європейського значення: вихід на поверхню кам'яних порід, в яких відкрито понад 60 гротів і печер із стародавніми петрогліфами та іншими слідами життєдіяльності людини (XIV - XII тис. до н.е.). Діє музей. Підпорядкований управлінню культури Запорізької облдержадміністрації.

Історико-архітектурний музей-заповідник "Садиба Попова" у м.Василівці Запорізької області. Створено розпорядженням представника Президента України в Запорізькій області від 29 січня 1993 року на базі архітектурного ансамблю садиби місцевих поміщиків XVIII - XIX століть. Площа 8,5 га. Включає 12 пам'яток архітектури. Підпорядкований відділові культури Василівської райдержадміністрації.

6.3. Донецька область.

Область охоплює історичні терени Південної Слобожанщини та колишнє Дике Поле, де аж до XVIII століття кочували різні татарські орди. Архітектурна спадщина представлена, переважно, об'єктами XIX - XX сторіч та поодинокими пам'ятками XVII століття. На державний облік узято **76** пам'яток архітектури, з них **13** - національного значення. Відомо понад 140 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст і селищ включено міста Артемівськ, Горлівку, Донецьк, Краматорськ, Макіївку, Маріуполь, Слов'янськ, і Слов'яногірськ. Діє один заповідник.

Державний історико-архітектурний заповідник у м.Слов'ногірську. Створено постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 27 травня 1980 року на базі колишнього Святогірського Успенського монастиря (XVII - XIX ст.) і низки нерухомих пам'яток історії та культури радянської доби. Територія 19 га, включає 22 пам'ятки, у тому числі печерний комплекс у товщі крейдяної гори. Підпорядкований Управлінню культури Донецької облдержадміністрації.

6.4. Луганська область.

Область належить до східного регіону України й охоплює землі Слобожанщини. Архітектурна спадщина представлена об'єктами цивільної архітектури 2-ї половини XVIII - XX ст. Найбільший інтерес становлять класицистичні пам'ятки. На державний облік узято 341 пам'ятку архітектури, з них 25 - національного значення. Відомо близько 100 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ включено: Алчевськ, Кіровськ, Краснодон, Лисичанськ, Луганськ, Слов'яносербськ, Щастя.

7. Південний (причорноморський) регіон.

Об'єднує Автономну Республіку Крим, місто Севастополь, Херсонську, Миколаївську і Одеську області.

7.1. Автономна Республіка Крим.

Регіон, що має своєрідну історичну долю й унікальну за ступенем хронологічної глибини і стильової різноманітності архітектурно-містобудівну спадщину. Вона **представлена античними пам'ятками (з IV ст. до н.е.), середньовічними фортецями й печерними містами, культовими спорудами різних світових релігій і конфесій (іслам, іудаїзм, православ'я, католицизм, вірмено-григоріанська церква) та палацовими ансамблями XVI - XX століть.** На державний облік узято **992** пам'ятки містобудування і архітектури, з яких **193** - національного значення. Відомо понад 50 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст включено 26 населених пунктів: Алушка, Алушта, Бахчисарай, Гаспра, Гурзуф, Євпаторія, Керч, Коктебель, Кореїз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Паркове, Сімеїз, Сімферополь, Старий Крим, Судак, Форос, Феодосія, Чорноморське, Щебетовка, Ялта. На базі комплексів історико-містобудівної спадщини створено 4 заповідника

Державний історико-культурний заповідник у м.Керчі. Створено постановою Ради Міністрів УРСР від 5 березня 1987 року на базі архітектурно-археологічних комплексів грецьких міст Пантикапея, Ілурата та інших, давньоруського Корчева, пам'яток античної і візантійської архітектури, а також міського археологічного музею. Включає 67 пам'яток археології, 40 - історії, 15 - архітектури. Підпорядкований Міністерству культури АР Крим.

Державний архітектурно-історичний заповідник "Судацька фортеця" у м.Судаку. Створено 1958 року як філію Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей", якій передано від Міністерства культури СРСР комплекс Генуезької фортеці (XIV - XV ст.), оголошеної 1928 року історичним заповідником і в 1944-1956 роках підпорядкованої Державному історичному музеєві (Москва). Площа 29,5 га. Включає 30 пам'яток архітектури. Діє на правах відділу Національного заповідника "Софія Київська".

Державний історико-архітектурний заповідник у м.Бахчисарай. Створено рішенням Кримської обласної Ради народних депутатів від 8 вересня 1990 року на базі Бахчисарайського історико-археологічного музею, що діяв у ханському палаці (XVI - XVIII ст.) від 1955 року. Окрім палацу, включає 202 нерухомі пам'ятки історії та культури міста і околиць. До складу заповідника входять печерні міста Мангуп-Кале, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Успенський печерний монастир. У фондах - 101 тисяча одиниць зберігання, у тому числі 85 тисяч - археологічні знахідки. Підпорядкований Міністерству культури АР Крим.

Алупкинський державний палацо-парковий музей-заповідник у м.Алупці. Створено рішенням Кримської обласної Ради народних депутатів від 8 вересня 1990 року на базі Алупкинського палацу-музею (палац Воронцова і парк, 1830-1846 рр). Площа 40 га. Включає головний і шуваловський корпуси, фонтани та інші паркові споруди. У головному корпусі експонуються цінні збірки творів малярства, ужиткового мистецтва, книгозбірня. Підпорядкований Міністерству культури АР Крим.

7.2. Місто Севастополь.

Південний ріг Кримського півострова, що зараз є територією, підпорядкованою місту Севастополю, надзвичайно багатий на стародавні пам'ятки містобудування і архітектури: античні міста, середньовічні фортеці, храми тощо. Водночас із Севастополем пов'язані пам'ятки військової архітектури і воїнської слави новітніх часів. На державному обліку перебуває 95 пам'яток містобудування і архітектури, з яких 23 національного значення. Відомо понад 150 нововиявлених пам'яток. **До складу Севастополя входять історичні міста Балаклава й Інкерман. З 1978 року діє заповідник "Херсонес Таврійський".**

Національний заповідник "Херсонес Таврійський" (Севастополь). Створено як Херсонеський державний історико-археологічний заповідник постановою Ради Міністрів УРСР від 31 січня 1978 року на базі нерухомих пам'яток історії та культури античного й середньовічного міста Херсонеса Таврійського та Історико-археологічного музею (1829 р.). Указом Президента України від 11 вересня 1994 року надано статус національного й теперішнє найменування. Площа заповідника, який охоплює Гераклійський півострів - 500 га. Має філії: Фортеця Чембало" (Балаклава), "Фортеця Каламіта" (Інкерман), "Гераклійські клери". Є загальнодержавною власністю й підпорядкований Міністерству культури і мистецтв України.

7.3. Херсонська область.

Область охоплює історичні терени колишнього Дикого поля, стало заселеного тільки з кінця XVIII ст. Відповідно до цього архітектурно-містобудівна спадщина представлена спорудами і комплексами кінця XVIII - початку XX ст., переважно стилю класицизм. В області на державному обліку перебуває **143** пам'ятки архітектури, з яких **32** - національного значення. Відомо 87 нововиявлених пам'яток. До Списку історичних міст і селищ увійшли: Асканія Нова, Берислав, Генічеськ, Каховка, Нова Каховка, Скадовськ, Херсон.

7.4. Миколаївська область.

Має архітектурно-містобудівну спадщину, пов'язану, переважно, з інтенсивною колонізацією краю в кінці XVIII - першій половині XIX століть. Найціннішими є пам'ятки доби класицизму. В області взято на державний облік **137** пам'яток містобудування і архітектури, з яких **14** мають

національне значення. Відомо 460 нововиявлених пам'яток архітектури. До Списку історичних міст входять Вознесенськ, Жовтнєве, Миколаїв, Очаків, Первомайськ. В області є один заповідник.

Історико-археологічний заповідник "Ольвія" в с.Парутино. Створено постановою РНК УСРР від 31 травня 1924 року на базі археологічних й архітектурних пам'яток городища античного міста-держави Ольвії Понтійської, систематичні розкопи якого розпочалися 1902 року. Площа 333 га (дотепер розкопано 5 га). Підпорядкований Президії НАН України.

7.5. Одеська область.

Охоплює історичні терени Бесарабії і Буджака. Архітектурно-містобудівна спадщина пов'язана, в основному, з добою середньовіччя (поодинокі пам'ятки) та епохою інтенсивного заселення краю після приєднання його до Російської імперії в останній чверті XVIII сторіччя. Найвизначніші пам'ятки пов'язані із стилістичним періодом класицизму й історизму. Найбільша їх кількість сконцентрована в Одесі. На державному обліку в області перебуває 1437 пам'яток містобудування і архітектури, з яких 72 - національного значення. До Списку історичних міст увійшли: Ананьїв, Балта, Білгород-Дністровський, Болград, Велика Михайлівка, Вилкове, Ізмаїл, Кілія, Кодима, Овідіополь, Одеса, Рені.

Державний історико-архітектурний заповідник "Стара Одеса" було створено постановою Кабінету Міністрів України від 23 травня 1994 року на базі пам'яток містобудування, архітектури та історії XVIII - поч. XX століть історичного середмістя Одеси. У жовтні 1994 року в господарче відання заповідника передано 915 нерухомих пам'яток історії та культури і йому надано повноваження місцевого державного органу охорони пам'яток. Постановою Кабінету Міністрів України від 25 вересня 1995 року заповідник ліквідовано (зараз центр Одеси є заповідною територією).

1. Охарактеризуйте культурну спадщину як ресурс туризму, її матеріальні і нематеріальні складові.
2. Назвіть види культурно-історичних ресурсів.
3. Проаналізуйте археологічні туристичні ресурси регіонів світу та України.
4. Дайте географічну характеристику архітектурних туристичних ресурсів регіонів світу та України.
5. Музеї та музеї-заповідники – географія музейних міст у світі та в Україні.
6. Визначте світові історичні міста та їх характеристики.
7. Дайте географічну характеристику світовій культурно-історичній спадщині ЮНЕСКО.
8. Дайте характеристику етнографічних ресурсів. Проаналізуйте географію музеїв-скансенів у світі та в Україні.
9. Охарактеризуйте подієві ресурси, їх види.

Розділ 7. Географія рекреаційних видів туризму

- 7.1. Географічна характеристика купально-пляжного туризму.*
- 7.2. Географічна характеристика лікувально-оздоровчого туризму.*
- 7.3. Географічна характеристика розважального туризму.*
- 7.4. Географічна характеристика круїзного туризму.*

7.1. Географічна характеристика купально-пляжного туризму

Купально-пляжний туризм – це вид туризму, який передбачає відпочинок на узбережжі морей, океанів, річок, озер тощо з метою відновлення фізичних та духовних сил людини та поєднує два основних фактори – це наявність пляжів та відповідного клімату для купання, сонячних ванн тощо. Пляжно-купальний туризм є одним із наймасовіших напрямів і тісно пов'язаний з іншими видами туризму, але переважно він ними доповнюється. Купальні-пляжний відпочинок є одним з найбільш

популярних у світі. Три чверті туристів бажають проводити відпустку поблизу води - на річках, озерах, морському узбережжі або в морській подорожі. Найбільш привабливими залишаються морські узбережжя, як складова частина формули пасивного відпочинку, відомої як «три S»: море-сонце-пляж (Sea-Sun- Sand). Для 70% туристів, які прибувають до Іспанії, Греції, Таїланд, Австралію і ряд інших країн, основним мотивом є відпочинок біля моря. Для острівних держав і територій (Кіпр, Гаваї, Куба, Бермуди, Мальдіви та багато ін) купальні-пляжний відпочинок іноземних туристів став вельми прибутковою галуззю господарства.

Відпочинок на воді та біля води включає різні рекреаційні заняття: купання, сонячні ванни, прогулянки по узбережжю, спортивні ігри на березі (наприклад, пляжний волейбол), серфінг і віндсерфінг, катання на човнах, катерах, водних лижах і велосипедах, підводне плавання, риболовля та ін.. У приморських рекреаційних районах створена потужна туристична індустрія.

У Середземномор'ї (Лігурійське узбережжі Франції та Італії), Карибському басейні (Флорида, Бермудські острови), Каліфорнії, на сході Австралії вздовж узбережжя безперервним ланцюжком на багато кілометрів тягнуться санаторії, пансіонати, готелі, яхт-клуби, розважальні заклади. Лікувальний ефект приморського клімату і таласотерапії, високий рівень обслуговування перетворили приморські території багатьох країн у курорти світового значення. Привабливість купальні-пляжного відпочинку призвело до створення на узбережжях морів, річок та озер дач, вілл, бунгало для тимчасового відпочинку, будівель системи таймшер, наметових містечок, кемпінгів, трейлерів. У той же час серед відправляються до моря чимало тих, хто подорожує «дикуном».

В даний час більшість середземноморських країн інтенсивно використовують свої острівні і прибережні території для розвитку купальні-пляжного відпочинку. Найбільш відвідувані з них - острови Капрі і Іскья поблизу Неаполя (Італія), Адріатичне узбережжя Хорватії (курорт Дубровнік), південне узбережжя **Туреччини** (курорт Анталія), **Мальта**, Кіпр (курорт Лімасол), узбережжя **Тунісу** (курорт Сус). Найбільше іноземних туристів з метою відпочинку на узбережжі приїжджає в **Іспанію**, їх приваблюють пляжі Піренейського півострова, курорти на

Балеарських (острів Мальорка, Менорка, Форментера, Ібіца) і Канарських (острів Тенеріфе) островах, при цьому острівні курорти користуються більшою популярністю. Найвідоміші курорти Португалії знаходяться на острові Мадейра.

У XX в. зріс попит на купально-пляжний відпочинок в американців, що зумовило швидкий розвиток курортних зон в **Новому Світі**: *Майамі, Санта-Круз, Сан-Дієго (США), Акапулько, Канкун (Мексика), Багамські та Бермудські острови, острівні держави Карибського басейну - Барбадос, Ямайка, Куба, Пуерто-Ріко.*

Популярні серед іноземних туристів райони прибережного туризму сформувалися на **Близькому Сході** - курорти на узбережжях *Червоного моря Хургада і Шерм-Еш-Шейх(Єгипет) і Перської затоки - Дубай, Абу-Дабі, Шарджа (Об'єднані Арабські Емірати).*

В останні десятиліття швидше за все розвивалися приморські райони в екваторіальній і тропічній зонах, майже не схильних до кліматичної сезонності: Сейшельські і Мальдівські острови, Маврикій. Всесвітню популярність отримали узбережжя **Південно-Східної Азії**: *курорт Паттайя, острови Пхукет і Самуй (Таїланд), Балі (Індонезія), Пінанг (Малайзія), Хайнань (Китай).* На Гавайських островах посеред Тихого океану американці створили курортну зону з сучасною індустрією розміщення та розваг, приймаючи щорічно більше 6 млн туристів. Гаваї - батьківщина серфінгу та улюблене місце серфінгістів з різних країн.

Прекрасними пляжами величезної протяжності, часто складеними білим, блискучим на сонці кораловим піском, славиться східне узбережжя **Австралії**. Найбільш відомі тут курорти *Голд-Коуст (Золотий Берег), Брісбен, Кернс.*

7.2. Географічна характеристика лікувально-оздоровчого туризму

Лікувальний туризм здійснюється з метою зміцнення здоров'я і передбачає перебування в санаторно-курортних установах. Туризм із метою лікування виокремлений і у класифікації осіб, які подорожують, рекомендованій UNWTO.

Метою оздоровчого туризму є профілактика захворювань і відпочинок. Він характеризується більшою тривалістю подорожі, відвідуванням меншої кількості міст і більшою тривалістю перебування в одному місці, тобто поряд із проведенням дозвілля передбачає відпочинок. Виокремлення оздоровчого туризму також відповідає класифікації UNWTO.

Найчастіше виділяють рекреаційний туризм, що поєднує поїздки з метою відпочинку, оздоровлення і лікування, а також відновлення і розвитку фізичних, психічних та емоційних сил. Рекреація охоплює всі види відпочинку, в тому числі санаторно-курортне лікування і туризм.

Останнім часом у світі спостерігається зростання інтересу туристів до лікувально-оздоровчого туризму. Швидкий темп життя, безліч стресових ситуацій, зростання потоку інформації, несприятлива екологічна обстановка в більшості країн змушує людей звертатися до цього виду туризму. *Подорожі з лікувальними цілями були відомі ще в стародавніх Греції і Римі, громадяни яких використовували цілющі джерела та місця зі сприятливим кліматом для того, щоб зміцнити здоров'я. Перший відомий в історії курорт Асклепія у Давній Греції, розташований поблизу порту Епідаурос, був створений на природних джерелах мінеральних вод у II ст. до н. е. У XVIII—XIX ст. поширилася мода їздити "на води". Люди, переважно багаті, їздили на курорти не з метою лікування, а для відпочинку. Навколо джерел виростили курортні міста, що стали центрами світського життя, поряд із лікарнями споруджувалися концертні зали, іподроми та казино.*

Мотивація подорожей на курорти з роками не змінилася. Людей, які бажають відпочити, приваблюють у курортні місцевості цілющі властивості природних факторів.

Особливостями лікувально-оздоровчого туризму є:

тривалість перебування, що повинна становити не менше трьох тижнів, незалежно від типу курорту і захворювання, оскільки лише за такий час можна досягти оздоровчого ефекту;

висока вартість перебування і лікування — звичайне лікування на курортах є дорогим, тому цей вид туризму розрахований на заможних

клієнтів, що замовляють індивідуальну програму перебування і лікування;

Вік — як свідчить статистика, на курорти найчастіше їдуть люди старшої вікової групи, хоча останнім часом відпочинок на курортах обирають і люди середнього віку, які страждають недугами. Вибір робиться між курортами, що спеціалізуються на лікуванні конкретного захворювання, і курортами змішаного типу, що загалом зміцнюють здоров'я і сприяють відновленню сил і зняттю стресу.

Останнім часом ринок лікувально-оздоровчого туризму зазнає змін. Традиційні санаторні курорти перестають бути місцем лікування і відпочинку осіб похилого віку і перетворюються на поліфункціональні оздоровчі центри, розраховані на широке коло споживачів. Така трансформація курортних центрів зумовлена двома причинами. Перша криється в зміні характеру попиту на лікувально-оздоровчі послуги. Модним стає здоровий спосіб життя, у світі стає більше людей, які хочуть підтримувати гарну фізичну форму і мають потребу у відновлювальних антистресових програмах. Переважно це люди середнього віку, що надають перевагу активному відпочинку і часто обмежені в часі. На думку багатьох експертів, споживачі такого типу будуть головними клієнтами санаторних курортів і гарантією процвітання лікувально-оздоровчого туризму XXI ст.

Друга причина переорієнтації полягає в тому, що курорти поступово втрачають традиційну підтримку, у тому числі фінансову, муніципалітетів і держави. Щоб вийти на нові сегменти споживчого ринку і залучити додаткових клієнтів, оздоровниці змушені диверсифікувати свій продукт.

Зберігаючи лікувальну функцію, курорти урізноманітнюють програму перебування пацієнтів культурними і спортивними заходами, пропонують широкий асортимент послуг з оздоровлення і відновлення сил, більш гнучко підходять до визначення тривалості курсів лікування й оздоровлення. Останнім часом у приморських готелях дуже популярною є таласотерапія.

Важливість розвитку цього виду туризму для сучасного суспільства відзначалася на Міжнародному конгресі з лікувально-оздоровчого туризму 1999 р. в Іспанії. У зв'язку з цим підкреслювалася необхідність

проведення широкомасштабного дослідження ринку відпочинку і лікування, розробки і впровадження стандартів курортного обслуговування.

Розрізняють три основних типи курортів: **бальнеологічні, грязеві й кліматичні.**

На *бальнеологічному курорті* головним лікувальним фактором слугують природні мінеральні води. Вони використовуються для питного лікування, ванн, купання в лікувальних басейнах, усіляких душів, а також для інгаляцій, полоскань і зрошень.

Відомості про цивілізоване використання цілющих мінеральних вод дійшли до нас з глибини віків. Численні археологічні знахідки свідчать про те, що практика оздоровлення мінеральними водами існувала ще V тис. до н. е., давні люди вважали мінеральні води джерелом здоров'я, сили та краси. У працях Гіппократа описуються лікувальні властивості річкової, солоної і морської води. "In balneis salus" ("Здоров'я — це купання") — правдивість цього твердження Гіппократа доведена практикою використання оздоровчої сили води.

Мінеральні води допомагають вилікуватися від численних недуг. Серед пацієнтів бальнеологічних курортів переважають люди з захворюваннями шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної і нервової систем, дихальних шляхів, опорно-рухового апарату. Ефективність лікування низки захворювань на бальнеологічних курортах підтверджують результати медичних досліджень.

Грязеві курорти прив'язані до родовищ лікувальних грязей (пелоїдів). Грязелікування використовується переважно при патології суглобів, нервової системи травматичного походження, а також гінекологічних та деяких інших захворювань. Завдяки сучасним методам і новітнім технологіям грязелікування дає змогу досягти високих медичних результатів, що сприяє зростанню популярності грязевих курортів серед людей, які потребують лікарської допомоги.

Кліматичні курорти настільки ж різноманітні, як і сам клімат. У структурі кліматичних курортів світу лісові (рівнинні) становлять 11,3%, гірські — 24,2%, клімато-кумисо-лікувальні — 4,2%. Кожному з них властива унікальна комбінація погодно-кліматичних факторів

(температура, атмосферний тиск, сонячне випромінювання тощо), що використовуються з лікувально-профілактичною метою. Від поєднання цих факторів залежить профіль курорту. Якщо лісові курорти з характерним для них континентальним кліматом приймають переважно осіб, що страждають захворюваннями верхніх дихальних шляхів, астмою, розладами нервової системи, то перебування на гірських курортах рекомендується при початкових формах туберкульозу і малокровії.

Найбільш поширений тип кліматичних курортів – приморські. У структурі кліматичних курортів світу вони становлять 60,3 %. Дедалі більше туристів відкривають для себе можливості поєднувати відпочинок на морі з ефективним лікуванням. Морський клімат сприяє подоланню багатьох хвороб. Він позитивно впливає на людей із захворюваннями крові, кісткової тканини, лімфатичних залоз. Після завершення курсу лікування самопочуття пацієнтів поліпшується, тривалий час вони можуть обходитися без медикаментів чи скоротити дози лікарських препаратів.

Окрім трьох основних типів курортів – бальнеологічних, грязевих і кліматичних – виокремлюють **перехідні (проміжні)**. Це курорти, які використовують відразу кілька природних лікувальних факторів, наприклад, мінеральні води і грязі чи клімат і мінеральні води.

Лікувально-оздоровчий туризм достатньо поширений у Європі. До XIX ст. сформувалася **німецька курортологічна школа**, прихильниками якої, крім Німеччини, Австрії і Швейцарії, стали Чехія і Словаччина. У цих країнах сформувалися багаті традиції курортної справи, вони мають у своєму розпорядженні широкий спектр цілющих природно-кліматичних ресурсів, розвинену інфраструктуру, використовують сучасні ефективні методи профілактики і лікування захворювань, а також реабілітації. Чехія, Словаччина і Німеччина контролюють більшу частку європейського лікувально-оздоровчого туризму.

Закладені ще в XIX ст. принципи німецької школи курортології у країнах, які їх підтримують (Німеччина, Австрія, Швейцарія, Чехія, Словаччина та ін.), дотепер не зазнали суттєвих змін. Особам, які

прибувають на курорти, зазвичай не пропонують суворий розпорядок дня, вони самі обирають час для лікувальних процедур і не зобов'язані діяти за лікарською порадою.

Курорти іншої групи, до якої входять Іспанія, Італія, Франція, Бельгія, мають переважно оздоровчий характер. Хоча саме в Бельгії знаходиться знаменитий курорт Спа, що дав загальну назву всім курортам із термальними водами.

*За кількістю туристських прибуттів на санаторно-курортне лікування список європейських країн очолює **Чехія**. Найбільша і найвідоміша чеська оздоровниця — *Карлові Вари, або Карлсбад*, а також знамениті курорти *Франтішкови Лазне і Маріанське Лазне, Тепліце, Яхімов, Лугачовіце, Янске Лазне, Подебради, Кінжварт, Єсенік*.*

Словаччина належить до країн німецької школи курортології, має багато всесвітньо відомих курортів - *П'єштяні, Тренчанське Тепліце* з декількома термальними сірчаними джерелами. Курорти – *Нові Смоковець, Горні Смоковець і Штребське Плесо*, що спеціалізуються на лікуванні бронхіальної астми, хронічного бронхіту й алергійної застуди, розташовані у Високих Татрах. У північно-східній частині Словаччини знаходиться знаменитий бальнеологічний курорт *Брайдейову* що пропонує лікування хвороб шлунка. Його друга назва "Оаза тиші та спокою".

Угорщина або "країною термальних лазень". Туристські потоки спрямовуються за двома напрямками: у *Будапешт* і на озеро *Балатон*. Відомим також є бальнеокурорт на озері *Хевіз*.

Польща на ринку лікувально-оздоровчого туризму представлена бальнеологічними та кліматичними курортами. Головні приморські бальнеологічні й бальнеогрязеві курорти – *Свіноуйсьце, Камень-Поморський, Колобжег*.

Лікувально-оздоровчий туризм розвивається в **Болгарії, Румунії**. Ці країни мають вихід до теплих морів і пропонують переважно оздоровчі програми на курортах приморського кліматичного типу. Крім того, у **Хорватії** відкрите єдине в Європі родовище нафталану – різновиду лікувальної нафти з характерним ароматом, яка застосовується в медицині. Створений на його базі курорт *Іванічград* приймає пацієнтів,

що страждають захворюваннями шкіри й опорно-рухового апарату. Добре відомий хорватський бальнеологічний курорт в *Істпарське Топліце*, що славиться гарячими, сірчаними, радіоактивними джерелами.

Словенія також завойовує своє місце на ринку лікувально-оздоровчого туризму. Найбільш відомими є курорти *Топольшица, Чатеж, Рогашка Слатіна і Блед*.

Німеччина. На території Німеччини розташовані понад 300 курортів. Тільки в Баварії їх близько 50. Це, насамперед, *Баден-Баден, Вісбаден, а також Баденвейлер, Вільдбад і Байерсброн, Вад-Хомбург і Бад-Наухайм, Ахен*. Багато в Німеччині кліматичних курортів, серед яких переважають гірські й лісові: *Кведлінбург, Оберхоф, Фюссен*, а також приморські, розташовані біля Північного моря чи в Німецькій Прибалтиці: *Вангероге, Дамі, Травемюнде, Тіммендорфер, Штранд, Хайлігенхафен, Фленсбург*.

Найвідомішими серед численних курортів **Австрії** є курорти *Бадгастайн, Бад-Хофгастайн, Бад-Халь, Баден, Бад-Ішль, Бад-Блюмау і Бад-Дюррк-берг*. Окрім бальнеологічних і кліматичних курортів, в Австрії розвивається приозерний лікувально-оздоровчий туризм (озера *Аттерзее, Мондзее, Топліцее, Грюндлзее, Каммерзее*).

Швейцарія як регіон лікувально-оздоровчого туризму є не менш популярною. Бальнеологічні здравниці *Баден, Бад-Рагац і гірські кліматичні курорти Ароза, Давос, Санкт-Моріц, Церматт та ін.*

Франція. У цій країні функціонують декілька всесвітньо відомих курортів. *Енген* – термальний курорт, Віші з питними мінеральними водами, *Евіан* – курорт із мінеральними джерелами на березі озера Леман (Женевське озеро). *Мірамар* — курорт у Бретані, який пропонує курс таласотерапії. *Порнік* – невеликий курорт на Атлантичному узбережжі Франції – також пропонує курс таласотерапії. Менш відомі такі курорти, як *Дакс, Котре, Баньєр-бе-Бігор, Ваньєр-де-Люшон, Акс-ле-Терм*, розташовані у Піренеях неподалік від Лурда. Там само в Піренеях, але в Центральному гірському масиві, знаходяться курорти *Ла-Бурбуль і Мон-Дор*. У самому Лурді б'ють чудотворні мінеральні джерела, тому сюди приїжджають прочани з усього світу.

Південна Європа на ринку лікувально-оздоровчого туризму представлена в основному **Італією**. Її бальнеологічні курорти зосереджені на північному сході країни. Іспанія, Португалія, Греція приваблюють туристів своїми кліматичними приморськими курортами, які більше відомі як зони відпочинку і розваг. Спеціалізованих лікувальних курортів у цих країнах небагато.

Курорти Близького Сходу

Більшість курортів цього регіону зосереджені на Мертвому морі в Ізраїлі. Унікальність цієї місцевості полягає в можливості поєднання лікувальних властивостей грязей, солей моря й особливих біометеорологічних умов. Насичена корисними органічними речовинами, мінералами та солями (концентрація солей і мінералів у Мертвому морі становить 33 ‰) морська вода має рідкісні лікувальні властивості. Місцевість навколо Мертвого моря багата на гарячі мінеральні джерела. Найбільше з них розташоване на південному сході самого узбережжя, в Хамей Зоар, поряд з оазою Ейн-Геді. Температура води у джерелі досягає + 31 °С.

Ще один оздоровчий чинник Мертвого моря – повітря. Цей басейн є найнижчою місцевиною світу (Мертве море знаходиться на 395 м нижче рівня світового океану), відповідно атмосферний тиск тут найвищий на планеті. Повітря відзначається особливою чистотою і підвищеним вмістом кисню. На узбережжі розташовано кілька курортів, де успішно лікують такі захворювання, як псоріаз, екзема, поліартрит, остеохондроз.

На весь світ відомі курорти *Ейн-Букек, Ейн-Бокек, Нев Зохар у південній частині, Ейн-Геді в північній частині Мертвого моря*. Усі вони пропонують високоякісне терапевтичне лікування. Курорти Ейн-Бокек і Нев-Зохар приваблюють людей з усього світу своїми мінеральними джерелами. Цілющі властивості їхньої води відомі ще з I ст. н. е. У горах на висоті 1000 м за 25 км від Мертвого моря розташоване курортне місто Арад, основними перевагами якого є найчистіше гірське повітря, насичене випарами Мертвого моря, і м'який клімат. Це унікальний курорт для профілактики і лікування астми.

Крім лікувальних курортів Мертвого моря, в Ізраїлі є термальні курорти на озері *Кінерет* у місті *Тіверія*. Розташовані в південній околиці

міста гарячі джерела – його візитна картка: 17 гарячих джерел (до +60 °С) б'ють із глибини 2000 м; їхні води сильно мінералізовані.

Багато іноземців відвідують Ізраїль з метою лікування в кардіологічних, онкологічних і андрологічних клініках, розташованих здебільшого у Тель-Авіві та Єрусалимі. Медичні послуги, які надають у цих клініках, аналогічні послугам, які туристи отримують у США і Німеччині, причому деякі з них є дешевшими, ніж у цих країнах, тому американці й німці — часті клієнти ізраїльських клінік. Нерідко Ізраїль із лікувальними цілями відвідують мешканці Йорданії.

Азія, Австралія, Африка та Океанія

У країнах Азії лікувально-оздоровчий туризм розвинений недостатньо. Відносним попитом користуються поїздки з лікувальними цілями в Непал, Китай, Таїланд.

Австралія володіє усіма природними ресурсами, необхідними для лікувально-оздоровчого туризму. Бальнеологічні курорти *Дейлсфорд, Морк, Спрінгвуд* сконцентровані на південному сході материка. Відомими у світі є приморські кліматичні курорти Австралії. *Золотий Берег, Дейдрім Айленд. Кернс* вважаються ідеальними місцями для відпочинку і лікування. Однак віддаленість Австралії від Європи й Америки – основних регіонів, що генерують туристичний попит, перешкоджає збільшенню в'їзних туристських потоків, тому австралійські курорти, як і американські, орієнтовані переважно на прийом внутрішніх туристів.

В **Африці** лікувально-оздоровчий туризм щойно починає розвиватися. Зростає популярність курортів Тунісу, лікування на яких включає водо-та грязелікування, різні види масажу та таласотерапію. На північному узбережжі Африки розташовані приморські кліматичні курорти. У Єгипті це відомий турцентр на Червоному морі *Хургада* і курорт міжнародного класу *Шарм-ель-Шейх*. Менш відомі єгипетські курорти *Дахаб і Ну-вейба*. У **Марокко** функціонують курорти *Агадір, Мохаммедія, Танжер, Ель-Хосейм*. У **Кенії** приморські курорти розташовані на узбережжі Індійського океану. Це *Момбаса, Кіпіні, Малінді, Ламу, Кіліфі*. Кілька курортів є в **ПАР**. Інші країни Африки не мають ні природних ресурсів, ні засобів для розвитку курортної справи.

7.3. Географічна характеристика розважального туризму

Як правило, будь-туристської поїздки притаманні розваги. Люди відправляються в дорогу за новими незабутніми враженнями, гострими відчуттями і позитивними емоціями. Відпочинок в поєднанні з розвагами переважає серед інших цілей подорожей і формує найбільш масові туристські потоки у світі. Вони зароджуються в країнах Європи, Північної Америки, Азіатсько-Тихоокеанського регіону і одночасно тяжіють до цих же регіонів. **Всесвітньо відомими центрами розважального туризму** стали міста-курорти **Майамі, Монте-Карло, Сан-Дієго**.

Розваги в туристській поїздки можуть бути пов'язані з відвідуванням різних заходів (спортивні змагання, фестивалі, конкурси, шоу, карнавали) та установ (Магазини, басейни, кінотеатри, тематичні парки і парки атракціонів, казино).

В даний час розваги перетворилися з світовою індустрією з величезними, швидкозростаючими доходами. Особливе місце в цій індустрії займають тематичні парки. В даний час в багатьох європейських країнах створені тематичні парки, але справжній розквіт вони отримали в США, звідки і стали розповсюджуватися по всьому світу.

Центри розваг, організованих у формі тематичного парку, розвиваються в США, Франції, Іспанії, Нідерландах, Данії, Німеччині, Великобританії, Японії, Китаї, Австралії. Популярність тематичних парків зростає. За рік парки США відвідує понад 90 млн осіб, а доходи досягають майже 3 млрд доларів. Європейські тематичні парки беруть на рік близько 60 млн гостей (доходи – 1,8 млрд дол.) За рік Європейський Діснейленд приймає відвідувачів в 2 рази більше, ніж Лувр і Ейфелева вежа.

Притягальну силу для туристів володіють установи грального бізнесу, такі як казино. У світі відкрито багато казино, але столицею грального бізнесу по праву вважається Лас-Вегас (США, штат Невада). Щорічно цей місто посеред пустелі відвідує близько 30 млн чоловік. Славу центрів азартних ігор і розваг здобули американські міста Атлантик-Сіті (штат Нью-Джерсі) і Маямі (штат Флорида). На

Європейському континенті «великої грою» відомий Монте-Карло (Монако).

7.4. Географічна характеристика круїзного туризму

Круїз являє собою туристську поїздку на борту спеціального пасажирського судна. Спочатку під круїзом розуміли морську подорож на одному і тому ж судні за замкнутим маршрутом із зупинками в портах, які представляють інтерес, іноді з короткочасними радіальними екскурсіями у внутрішні райони. Пізніше до категорії круїзів стали відносити і подорожі по річках. Відповідно на сьогодні, під **круїзом** слід розуміти подорож на водних видах транспорту, що включає берегові екскурсії, огляд визначних пам'яток портових міст, а також різноманітні розваги на борту морських і річкових лайнерів.

Важливою особливістю круїзних турів є організація розваг на борту. На круїзних кораблях працюють різні клуби, запрошуються актори для виступів, проводяться шоу, діють гральні клуби і казино. Як правило, круїзний тур організований по системі "все включено", це розповсюджується на харчування, користування спортивними залами і інвентарем, розважальну програму. Однією з переваг круїзних турів є їх безвізовість. Пасажири можуть знаходитися в портах і здійснювати екскурсії протягом 48-72 годин без візи. Найбільший недолік круїзів - їх досить висока ціна. Але останнім часом з'явилися бюджетні круїзні компанії.

На сьогодні круїзи - один з найбільш швидкозростаючих секторів туристичного ринку. Зростає круїзний флот, удосконалюються конструкції пасажирських судів, підвищується їхня комфортабельність, розробляються нові маршрути.

Більшістю судів володіють великі круїзні компанії. В світі налічується більше 150 морських круїзних компаній - грецьких, італійських, іспанських, американських, данських, норвезьких. До найбільш відомих перевізників у сфері морських круїзів відносяться **Carnival Cruise Lines, Celebrate Cruises, Royal Caribbean International, Princess Cruises, Costa Cruises, Norwegian Cruise Lines.**

Кількість круїзних судів зростає з початку 1980-х рр. У 1985 р. налічувалося 120 морських круїзних судів, в 1994 р. - 175, в 2003 р. - 327, а в 2006 р. кількість морських круїзних судів склала 387. Наприклад, компанії **Carnival Cruise Line** належить 11 круїзних судів, **Royal Caribbean** (9 океанських лайнерів), **Holland America Line** (8 круїзних судів), **Windstars Cruises** (3 круїзних судна). Сучасні круїзні лайнери забезпечують комфортабельне проживання, якісне харчування, організоване дозвілля. Вони обладнані басейнами, спортмайданчиками, полем для гольфу, ресторанами, кінозалами, музичними салонами, приміщеннями для дискотек, вертолітними майданчиками та іншими приміщеннями і спорудами для різноманітного і комфортабельного відпочинку.

Великі круїзні лайнери - дорогі суда, середня вартість лайнера доходить до 90 млн. дол. Найдорожче судно Queen Odyssey - 235 млн доларів.

Одна з найбільших організаторів круїзних маршрутів - корпорація Carnival Corp. Корпорація пропонує на ринку близько 20 тис. місць на круїзних судах. Лише незначно відстає корпорація Royal Caribbean, що володіє 19 тис. місць на круїзних судах на 550 круїзних маршрутах. Royal Caribbean працює на туристському ринку більше 25 років. Вона має у своєму розпорядженні власний флот з 9 круїзних океанських лайнерів вищого класу. Має в Карибському морі власний острів, призначений для відпочинку учасників круїзних турів.

Останнім часом стали популярні морські круїзи на невеликих парусних яхтах. **Існує дві форми прокату яхт: без екіпажа** (бербоут-чартер) і **з екіпажем** (тайм-чартер). Для подорожей на яхтах при заході в будь-який іноземний порт не потрібна віза. Яхту приймають на добу по так званому паспорту судна, оформленому на господаря судна або шкіпера.

Переважну частину круїзних туристів дає **Північна Америка**, переважно **США** – 61%. Частка **Європи** впала до 22%, на всі інші регіони припадає лише 17%. Один з молодих і швидко зростаючих ринків круїзного туризму - Японія та інші країни АТР. *Ведучими країнами круїзного туризму є США, Великобританія, Норвегія, Італія, Франція.*

Основними споживачами круїзів є американці, причому найбільший обсяг круїзів припадає на Карибський басейн (55%) і значно менше на Середземноморський (10%).

Морські круїзні маршрути розрізняються за особливостями їх організації на:

Кільцеві маршрути в певному басейні, наприклад, Середземного моря, із заходом в 8-12 портів різних приморських країн і популярних морських курортів;

Маршрути open jaw (відкрита паща), наприклад, навколо Європи, Скандинавії та інші, коли туристи доправляють з початкової крапки маршруту до кінцевої без зворотнього повернення на судні;

Короткочасні виходи в море на 2-3 дні. Нерідко такі рейси використовуються для спеціальних цілей, наприклад, для організації грального бізнесу. Так, в Ізраїлі гральний бізнес заборонений, але на судах, що залишають територіальні води країни, такі азартні розваги припустима.

Прибережні морські екскурсії і прогулянкові рейси;

Тривалі маршрути і кругосвітні подорожі тривалістю до 140-180 днів.

Прийнята наступна цінова класифікація круїзних маршрутов:

економ (75 - 150 дол. на людину в добу);

класичні (100-200 дол. на людину в добу);

преміум (150- 400 дол. на людину в добу);

люкс (700 - 1000 дол. на людину в добу);

ексклюзивні (більше 1000 дол. на людину в добу).

Географія морського круїзного туризму

За географією круїзної діяльності виділяються наступні найбільш розвинені туристські круїзні регіони світу:

Карибський басейн (Мексиканська затока, Карибське море і Панамський канал). Головною перевагою Карибського басейну є те, що круїзи можна проводити цілий рік. Тривалість круїзних маршрутів коливається від 3 днів до 2 тижнів, маршрути класифікуються по наступних напрямках: Західні Каріби, Східні Каріби, Південні Каріби;

басейн Середземного моря (Найстаріший круїзний район світу - круїзні маршрути охоплюють відразу декілька європейських країн - Іспанія, Франція, Італія, Греція - і країн Північної Африки - Марокко, Туніс, Єгипет.),

круїзи *навколо Скандинавії* з заходом у глибокі норвезькі фіорди,

круїзи *навколо Європи* з відвідуванням столичних міст;

круїзи по *Балтійському морю*;

тривалі круїзи з Північної Америки навколо мису Доброї Надії в Індійський океан і далі в Південно-Східну Азію і Австралію;

круїзи в *Океанії та Австралії*;

льодові круїзи - круїзні маршрути до берегів Антарктиди і до Північного полюса. Круїзи здійснюються цілий рік: влітку маршрути пролягають до Арктики, взимку основний напрям|направлення| - Антарктида.

З великих портових центрів, де розвинена круїзна справа, виділяються Майамі (США), Акапулько (Мексика), Генуя (Італія), Сінгапур, Дубай (ОАЕ), Ванкувер (Канада), Гонолулу (Гавайські острови, США).

Льодові круїзи. З'явилися льодові круїзні маршрути у високих широтах. Так на Алясці обслуговують до 400 тис. круїзних туристів на рік. Найбільш екзотичними є круїзи в Арктиці та Антарктиці. Популярні круїзи і до льодовика Гренландії та Ісландії.

В Антарктиці туристи з круїзних лайнерів на вертольоті або катері відвідують узбережжя Антарктиди. Для подібних круїзів використовуються російські науково-дослідні судна («Академік Йоффе»).

Круїзи на паромах як різновид морських круїзів отримали розвиток в основному через короткостроковість і економічність. Сучасні пароми, що використовуються в круїзних цілях, є багатопалубними кораблями. Особливо популярними є подорожі на комфортабельних паромах компаній Viking Line, Silja Line, DFDS Seaways, Fjord Line, Smyril Line, Color Line, Superfast series. Безперечними лідерами попиту є комфортабельні поромні круїзи, що здійснюються по Балтійському морю компаніями Silja Line і Viking Line.

Круїзи по внутрішніх водних артеріях (рікам, озерам, каналам) прийнято називати *річковими круїзами*. Подорожі по ріках і озерах найбільш розвинені в державах, багатих судноплавними ріками. Річкові круїзи можуть проводитися в одному напрямку або мати кільцевий маршрут. Річкові круїзні маршрути залежно від умов перевезень, їх тривалості і протяжності, якості послуг, що надаються, підрозділяються на транспортні, туристські, екскурсійні прогулочні. Річкові круїзи, на відміну від морських, менш схильні до впливу погоди, більш інформативні, оскільки мають можливість для берегового огляду.

Найбільшого розвитку річкові круїзи отримали в Європі, де є протяжна судноплавна мережу водних шляхів. Найбільш популярні маршрути річкових круїзів проходять по Луарі, Роні, Сені, Ельбі, Дунаю (через сім країн), Рейну (і його притоках). Перше місце в річкових круїзах утримує Німеччина, далі йдуть Великобританія, Нідерланди, Швейцарія, Австрія, Франція.

З неєввропейських річок популярними географічними напрямками є круїзи по Нілу (Єгипет), Янцзи (Китай), річці Святого Лаврентія, Міссісіпі (США), Амазонці (Бразилія). Популярні також і маршрути по річках Росії – Волзі, Неві і Дону, озерам - Ладозьке та Онезьке, по Єнісею, Обі, Іртишу, Лені, Амуру.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Дослідіть географію центрів купально-пляжного туризму в туристичних регіонах світу і в Україні.
2. Дайте оцінку розвитку географічних центрів лікувально-оздоровчого туризму в туристичних регіонах світу і в Україні.
3. Проаналізуйте географію центрів розважального туризму в туристичних регіонах світу і в Україні.
4. Дослідіть географію районів розвитку круїзного туризму в світі.

Розділ 8. Географія активних видів туризму

8.1. Географічна характеристика гірськолижного туризму.

8.2. *Географічна характеристика дайв-туризму.*

8.3. *Географічна характеристика екстремального та пригодницького туризму.*

8.4. *Географічна характеристика гольф-туризму.*

8.1. Географічна характеристика гірськолижного туризму

Гірськолижний туризм – один із видів активного туризму, основною метою якого є катання, швидкісні спуски по гірським склонам. Це один із самих давніх видів активного відпочинку, проте кількість бажаючих покататися на гірських лижах збільшується з кожним роком, через його активну популяризацію і навіть, можна стверджувати, моду на подібний вид відпочинку, доступність для досить широкої аудиторії в тому числі і дитячої. Майже в будь-якому гірськолижному курорті є спуски, як для професіоналів, так і для новачків, пункти прокату спорядження та гірськолижні школи з досвідченими інструкторами, численні заклади харчування і розваг, що прийнято називати *апре-скі* (від фр. після лиж).

Сучасний розвиток гірськолижного туризму передбачає категоризацію трас за складністю. Всього трас, згідно міжнародному маркуванню, чотири, розрізняються вони за кольором:

«Чорні» - спортивні траси, екстремальні схили. На ці траси туристам виїзд заборонений, їх використання рекомендоване досвідченим спортсменам - лижникам. При в'їзді на такий схил часто знаходяться таблички, що попереджають про небезпеку.

«Червоні» траси - горбисті, досить круті схили, значно безпечніші, ніж чорні, і також призначені для досить досвідчених лижників.

«Сині» траси - запресовані ратраками пологі схили, фактично являють собою широкі висококласні дороги. На них можна розігнатися до помірно високої швидкості, і це буде досить безпечно, тому що такі траси добре облаштовані, близько розташовані дерева, опори підйомників обгорнені м'якими матами. Рятувальники, інструктори, кафе, ресторани –

все це в достатній кількості на таких схилах. Це найбільш комфортні траси, пристосовані саме для туристів.

«Зелені» траси найбільш популярні серед новачків, вони також ідеально запресовані, але більш пологі й безпечніші. Зазвичай на таких схилах облаштовані так звані гірськолижні «дитячі садки».

Географія центрів гірськолижного туризму

Австрія. Австрія - одна із самих гірськолижних країн Європи. Ні в якій іншій країні гірськолижна індустрія, туризм і спорт не зв'язані так тісно один з одним. Сьогоднішня Австрія має у своєму розпорядженні численні гірськолижні курорти, різноманітні по своїй архітектурі, розташуванню й інфраструктурі. Більшу частину гірськолижних курортів Австрії поділили між собою дві області: **Тіроль і Зальцбург**. На *Тіроль* доводяться сімейство таких курортів як Китцбюель, Кирхберг, Хопфгартен, Штанс, Фюген, Майрхофен, Інсбрук, Ігльс, Зеефельд, Фулпмес, Нойштифт, Зельден, Ішгль, Гальтюр, Санкт-Антон.

А *Зальцбургові* дісталися Абтенау, Альпендорф, Флахау, Обертауерн, Бадгастайн, Бад-Хофгастайн, Целль-Ам-Зее, Капрун, Заальбах, Хинтерглемм.

Один з аргументів для вибору Австрії для гірськолижного відпочинку – відносна близькість курортів до великих міст, наприклад, Зальцбургу, Інсбруку. Крім того, легко можна вибратися у Відень і навіть за кордон – у Мюнхен.

Андорра. Андорра – малюсіньке князівство, що притулилося на південно-західних схилах Піренейського хребта. При населенні менш 70 тис. сюди щорічно приїжджає до 7 млн. туристів. У порівнянні з іншими європейськими державами, рівень цін в Андоррі нижче, що додатково сприяє розвитку гірськолижного туризму.

В Андоррі п'ять зон катання (Pal, Arinsal, Soldeu-El Tarter, Ordino, Pas de la Casa/Grau Roig). Причому в силу несерйозності місцевих відстаней за тиждень можна встигнути випробувати кожну з них. Єдине, що варто мати на увазі: універсальний скіпасс «5 долин» дозволяє качатися протягом дня тільки в одному з районів.

Франція. Як гірськолижна країна Франція відома, напевно, усім - вона володіє самою великою у світі гірськолижною областю. Їй належить

краща частина центральних Альп, зона Rona Alpes («Рона Альпи»). «Рона Альпи» – тричі олімпійський район: 1924 (Шамоні), 1968 (Гренобль), 1992 (Альбервілль). Тут знаходиться вершина Mont Blanc (Монблан - курорт Шамоні) висотою 4180 м. Гірськолижна Франція - це 90 курортів і 2500 підйомників.

Легендарний Шамоні – сучасну гірськолижну Мекку. Самий знаменитий гірськолижний район світу являє собою конгломерат з 14 окремих курортів і 400 населених пунктів. Тут прокладена сама довга гірськолижна траса у світі - Valle Blanche («Біла долина»)

Італія. Італія по праву вважається однією із самих гірськолижних країн Європи – по відвідуваності європейськими гірськолижниками вона знаходиться на першому місці. Тут більше 30 основних гірськолижних центрів, більш ніж 2,5 тис. км. гірськолижних трас і півтори тисяч підйомників. З багатьох долин і схилів можна переїхати на інші курорти, навіть в інші країни, скориставшись, наприклад, тунелем (з Кумайора в Шамоні) або підйомником (Червінія-Шамоні). Для дітей на італійських курортах побудована безліч сніжних дитячих садків, організований сервіс по навчанню й розвазі маленьких гірськолижників.

Основні місця гірськолижної Італії: *Доломітові Альпи (Валь ді Фасса, Валь Гардена, Арабба, Мармолада, Кортіна д'ампеццо), Валь д'аоста (курорти Червінія, Курмайор, Монте Роза), Доломити ді Brenta (Мадонна ді Кампільо), Альта Валтеліна (Борміо й Лівіньо), П'ємонт (Сестрієре).*

Іспанія. Іспанія вважається найбільш популярним напрямком літнього відпочинку, але можливості її гірськолижної інфраструктури залишаються практично незатребуваними. А тим часом, історія гірськолижного спорту в Іспанії почалася ще в 40-х роках з будівлі комплексів Ла-Молина й Вальє-де-Нурія в Піренеях. Зараз країна розташовує майже 30-тю гірськолижними станціями.

В Іспанії є 6 регіонів для занять гірськими лижами.

Німеччина. Чарівне містечко Гарміш-Партенкірхен (Garmisch-Partenkirchen) відоме в усьому світі як центр зимового туризму й відпочинку. Тут розташовані 118 км доглянутих трас і 53 підйомниками

на висоті від 720 до 2830 метрів над рівнем моря. Підходящі траси найдуться для всіх.

На півдні Німеччини розташована гора Цугшпіце - найвища гора в Німеччині (2964 метра). Вона знаходиться майже на границі Німеччини з Австрією. У німецьких гірськолижників Цугшпіце вважається ідеальним місцем для катання - на її схилах сніг лежить завжди, так що кататися на лижах можна навіть улітку.

Гірськолижні курорти Східної й Південної Європи

Болгарія. Майже третина території Болгарії зайнята горами, із числа яких найбільш відомі Балканські гори (Стара Планина), Родопи, Рила й Пирин. Тут побудована безліч сучасних, першокласних зимових курортів - Боровец, Пампорово, Банско, де пропонуються відмінні умови для зимового відпочинку із друзями, всією родиною з дітьми.

Польща. Гірськолижний відпочинок у польських Татрах і Судетах - найбільший польський зимовий міжнародний курорт – Закопане, а також Карконош.

Румунія. Третина території Румунії займають Карпати. Основні гірськолижні курорти Румунії - це Пояна Брашов, Синая й Предял.

Сербія. Гірський масив Копаоник по праву називають «Горою Сонця», що робить його дуже привабливим місцем для зимового відпочинку.

Словаччина. Двома основними регіонами катання в Словаччині є Високі й Низькі Татри. З курортів Високих Татрів найбільш відомий Штребско Плесо (самий високогірний курорт Словаччини), Татранска Ломница (кращий вибір трас) і Старий Смоковец (невеликий і недорогий курорт).

Найбільш популярний курорт Низьких Татрів - Ясна - є, по загальній думці, кращим гірськолижним центром у всій Східній Європі.

Словенія. Один з найбільш відомих гірськолижних курортів країни - Країнська Гора та Бовец.

Чехія. Гірськолижні курорти - Шпіндлеров Млин, Гаррахов, Пец під Снежкой.

Туреччина. У Туреччині гірськолижний спорт ще досить молодий, але популярність її зимових курортів росте з кожним роком. На сьогодні найбільш розвинені два центри - Дедемман Паландокен і Улудаг.

В Українських Карпатах отримали значного розвитку і продовжують вдосконалюватися центри зимового відпочинку, зокрема гірськолижного туризму - Рахів, Ясіня, Воловець, Паляниця, Подобовець, Тисовець, Славське, Ворохта, Розлуч, Турка, Вижниця, Буковель, Мигове, Яремча, Косів та ін.

Гірськолижні курорти в Північній Європі

Фінляндія. Найбільші курорти – Салла, Суому, Куопіо, Леви.

Норвегія. Гірськолижні курорти Норвегії - це олімпійський Лиллехаммер, а також Гейло й Хемседал, із сезоном катання з початку листопада до початку травня. Найбільш популярна форма проживання - апартаменти.

Гірськолижні курорти в Америці

США. Американські зимові курорти не можуть похвастати такою багатою історією, як альпійські. Найперший курорт з'явився в США в 1935 р. Це Сонячна Долина, відома по фільму «Серенада Сонячної Доліни». Гірськолижний спорт розвинений у США дуже широко.

Ski-West - це регіон мальовничого озера Тахо в Каліфорнії з десятком гірськолижних центрів, зв'язаних єдиним ski-pass. У першу чергу це олімпійський Скво-Веллі.

Ski-Center. Найбільше гірськолижних курортів у штаті Колорадо, у тому Аспен - у центральній частині штату Колорадо, самий фешенебельний курорт Америки та не менш відомий Вейл.

Ski-East. Гірськолижні центри в Аппалачах мають скоріше регіональне значення. Лише олімпійський Лейк-Плесід, штат Нью-Йорк, має символічне значення.

Канада. Канадські станції є як би продовженням американських, як в Аппалачах (у провінції Квебек навколо Монреалю), так і в Скелястих горах (Уїстлер, Банф і Лейк-Луїз). Уїстлер - новий і найбільший гірськолижний центр Західної Канади, перепад висот тут перевищує півтора кілометра.

8.2. Характеристика дайв-туризму, його види, системи навчання та географія

Підводний туризм (дайвинг) – одна з найбільших галузей туризму, що динамічно розвиваються у світі. Поява акваланга й зростання «середнього класу», тобто категорії людей, що володіють достатньою кількістю вільних фінансових засобів і часу, здебільшого людей активних, готових платити за нові враження, визначило різке збільшення кількості підводних туристів. Економіка багатьох країн, що мають у своїй основі туризм, чималі надходження має саме від дайвинга прикладом тому є Єгипет, Мальта, Шрі-Ланка, Хорватія й ін.

Як і для будь-якого виду туризму, необхідними умовами для розвитку дайвинга є наявність двох факторів – суб'єктів і об'єктів галузі, тобто інфраструктури й об'єктів туризму (дайв-сайтів). Специфікою даного виду туризму є розширене поняття інфраструктури. Крім звичайних вимог по проживанню, харчуванню, транспортному обслуговуванню туристів і інше присутні специфічні вимоги в частині наявності спеціального сертифікованого спорядження й устаткування (акваланги, компресори, костюми, плавзасоби), і підготовлених сертифікованих фахівців (підводників для проведення екскурсій – дайв-гідів, і навчання новачків — інструкторів). Дайв-сайти являють собою природні або техногенні об'єкти, цікаві для огляду дайверами – природні ландшафти, затонулі судна й ін. технічні об'єкти; затонулі міста й інші свідчення життєдіяльності людей. Історія об'єктів, як правило, трагічна, і їхня відносна неприступність для основної маси обивателів, робить такі об'єкти особливо притягальними для дайверів.

Дайв-сайти можуть бути класифіковані наступним чином:

- *Природні (ландшафтні) об'єкти.* Поширені повсюдно. У тім або іншому ступені придатні для занурень (підводних екскурсій). Наприклад, в Україні, це озера – у західній частині країни, ріки – у центральній, моря — у південній. Навіть на знайомому з дитинства пляжі, зробивши два кроки у воду й поринувши, попадаєш у зовсім інший світ. У чому, мабуть, і полягає притягальна сила дайвинга. До негативних факторів належать

сезонні коливання прозорості води на ріках і озерах (пов'язані зі цвітінням), практично постійна відсутність видимості в Азовському морі, і, що так радує пляжників, але засмучує спокушених дайверов, сумовита одноманітність підводної частини піщаних пляжів, типу Евпаторийських.

Техногенні об'єкти. В Україні представлені у всьому різноманітті : від затоплених міст (Ольвія, Херсонес), численних затонулих кораблів, до затоплених глибоководних кар'єрів. Занурення (екскурсії) в Ольвії можливі тільки для фахівців – національний заповідник. Глибоководні кар'єри цікаві тільки для навчання й відпрацьовування технічно складних занурень. З погляду проведення екскурсій, найбільший інтерес представляють саме затонулі кораблі і їхні останки. Вони ж і найбільш піддані впливу людини. Через недосконалість або відсутність правової бази, вірніше, відсутності практики застосування існуючої правової бази, економічної обстановки й менталітету, вони піддаються масовому розгарбуванню на металобрухт і артефакти як мадригалами, так і організованими дайверами, що нерідко виступають в одній особі.

Інфраструктура дайв-туризму представлена в таких категоріях:

Дайв-Клуби. Зараз їх кількість лише в Україні становить –понад 50, що свідчить про високу популярність даного виду туризму .

Дайв-Центри на водоймах.

Інструктори.

Сервіс на водоймах.

Навчання є необхідним елементом туристської дайв-подорожі. Так як турист перебуває в нетрадиційному й небезпечному середовищі – відкритій воді, даний вид відпочинку відносно небезпечний і вимагає попередньої підготовки. З кінця 60-х років минулого сторіччя виникають і формують свої мережі загальносвітові стандартизовані системи підготовки непрофесійних (за рівнем виконуваних завдань) підводних плавців (підводних туристів, дайверов). Навчання - один із самих пріоритетних напрямків що бурхливо розвивається в світі дайв-послуг. Навчання дає можливість безпечно користуватися всім підводним спорядженням на відкритій воді або басейні.

У світі існує десятки навчальних систем, що пропонують свої програми навчання на різних континентах. Світовими лідерами по наданню освітніх дайв-послуг які представлені й у нашому регіоні є:

CMAS – Всесвітня Конфедерація Підводної діяльності заснована в 1959 році Жаком Ивом Кусто, є найстаршою й однією із самих популярних в усьому світі. Відмітні достоїнства - цікаві й доступні програми навчання; низька комерціалізація системи продиктована більше ретельним підходом до навчання.

PADI – Професійна Асоціація інструкторів по дайвингу. Багатоступінчаста програма навчання з більшою кількістю додаткового матеріалу. Сама комерціалізована і популярна на окремих курортних зонах система.

NAUI – Національна Асоціація Підводних інструкторів. Молода, але впевнена система, більшою мірою призначена для досвідчених і навички, що вдосконалюють свої, дайверов.

CEDIP – Молода європейська організація, поки ще що мало зарекомендувала себе на світовому ринку дайв-послуг.

TDI, SDI – Федерації, які по більшій частині спеціалізуються на навчанні просунутих дайверов для глибоководних занурень (техно-дайвинг).

В Україні CMAS і PADI представлені практично однаково, з тією лише різницею, що CMAS сприяє суспільному розвитку підводних видів спорту й діяльності в нашій країні. Ієрархічна градація й вимоги для переходу на новий більше просунутий рівень практично однакові, за винятком ціни - в CMAS вона нижче. Та й в PADI окремі програми винесені у вигляді обов'язкового додаткового курсу за додаткову плату.

Існує кілька різноманітних видів занурень:

занурення з берега. Уздовж берега практично завжди існують плину. Незважаючи на попередній напрямок потоку, коли він досягає берегової лінії, то рухається уздовж її. Будьте обережні, поринаючи в глибоких затоках і поруч із видатними в море мисами. У цих місцях ви можете зустрітися із завихреннями й протилежно спрямованими потоками. У берега навіть на одній глибині може зустрітися ситуація, коли на різному видаленні від пляжу вода рухається в протилежні

сторони. Будь-яке занурення з берега необхідно починати з вивчення характеру плинів і способів їхніх подолань.

занурення в тихій воді. Імовірно, найдужчі й найбільш мінливі потоки виникають у результаті припливів і відливів. У місцях, де швидкості приливних плинів високі, необхідно вибирати час, коли в проміжок між припливом і відливом вода відносно спокійна. Звичайно він займає від напівгодини до 1 години.

дрифт-дайвинг. Ідея полягає в тому, щоб використовувати енергію плину для поступального руху дайвера, що вільно дрейфує не затрачаючи багато сил. Звичайно, що супроводжує команда на дайвинг-боті стежить за міхурами, що піднімаються, водуха й, рухаючись за ними, підбирає дайвера далеко по ходу плину. Найбільш популярний цей вид дайвинга на острові Косумель і в узбережжя Флориди.

занурення з торпедою або буксировщиком. Буксировщики, також іноді називаних скутерами, а офіційно – рушійні засоби для дайверов. Існують також носії – більше ґрунтовні апарати, призначені для транспортування кількох людей. Носії нерідко бувають оснащені бортовою системою життєзабезпечення, навігаційним і іншим устаткуванням. Спокійно буксировщики створювалися лише для професійного застосування, у першу чергу військового. У мирних цілях буксировщики застосовуються для археологічних робіт. Зараз у закордонної дайверської пресі активно рекламується буксировщик фірми Sea-Doo за назвою VS Supercharger.

дайвинг-сафари – це тижневий тур у відкритому морі на яхті здійснюваний частіше у груповій формі. Це ранкові, денні й нічні занурення, включаючи теоретичні й практичні заняття з інструктором, це обмін досвідом.

Географія дайвтуризму безумовно пов'язана з розповсюдженням дайв-сайтів. Найатрактивнішими зонами дайвингу на сьогодні в світі визнані курорти Єгипту, Мальти, Шрі-Ланки, Хорватії, Куби, Гавайїв й ін.

Найрозвиненішим регіоном також є – Південно-Східна Азія – Малайзія, Філіппіни, Індонезія, Мальдівські, Коморські о-ви.

Другим розвиненим регіоном виступає – Великий Бар'єрний Риф біля узбережжя Австралії в Тихому Океані.

Третій регіон – о-ви Карибського басейну. Екзотичним дайв-районом світу є Канада, та північні моря Російської Федерації де розвивається арктичний дайвінг.

В Україні найцікавішими районами дайвінгу беззаперечно виступає Південне узбережжя Криму, п-в Тарханкут, м. Севастополь, Керченський п-в, Заповідник Ольвія, р. Дніпро біля м. Запоріжжя.

8.3. Географічна характеристика екстремального та пригодницького туризму

В спеціалізованій літературі не так часто зустрічається визначення саме поняття екстремального туризму оскільки цей вид подорожей по-перше, не є масовим і широкорозвиненим як в національній так і в міжнародній практиці; по-друге передбачає різночитання щодо віднесення в інші категорії туризму організованих турів, відповідно до використовуваного середовища, наприклад, водний туризм, спелеологічний, гірський й інші; по-третє, визначення екстремальності є суто індивідуальним для кожного споживача в залежності від накопиченого досвіду, темпераменту та загальних психофізіологічних рис особистості, які впливають на мотивацію вибору подібного типу відпочинку. Розглянемо мотиваційні аспекти більш детально.

Мотивація при виборі екстремального виду туризму, зв'язана з декількома мотиваційними аспектами. По перше, вона пов'язана зі зміною способу життя людини яка проживає в сучасному постіндустріальному суспільстві, де ритм життя підлеглий чіткому часу й розкладу, автоматизований до найвищих меж. Людина відчуває повну залежність від контролюючих його машин і механізмів (годинники, мобільні телефони, комп'ютери, факси й ін.). По-друге, в сучасному ритмі життя відчувається недолік міжособистісного людського спілкування; По-третє даний вид туризм надає можливість випробувати власні сили. Все це привело до розвитку нового виду туризму, що припускає випробовувати стійкість людини в розрахунку тільки на власні здібності, навички, тренуваність тіла й духу, дружні й командні відносини в єднанні

із природними факторами. Цей вид туризму виник як відповідь на вже обридлий банальний і пасивний тип відпочинку готель - пляж - готель.

Відповідно, екстремальний туризм – це подорожі пов’язані з ризиком і значимим фізичними навантаженнями, які потребують сміливості і вмінь. Як приклад дослідники наводить наступні тури – сплав по р. Колорадо, подорожі на собачих упряжах на Кольському півострові та Алясці, сходження на Кіліманджаро або Ельбрус, відпочинок на гірськолижних курортах.

Екстремальний туризм досить близько смикається зі спортивним, проте маршрути для даного туризму більш ретельно підготовлені і облаштовані всім необхідним в розрахунку на недостатньо підготовлених осіб, не спортсменів, умови перебування більш комфортні, ризик безумовно присутній проте по максимуму виключається, що забезпечується досвідченими спеціалістами туристського супроводу, забезпеченням проміжними лагерьми, висококласним туристським спорядженням.

Загалом екстремальний туризм як комплекс спеціалізованих видів активного туризму, який передбачає значні (відповідаючи високим категоріям складності) фізичні і психо-емоційні навантаження на подорожуючих і проводяться з використанням різних факторів природного середовища (рис. 8.1).

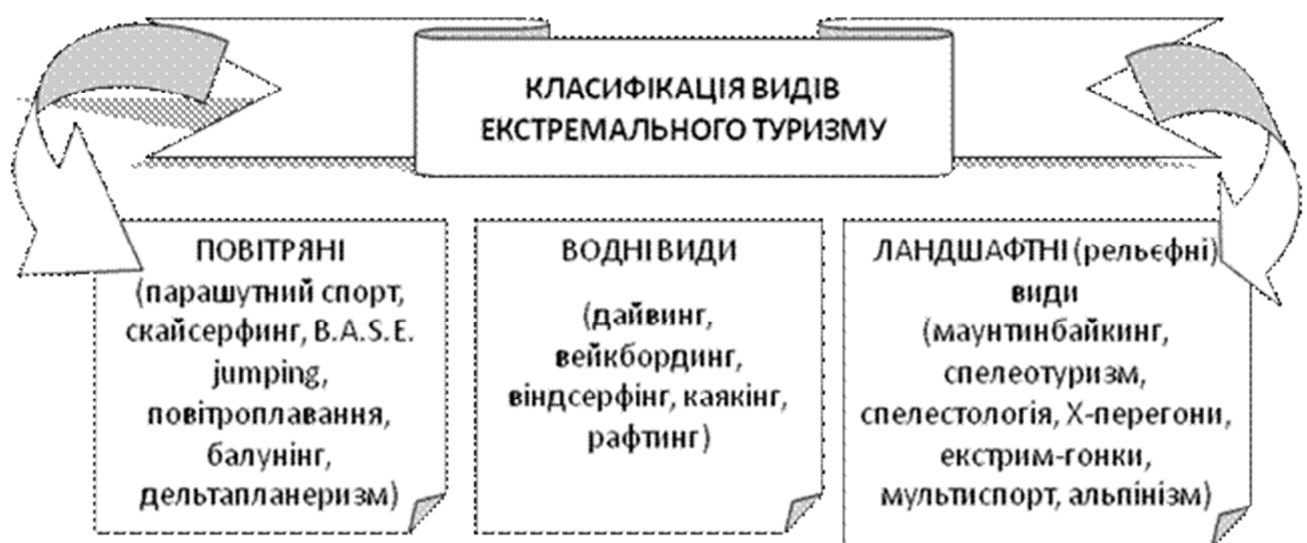

Рис. 8.1 Види екстремального туризму

Повітряні види екстремального туризму

Парашутний спорт – вид авіаційного спорту, стрибки з парашутом з літальних апаратів (літака, аеростата й ін.) на точність приземлення: зтяжні (із затримкою розкриття парашута), з виконанням комплексу акробатичних фігур, комбіновані й інші.

Класичний парашутизм – містить у собі дві вправи: перше – стрибки на точність приземлення. Друга вправа – комплекс фігур у вільному падінні. Змагання ведеться на час.

Групова акробатика. Дана дисципліна має на меті побудови максимальної кількості різних фігур командою з декількох парашутистів. Класична кількість парашутистів у команді – 4 і 8.

Купольна акробатика – полягає в побудові формацій з куполів розкритих парашутів. Цим вона кардинально відрізняється від інших видів парашутного спорту, де робота над результатом іде до розкриття парашута (крім стрибків на точність приземлення).

Фрістайл – порівняно молодий вид парашутизму, виник приблизно 10 років тому. Полягає в показі спортсменом різних фігур у вільному падінні. Тут оцінюються краса, складність елементів, виконаних парашутистом, а також майстерність повітряного оператора, що провадить зйомку спортсмена в повітрі.

Скайсерфінг – це стрибки з лижею на виконання різних фігур у вільному падінні. З'явившись в Україні недавно, скайсерфінг відразу ж став користуватися величезною популярністю.

Аеродинаміка лижника сильно відрізняється від простого вільного падіння, тому стрибки з лижею вважаються практично іншим видом спорту. Тому що всі елементи виконуються в стані вільного падіння, то для оцінки стрибка необхідний повітряний оператор, щоб на основі відеозапису, зробленої цим оператором, члени журі змогли виставити свої оцінки. Таким чином, команда складається із двох членів - спортсмена-лижника й спортивного оператора. У залік іде тільки перші 50 секунд відеозапису стрибка. Оцінюється майстерність і артистизм виконання фігур, а також якість роботи оператора.

B.A.S.E. jumping – стрибки з парашутом з високих будівель, гір, скель і ін. Спортсмен-бейсер забирається на дах якого-небудь будинку, бажано хмарочоса вище, яку-небудь телевежу, гору або скелю, і стрибає

долілиць з парашутом. Навіть ентузіасти цього виду спорту говорять, що це один із самих небезпечних видів екстриму.

Повітроплавання, балунінг – польоти на повітряних кулях – літання на апаратах легше повітря (аеростатах).

Дельтапланеризм – різновид авіаційного спорту з використанням дельтапланів – надлегких планерів, зліт і посадка яких здійснюється за допомогою ніг планериста. Входить до числа всесвітньо відомих видів спорту, що швидко розвиваються. Сьогодні налічується близько 90000 дельтапланеристів по усьому світі, плюс щороку в небо піднімається біля тисячі новоспечених дельта-пілотів. Апарати сьогоднішніх днів неймовірно стійкі, міцні, і польоти на них можуть бути обмежені лише погодними умовами й досвідченістю самого пілота.

Туристичні центри: Дроп-зони зараз існують у тих містах, де є аеродроми, на яких є встаткування призначене для тренувань і стрибків. Регулярно проводяться різні змагання, ставляться рекорди. Наприклад, у Великобританії функціонує до 60 дропзон. На сьогоднішній день в Україні існують 4 великі дропзони: «Чайки» і «Бородянка» (під Києвом), «Союзавіа» (Травневе, Дніпропетровська обл.), «Северодонецк» (в однойменному місті Луганської обл.).

У В.А.С.Е.-джамперов безумовно є популярні місця. Наприклад, найбільше у світі легальне бэйс-захід свято мосту на мосту Жорж-Бридж у США. Роблять стрибки з водоспаду Енджел Фоллз (1000м) у Венесуелі, фіорд Норвегії (стрімкі скелі, з яких можна стрибати на дошках). А також багато відомих хмарочосів, телевізійні вежі й мости, наприклад у м. Москва стрибають із вежі Останкіно, у Парижу з Ейфелевої вежі й ін.

Повітряплавання, балунінг проходить в туристичних центрах в Україні розвивається в м.Київ (фірма «Спартаэрос», створена в 1990р., здійснює польоти з 1992р.). Щорічно проводяться фестивалі повітроплавання, наприклад, в м.Феодосія, м. Кам'янець – Подільський.

Водні види екстремального туризму:

Вейкбординг – являє собою комбінацію водних лиж, сноуборда, скейта й серфінгу. Катер буксирує рейдера, що стоїть на короткій, широкій дошці. Рухаючись на швидкості 30-40 км/год з додатковим

баластом на борту, катер залишає за собою хвилю, що рейдер використовує як трамплін. У стрибку можна виконати безліч різноманітних трюків.

Водні лижі – вид водного спорту, який передбачає пересування по воді на спеціальних лижах за допомогою буксировочного катера. Включає слалом, стрибки із трампліна, фігурне катання й багатоборство. Один з найвідоміших видів активного відпочинку.

Віндсерфінг – різновид вітрильного спорту: перегони на спеціальній дошці. Це овальна дошка з вуглепластика із шорсткуватою поверхнею для стабільності й із плавцями-стабілізаторами на нижній площині, і невеликим вітрилом, що кріпиться до дошки. Серфінг же це теж спеціальна дошка, але тільки без вітрила й спеціальних кріплень. Властиво віндсерфінг і утворився від серфінгу.

Каякінг – спуск по крутій, порожистій річці на човні - каяку. Цей дуже популярний вид спорту популярний за рубежом, набирає все більшу популярність і в Україні. Цей спорт однаків, хоча й позбавлений командного духу, зате дає можливість кинути виклик стихії й залишитися з нею один на один. У сучасному каякінгу розвиваються три основних напрямки – гребний слалом, родео й сплав. Слаломний каякінг - це вміння маневрувати на каяку, почувачи човен і воду. Родео, на відміну від слалому – це не тільки віртуозна техніка, але ще й елемент гри. Фрістайл на каяку – це виконання різних трюків на човні за рахунок особливостей рельєфу ріки. Сплав на каяку - водний похід по ріці будь-якої складності, або проводити ігрові сплави на невеликому відрізьку гірської ріки.

Рафтинг – це захоплюючий спуск по гірській ріці на каное, спеціальних плотах рафтах або надувних човнах абр катамаранах (2-10 місць). Рафтинг це один з найбільш відвідуваних турів, зовсім безпечний навіть для самих юних туристів. В останні роки він викликає такий величезний інтерес із боку аматорів екстремального відпочинку, що більшість придатних для цього туризму гірських рік були освоєні професіоналами, які тепер пропонують рафтинг-тури практично в будь-яку точку світу. Рафт-тури організуються як на одноденні так багатоденні подорожі. Під час останніх туристи попадають у віддалені

куточки гір, з недоторканою природою, розбивають табір у міру проходження ріки й досліджують дику околицю навколо стоянок.

Головним туристичним центром вейкбордингу є м. Перс в Австралії, там же проводяться самі значні змагання із цього виду спорту. Так само є потужні центри в Москві, Києві (X-park у районі Московського мосту).

Водні лижі зараз уже можна знайти на будь-якому морському курорті Туреччини, Єгипту, ОАЕ, Росії в Україні на узбережжі Чорного моря.

Туристичні центри віндсерфінгу найбільш розповсюджені в Америці і (Флорида) і в Австралії (Сідней). Тому більшість аматорів розсікати хвилі їдуть у ці країни, у яких до того ж проводяться різні змагання. У кожному курортному містечку є як мінімум одна школа, у якій працюють інструктори з різних країн світу.

Найкращий рафтинг і каякінг у Північній Америці - на ріках Канади, Аляски й Колорадо. Але за такий рафт-тур прийде викласти мінімум 2500-3500\$. Так само багато місць у Росії. В Україні рафтинг рекомендують у Карпатах: спуски по ріках Чорний Черемош, Білий Черемош, Черемош і Прут, Дністер, Південний Буг.

Ландшафтні (рельєфні) види екстремального туризму

Маунтинбайкінг – тривала подорож на велосипеді по пересіченій місцевості. Кожні вихідні у світі проходять десятки міжнародних змагань по гірському велосипеду - починаючи від етапів кубка світу й чемпіонатів національних маунтинбайк-асоціацій.

Спелеотуризм – 1) Самодіяльний рух спортивно-краєзнавчого характеру, спрямованого на виявлення первинне вивчення печер; 2) Один з видів активного туризму, метою якого є проходження печер зі спортивно-пізнавальним та тренувальними цілями. Спелеологія - наука про печери, яка вивчає їх походження, морфологію, мікроклімат, води, органічний світ, залишки матеріальної культури й сучасне їх використання. Печери - це останні білі плями на карті світу, остання можливість пройти там, де не тільки не ступала нога людини, але й куди не падав погляд його очей або фотокамер. Щоб займатися

спелеологією, треба мати серйозну фізичну, технічну, а також психологічну підготовку.

Спелестологія – це подорож з метою вивчення і проходження порожнини штучного походження. У самому широкому сенсі слово спелестологія – позначає науку про штучні підземні спорудження. До таких порожнин належать занедбані каменоломні, шахти, водоводи, колодязі, підземні ходи, підземні храми й монастирі й ін.

Х-Перегони, Екстрим-гонки, Мультиспорт – вид активного туризму який поєднує багато його найбільш розвинених видів і являє собою ніби туристське багатоборство. Це груповий вид туризму нерідко носить характер змагань, коли за мету ставиться якомога швидке подолання маршруту в три-чотири сотні кілометрів. Частіше до таких маршрутів включають скальні ділянки, кінні переходи, сплави на каяку або плоті по порогах, маунтингбайкинг.

Альпінізм – один з видів екстремального туризму, сходження на важкодоступні гірські вершини. Сьогодні альпінізм являє собою цілу індустрію, що рівномірно розвивається й популяризується. Як правило, для сходжень прийнято вибирати літо, коли погода дозволяє з мінімальними втратами добратися до наміченої вершини.

Маунтинбайкінг отримав розвиток в Північній і Центральній Америці де прокладаються тривалі багатоденні маршрути та проводяться змагання різних рівнів.

Центри спелеологічного туризму існують у всіх туристських регіонах світу. В наш час кілька сотень печер Європи, Азії, Америки перетворені у своєрідні підземні музеї, які щорічно відвідують тисячі туристів. В Україні для розвитку цього виду туризму існують дуже широкі можливості. На протязі другої половини лет XX ст. в Україні було відкрито біля 1100 нових печер. Зародився даний вид туризму в державі в з кінця 1950-х рр.. XX ст. С 1963 офіційно був присутній в системі рад по туризму и екскурсіям. До кінця 1970-х рр. носив здебільшого пошуково-дослідний характер, завдяки чому і були відкриті більшість нині відомих печер і порожнин. В 1980-ті в Україні був створений перший в тодішнім СРСР спелео-маршрут «По печерам і рікам Тернопільщини», який включав в шестиденний похід з відвідуванням печер. На сьогодні головними

районами розвитку спелеотуризму в Україні визначені: Гірсько-Кримська та Подільсько-Буковинська карстові області. Цілий ряд печер облаштовані для організованого екскурсійного відвідування.

З точки зору географії то спелестологією можна займатися в абсолютно будь-якій країні, місті, селі які мають підземні ходи, каналізацію й різні таємні порожнини. Наприклад, у Криму існують "печерні міста" Внутрішньої гряди; катакомби - системи підземних приміщень, як правило, антропогенного походження, існують в Україні у с. Нерубайске під Одесою, Аджимушкой у Керчі, Акмоная та ін.. Самі довгі катакомби перебувають в Одесі (2,5 тис. км), Римі (800 км), Парижу (300км).

Найпопулярнішим для альпіністів є сходження на Кавказі – Ельбрус, Казбек, Дихтау, Далар. На Алтаї популярні сходження до Ак-Кему, а на Камчатці сходження на діючий вулкан Ключевська сопка. У пострадянському просторі самі популярні місця, звичайно, Тянь-Шань в Узбекистані й Казахстані й Памір у Таджикистані.

Безумовно, для кожного альпініста саме бажане це скорення легендарного Евересту та інших вісьмітисячників всі з яких зосереджені в гірському масиві Гімалаїв. Також популярні моторошні піки Аляски.

8.4. Географічна характеристика гольф-туризму

В даний час можна говорити про існування світової індустрії гри в гольф. За різними джерелами, щорічний оборот в цій сфері складає від 20 млрд. до 60 млрд. дол. На початку XXI ст. світова індустрія гольфу розвивалася прискореними темпами в різних регіонах світу від 5 до 15% в рік. По прогнозах фахівців, позитивна динаміка збережеться і в подальшому. Особливо швидко ринок гольфу буде зростати в таких країнах, як Індія і Китай: в середньому на 25 – 30%.

Світова гольф-індустрія має розгалужену структуру. Вона включає компанії, що спеціалізуються на проектуванні і будівництві гольф-споруд, а також об'єктів супутньої інфраструктури, підприємств їх комплексного обслуговування, фірми по виробництву професійної техніки і

устаткування по догляду за гольф-полями, операторів і агентів гольф-туризму, і ін.

У міжнародній практиці туристов-гольфистів прийнято ділити на три групи:

- 1) туристи, які відправляються в поїздки спеціально для гри в гольф;
- 2) туристи, для яких гра в гольф є супутнім видом занять на відпочинку або в бизнес-поездке;
- 3) туристи, відвідуючі гольф-турнири як глядачі.

За деякими даними, чисельність першої групи туристів-гольфистів складає 6–10 млн. чоловік. Дати кількісну характеристику другій і третій групам дуже складно, і це утрудняє справжню оцінку масштабів гольф-туризму в світі. На початку XXI ст. за даними офіційної статистики, в світі налічується близько 60 млн. гольфистів, а на думку фахівців, ще більше, оскільки враховуються тільки «регулярні» гравці, які зареєстровані в національних федераціях і клубах гольфу. Частина гольфистів складають професійні гравці-спортсмени. Довгий час світовий рейтинг по гольфу очолювали професійні спортсмени з Великобританії, але після Другої світової війни США перевершили решту країн по числу професійних гравців в гольф світового класу. Традиційно сильні в гольф-спорті є Австралія і ЮАР. З 1970-х рр. Японія, а також скандинавські і інші країни Західної Європи змогли підготувати гравців, які увійшли до світової спортивної еліти по гольфу. Число країн, де є висококласні гольфисти, продовжує швидко збільшуватися, особливо в Південно-східній Азії. Зокрема, Південна Корея зайняла лідируючі позиції в змаганнях по гольфу серед жінок [19].

Іншу частину гольфистів складають туристи-гольфисти. Гольф-туризм - дуже вигідний сегмент туристського ринку, який можна визначити як періодичні, здебільшого групові тури гравців гольфистів з метою випробування нових полів бо прийняття участі у змаганнях. Їх витрати в поїздки на 40% більше, ніж у туристів, що віддають перевагу відпочинку на пляжі або пізнавальним турам. По оцінках, іноземні туристи-гольфисти в Іспанії, Португалії, Ірландії, штаті Флоріда (США) витрачають від 3 тис. до 8 тис. дол. у тиждень.

До недавнього часу основним ринком для гольф-туризму були «регулярні» гольфісти, що виходили на поле як мінімум 8–12 разів на рік. Сьогодні їх число стабілізувалося або навіть скорочується, зокрема, в англосакських країнах. Проте загальне число зареєстрованих гольфістів продовжує швидко збільшуватися у всьому світі за рахунок «випадкових» гравців. Вони стали тією цільовою ринковою нішею, на яку туроператори і курорти орієнтують пропозиції гольф-продуктів як доповнення до їх основного відпочинку або ділових заходів.

Зростання популярності гольфу в світі залежить від багатьох чинників, головним з яких є підвищення рівня життя населення в розвинених і низці країн, що розвиваються. Важливу роль зіграло розширення спектру продуктів і послуг гольф-індустрії, розрахованих на людей з різним рівнем достатку. Окрім класичного великого гольфу на відкритому майданчику – розміреної гри, що не терпить поспіху і суєти, існують міні-гольф – офіційна спортивна дисципліна і одночасно форма відпочинку і розваги, офісний гольф – доступний, недорогий спосіб залучення до гри на робочому місці, віртуальні гольф-симулятори. Спеціальні комп'ютерні програми, що імітують гру в гольф, дозволяють відтворити відчуття присутності гравця на полі аж до шуму вітру. Спробувавши сили в офісній грі або за комп'ютером, людина прагне побувати на реальному гольф-полі.

Популярності гри сприяє діяльність гольф-клубів, що переглянули концепцію розвитку. З центрів, де налагоджуються ділові контакти, – а клубне членство служить свого роду пропуском у вищий світ, – вони перетворюються на досугові установи. Хоча за статистикою близько 30–40% членів, як і раніше, зареєстровані в гольф-клубах заради іміджу і ділового спілкування, а взагалі, 90% операцій на Заході обговорюється на полі для гри в гольф, все більше людей приходять в клуби для зустрічі з друзями і відпочинку з сім'єю. Багато гольф-клубів, разом з полями для гольфу, відкривають парки водних атракціонів, тенісні комплекси, фітнес-центри і інші об'єкти рекреації, розраховані на членів сімей.

Потреба проводити вільний час в колі близьких людей, потреба в безпеці загострилися в західному, в першу чергу американському,

суспільстві після трагічних подій 11 вересня 2001 р. Конкуренція, що росте, між гольф-клубами вимушує їх власників повніше враховувати нові запити членів, які хочуть бачити клуби як продовження будинку. Їм пропонуються спеціальні розважальні програми в святкові дні, організовуються тематичні гастрономічні вечори в ресторанах клубів, проводяться художні виставки і покази мод, користуються популярністю класи кулінарного мистецтва і ін. Відпочити батькам допомагають бебі-ситтери та аніматори, які розважають дітей старшого віку. Для них створені спеціальні майданчики для гри в гольф, діють дитячі навчальні програми. Все це сприяє омолодженню членського складу гольф-клубів.

Гра в гольф, в середньому триває 4-5 годин і вимагає чималих витрат фізичної енергії. Гравець проводить багато часу на свіжому повітрі, нерідко на вітрі або під дощем, після чого йому важливо відпочити і відновити сили. Враховуючи це, багато гольф-клубів і гольф-отелів мають в своєму складі оздоровчі центри. Наприклад, італійські туроператори пропонують відпочинок в готелях по спеціальним гольф-пакетам «Два дні гри в гольф і два дні відпочинку» або «Три дні гри в гольф і три дні відпочинку та спа-процедур».

Активний розвиток гольф-туризму останнім часом багато в чому пов'язаний з тим, що членство в одному гольф-клубі дає можливість грати на будь-якому полі по всьому світу.

Головним ресурсом для розвитку гольф-туризму є гольф-поля. Справжнє поле для гри в гольф є складною інженерною спорудою, а розбиття стандартного 18-лункового гольф-поля обходиться в декілька мільйонів доларів і ще сотні тисяч доларів щорічно витрачаються на його обслуговування. У 2010 р. в світі налічувалися близько 32 тис. полів для гольфу. У динаміці числа гольф-полів в світі - з 1850 по 2000 р. - простежується дві хвилі. Одна з них охопила період з кінця XIX по початок XX ст. В цей час в багатьох країнах Європи і Північної Америки було утворено більшість закритих гольф-клубів, що знаходяться в сумісній пайовій власності. Наприклад, у Великобританії членство в таких клубах до цих пір передається по спадку і не продається. Сто років тому ціна на землю, яку необхідно було придбати для розбиття гольф-

поля, витрати на будівництво і фінансові витрати, пов'язані з його обслуговуванням, були невисокими. Досить було повернути близько 200 чоловік, кожен з яких вносив невелику суму на створення стандартного гольф-поля. Таким чином, виникло переважне число приватних гольф-клубів.

Друга половина XX ст. була відмічена новою хвилею (з деяким спадом в період економічної кризи початку 1980-х рр.) будівництва гольф-клубів і полів на принципово іншій основі. Із зростанням цін на всі економічні ресурси витрати на розбиття гольф-поля різко зросли. В умовах, що склалися, колишній шлях виявився неприйнятним – поля почали створювати силами не групи співвласників, а однієї компанії-розробника, використовуючи не більше двох джерел фінансування. В цілях відшкодування витрат і отримання прибутків, власник відкривав доступ до гольф-поля на комерційній основі.

Пік другої хвилі довівся на 1990–1995 рр., коли щорічно в світі будувалося близько 900 нових гольф-полів. У подальші роки приріст полів хоча і продовжувався (всього за останніх 10 років він склав 7 тис. одиниць), але з меншими темпами. Причиною спаду активності з'явилися прорахунки в їх розміщенні. По оцінках фахівців, гольф-поле повинно знаходитися в радіусі 20-40 хвилин їзди на машині від крупного населеного пункту. Не дивлячись на те, що високий платоспроможний попит на гольф існував, перш за все, в урбанізованих зонах, у Великобританії, США і інших країнах поля розбивалися в сільській місцевості, де ціни на землю були нижчі. Погана доступність, мала відвідуваність при порівняно високих витратах на будівництво привели до низької окупності витрат, масової зміни власників гольф-полів і відмова банків фінансувати подібного роду проекти.

Гольф-поля створені на всіх континентах. Найпівнічніше гольф-поле знаходиться в Гренландії, найпівденніше – в Аргентині, східніше - в Тонга, західніше – на о. Самоа.

Починаючи з 1985 р. поважане американське спеціалізоване видання «Гольф Дайджест» регулярно публікує рейтинги гольф-полей США і інших країн (територій) світу. У 2005 р. кращі гольф-поля США знаходилися в штатах Нью-Джерсі, Джорджія, Нью-Йорк, Каліфорнія,

Пенсільванія і Флоріда. За межами Сполучених Штатів спеціально було відмічено поле найстарішого в світі гольф-клуба в м. Сент-Ендрюс (Шотландія, Великобританія), а також ряд гольф-полів Австралії, Ірландії і Канади.

На Заході показник забезпеченості населення полями для гольфу служить своєрідним індикатором рівня життя. Серед країн (територій) з чисельністю населення більше 500 тис. чоловік перше місце по цьому показнику в 2005 р. займала Шотландія (10,7 полів для гольфу на 100 тис. чоловік). У число лідерів входили і інші адміністративно-політичні частини Великобританії — Англія, Уельс і Північна Ірландія. Окрім Великобританії висока забезпеченість населення полями для гольфу в таких країнах, як Австралія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, США і Швеція. По щільності гольф-полів список країн (територій) очолив Сінгапур (10 полів на 100 кв. миль). Розвиток гольфу має регіональні особливості.

Ресурси гольф-туризму в Північній Америці

Америка, перш за все Північна, лідирує по числу гольф-полей і гравців в світі. Щорічно жителі Північної Америки витрачають на гольф 24 млрд. дол. Серед країн цього регіону особливо виділяються США, де створена могутня індустрія гольфу. По різних оцінках, в гольф грає від 25 млн. до 30 млн. американців. США привертають туристів-гольфистів з інших регіонів, перш за все з Європи, але їх потоки значно менші, ніж внутрішньоамериканські. Лише 10% гольфистів США виїжджають за межі країни, в основному до Мексики, Канади і Великобританії, останні 90% віддають перевагу внутрішнім гольф-турам.

Американська, так само як і європейська, модель розвитку гольфу поєднує принципи доступності і комерційної вигоди. У США раунд гри коштує в середньому 36 дол. У більшості районів США створені муніципальні поля для гольфу, відкриті для всіх охочих, в основному з розрахунку на осіб з середнім рівнем достатку. Разом з ними існують закриті гольф-клуби. На полях, що належать ним, грають тільки члени клубу і запрошені ними особи.

Заслугує уваги національна концепція гольф-клуба. Американці привнесли в гру комфорт, відтворили в клубах домашню обстановку, що

відрізняється від істинно англійських гольф-клубів з характерним для них спартанським духом. Вони вперше почали використовувати спеціальні машини гольф-кари для пересування гравців по полю і автоматизовані далекоміри, засновані на глобальній супутниковій системі визначення місцеположення (GPS), облаштували гольф-поля спеціальними місцями для відпочинку і пересувними точками харчування, побудували роздягальні із зручностями і магазини. З метою економії кожен клуб об'єднав декілька полів, для яких створювалася загальна інфраструктура. Американський підхід, що відповідає запитам клієнтів і одночасно націлений на перетворення гольфу на високоприбутковий вид бізнесу, зробив сильний вплив на розвиток індустрії гольфу у всьому світі.

Ресурси гольф-туризму в Європі

Європа займає друге місце на світовому ринку гольф-туризму: у 2009 р. в Європі налічувалося більш 6 тис. полів, а число зареєстрованих гольфістів перевищували 4 млн. чоловік. У останні десятиліття європейська індустрія гольфу характеризувалася стійкою тенденцією до зростання, причому попит збільшувався швидше за пропозицію. За минулих 20 років кількість полів подвоїлася (з них майже 500 нових полів було побудовано з 2000 по 2005 р.), то споживчий ринок розширювався в середньому на 6% в рік.

На європейському ринку гольфу традиційно лідирує Великобританія. Вона концентрує близько половини всіх гольф-полів в Європі. Широка географія потоків англійських гольфістів. Найбільш популярний напрям гольф-туризму серед них - адміністративно-політична частина Великобританії - Уельс. Другий і третій рядки займають Іспанія і Португалія. Шотландія, що відкривала цей список на початку 1990-х рр., перемістилася на четверту позицію.

Окрім Великобританії, на європейському ринку гольф-туризму домінують Німеччина, Франція і Швеція. У Германії 74% гравців здійснюють гольф-тури під час відпустки. В Швеції цей показник складає близько 67%, а число гольфістів, що відправляються в поїздки два і більше разів на рік, неухильно збільшується. На ці чотири країни

доводиться більше 70% всіх гольф-полів і зареєстрованих в Європі гравців.

У Південній Європі центрами гольфу вважаються Іспанія і Португалія. Кожна з цих країн має в своєму розпорядженні 250 полів і тримає 6% європейського ринку гольфу. Міжнародна асоціація операторів гольф-туризму в якості району з найвищими темпами розвитку гольф-туризму в світі визначила - іспанське узбережжя Коста-Брава (автономна область Каталонія). За іншим іспанським побережжям Коста-дель-Соль (автономна область Андалусія) з кінця 1980-х рр. закріпилася іронічна назва «Коста-дель-гольф». Тут знаходиться 30 кращих європейських полів для гольфу [20]. З Іспанією і Португалією конкурує Франція, що розвиває гольф-туризм на середземноморських курортах.

Швидко росте ринок гольфу в країнах Північної Європи. Швеція перша здійснила прорив на цьому напрямі. Кожен шостий швед сьогодні зареєстрований в гольф-клубах. Норвегія, Данія, Фінляндія і Ісландія упевнено слідують за нею.

У країнах Центрально-Східної Європи ринок гольфу знаходиться в зачатковому стані, але переживає фазу підйому. На загальноєвропейському фоні регіон виділяється найвищою динамікою зростання за останніх 10 років. У Чеській Республіці побудовано 52 поля для гольфу, Польща, Словенія і Угорщина разом налічують 30 полів. По оцінках фахівців, хороші перспективи зростання має ринок гольфу в країнах Південно-східної Європи - Греції, Болгарії і Хорватії.

Найдорожчими напрямками гольф-туризму в Європі вважаються Австрія, Швейцарія, північ Італії і узбережжя Франції, Іспанії і Португалії. Ці зрілі, добре відомі ринки гольф-туризму орієнтовані на спроможних іноземних гравців. Наприклад, в Іспанії і Португалії знаходяться улюблені місця гри в гольф серед німців і англійців. Зі свого боку, гольф-клуби сприяють зростанню цін на житлову забудову, розміщення туристів і проведення дозвілля в безпосередній близькості від них. Наприклад, в Іспанії ціни на житлі з виглядом на гольф-поле вище на 25—30%. У Великобританії, Ірландії, Франції, Іспанії, Португалії, Італії продаж гольф-турів все частіше ув'язується з ексклюзивною пропозицією нерухомості,

що можна розглядати як тенденцію розвитку гольф-туризму, яка полягає в просуванні комбінованих туристських продуктів.

В Україні розвиток гольфу не набув ще масового характеру, проте існують відповідні організаційні і інфраструктурні зрушення. Так, розвитком гольфу і міні – гольфу в державі займається Громадська організація "Всеукраїнська Федерація гольфу".

На сьогодні в Україні організовано 7 гольф-клубів:

Проект Гольфстрим. Київський Гольф Клуб (г.Київ) - Київська обл., Макаровський р-н, Гривньовське шосе, с. Гавронщина;

Перший гольф-клуб (м. Луганск) – Луганська обл., Славяносербський район, с. Привітне.

Суперіор Гольф Клуб, пр. Ак. Курчатова 1-А, Харків 61108.

VIK&SON, м.Запоріжжя, Жуковского,59

YALTA GOLF (м. Ялта) Крим, м. Ялта, Бахчисарайське Шоссе 9В.

ГОЛЬФ-ЦЕНТР (м.Київ) Київ, пр-т Героїв Сталинграду 10-Д,

ROYAL KIEV GOLF CLUB (м. Київ), Київська обл., Макаровський р-н, с. Северинівка.

Найближчим часом в країні очікується відкриття ще 10 гольф-клубів. Професійних 18 - лункових гольф-полів в державі лише п'ять - три в Києві та його передмістях, по одному - в Луганську і Харкові. В інших містах, де організовані клуби, гра ведеться або на симуляторах в приміщеннях, або на невеликих тренувальних площадках на 6–9 лунок. За даними Всеукраїнської федерації гольфу, в державі налічується не більше 200 професійних гольфістів, а хоча б раз в житті грали в гольф лише 15 тисяч осіб. При цьому кількість українців, які мають бажання навчитися грі, наближується до 25 тисяч осіб, що безумовно відкриває значні перспективи для туроператорів, які наважаться на освоєння цього нового ринкового сегменту.

Ресурси гольф-туризму в Азії

Азія займає третє місце в світі по рівню розвитку індустрії гольфу і є одним з найшвидших зростаючих регіональних ринків гольф-туризму. Розміщення гольф-полів в азіатських країнах характеризується великою нерівномірністю. Якщо в середньому по регіону на 100 тис. жителів

доводиться 0,1 стандартного 18-лункового поля, то по окремих країнах розкид значень цього показника складає більше 1000 разів.

Найкрупніший ринок гольфу склався в Японії, яка зіграла вирішальну роль в розповсюдженні в Азії цієї гри. До другої половини 1990-х рр. спочатку в Японії, а потім у ряді країн Південно-Східної Азії гольф затверджувався як елітарний вид спорту і ексклюзивний продукт. Він був доступний лише вибраній частині суспільства, яка могла сплатити членство в гольф-клубі та придбати елітарну нерухомість в його межах. Азиатська модель розвитку гольфу зазнала корінні зміни в результаті валютно-фінансової кризи кінця 1990-х рр. Опинившись перед загрозою банкрутства, клуби були вимушені відкрити доступ до гольф-полів всім охочим за помірну плату. Наприклад, у 2001 р. в гольф-клубах і на курортах, розташованих в передмістях столиці Малайзії Куала-Лумпур, раунд гри на 18-лунковому полі, включаючи оренду гольф-кара і харчування, коштував 15,5 дол. в робочі дні і 42 дол. по вихідним.

Із зміною бизнес-модели азиатська індустрія гольфу отримала новий поштовх до розвитку. Зростає популярність гри в регіоні, збільшується об'єм інвестицій в будівництво гольф-полів. За даними журналу «Азиатський гольф», в 1998 р., в розпал кризи в регіоні (без урахування Японії) налічувалося 3,8 млн. гольфістів і більше 1200 полів. На теперішній час число гравців становить близько 7 млн. чоловік. Багато країн перейшли до проведення спеціальних рекламних кампаній по залученню любителів гольфу. Наприклад, Таїланд, що просуває на ринку сімейні гольф-тури, в 2009 р. зареєстрував 350 тис. прибуттів туристів-гольфистів з-за кордону. Філіппіни поставили мету розширити ринок гольф-путешествий до 30 тис. поїздок в рік, переважно з Японії, Південної Кореї, Тайваню, Сянгану (Гонконгу) і Сінгапуру. Для цього був розроблений пекідж-тур, що включає навчання гри в гольф, відвідини казино і похід в гори. «Гольфоманія» охоплює все нові країни Азії. У 1990-і рр. вона охопила Китай, де в 2009 р. налічувалося 200 гольф-полів, а число гравців неухильно зростає.

Початок XXI ст. на світовому ринку гольф-туризму відмічений загостренням конкуренції між традиційними і новими напрямками подорожей. Зміцнюються позиції країн Близького Сходу, головним чином

ОАЕ, що запозичили американську модель індустрії гольфу. У Африці основним центром гри в гольф є ПАР. Деякі її поля входять в список кращих в світі і привертають туристів-гольфистів з Великобританії, Німеччини, Швейцарії і інших країн світу. Не можна не відзначити зусилля Єгипту, Марокко, Тунісу і Кенії по просуванню гольф-продуктов на туристському ринку. У Австралії і Океанії йдуть процеси формування національних кластерів індустрії гольф-туризму. Латинська Америка, не дивлячись на украй вузький ринок гольфу (один гравець доводиться більш ніж на 3000 чоловік), стрімко нарощує пропозицію і відкриває в середньому 12–15 гольф-полів в рік.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Дослідіть географію центрів розвитку гірськолижного туризму в світі та в Україні.
2. Охарактеризуйте географію центрів та регіонів розвитку дайв-туризму в світі та в Україні.
3. Проаналізуйте особливості розвитку центрів гольф-туризму в регіонах світу.
4. Надайте географічну характеристику екстремального та пригодницького туризму в Україні та регіонах світу.

Розділ 9. Географія культурно-пізнавального та подієвого туризму

9.1. Географічна характеристика культурно-пізнавального (екскурсійного) туризму

*9.2. Географічна характеристика подієвого туризму.
Класифікація подієвого туризму*

9.1. Географічна характеристика культурно-пізнавального (екскурсійного) туризму

Географія культурно-пізнавального туризму – це територіальна організація тієї частини туристичної сфери, яка дасть змогу тим, хто відпочиває, здійснювати спостереження за навколишнім середовищем, а це, в свою чергу, допоможе здобувати знання безпосередньо у спілкуванні з довкіллям.

Культурно-пізнавальний туризм – це подорожі з метою ознайомлення з культурою країн світу: пам'ятниками архітектури, історії, мистецтва, археології тощо. В широкому розумінні культурно-пізнавальний туризм включає в себе не тільки пам'ятки археології, культури, архітектури чи мистецтва.

Загальна характеристика об'єктів культурно-пізнавального туризму наведена в табл. 1.9

Таблиця 1.9

Зміст культурно-пізнавального туризму

Вид	Туристські об'єкти
1	2
Літературно-художній туризм	відомі діячі та твори літератури, театру, кіно та ін.
Історико-археологічний туризм	пам'ятки людської цивілізації і соціально-економічної культури; стародавні міста, руїни стародавніх міст; пам'ятки оборонної архітектури (фортеці, оборонні стіни і вали, місця битв тощо)
Військово-історичний туризм	пам'ятники присвячені військовим подіям, військові музеї; музеї, присвячені окремим військовим битвам і цілим війнам; меморіали
Історико - архітектурний туризм	архітектурні ансамблі, палацові комплекси, малі архітектурні форми (будівлі, бвежі, арки, зали, пантеони, мавзолеї, меморіальні печери, обеліски); гідротехнічні споруди (дамби, канали, гідроелектростації); портово-промислова архітектура; рекреаційна архітектура

1	2
Релігійно-пізнавальний туризм	культові споруди і храми
Культурно-етнографічний туризм	традиції, обряди, свята, народні промисли, національна кухня, традиційні житла, одяг, танці, колекції етнографічних музеїв
Природно-пізнавальний туризм	Національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, біосферні резервати, природні заповідники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки

Лідери за кількістю об'єктів Всесвітньої культурної спадщини, та відповідно культурного туризму: 45 – Італія; 42 – Іспанія; 40 – Китай; 35 – Франція; 33 – Німеччина; 31 – Мексика; 28 – Індія; 28 – Великобританія; 24 – Росія; 21 – США.

Культурно-пізнавальний туризм концентрується переважно в містах з багатою історією. Найбільш відомі культурно-історичні центри зосереджені в Європі та Азії – Париж, Рим, Венеція, Флоренція, Лондон, Прага, Єрусалим, Пекін.

Європейські музеї – справжні скарбниці мистецтва. Серед найбільш відомих і відвідуваних: Лувр (Париж), Національна галерея (Лондон), Ермітаж (Петербург), Прадо (Мадрид), Національна галерея (Берлін), Галерея Уффіці (Флоренція), Художньо-історичний музей (Відень). Щороку в світі з'являються нові музеї, нерідко з вельми екзотичними експонатами. Своєю незвичністю вони приваблюють натовпи туристів: музей картоплі (село Оттерап, Данія), музей саун (містечко Муурума, Фінляндія), музей Нессі (графство Івернесс, Великобританія), музей загадок (Пече, Угорщина), музей сміття (Нью-Джерсі, США), музей чортів (Каунас, Литва), музей мишоловок (Марктобердорф, Німеччина), музей дзвонів (Углич, Росія).

Об'єктами освітніх екскурсій стають «чудеса», створені людиною, що демонструють досягнення технічного прогресу. Наприклад, знаменита башта, творіння А. Г. Ейфеля, яка прикрашає Париж з 1889 р. Ейфелева вежа - найбільш відвідуваний об'єкт у світі.

Літературно-художній туризм. Відомі діячі літератури та мистецтва і їх твори можуть бути провідним чинником залучення іноземних туристів. Наприклад, у багатьох туристів Верона асоціюється з героями знаменитого твору У. Шекспіра «Ромео і Джульєтта»; багато туристів, які відвідують Лондон, прагнуть побачити будинок відомого Шерлока Холмса. Столиця Австрії – Відень дбайливо зберігає пам'ять про свого знаменитого земляка В.А. Моцарта, регулярно проводить музичні фестивалі на його честь, що приваблює безліч туристів. Об'єктами такого напряму в культурно-пізнавальному туризмі також можна вважати і літературні музеї, музеї-квартири, бібліотеки, театри тощо.

Десятку найвідвідуваніших міст світу за кількістю любителів літературного туризму очолив Лондон. Лондону поступаються лише Париж, Нью-Йорк, Рим і Санкт-Петербург, які також увійшли до десятки міст, багатих літературними пам'ятками.

Самими відвідуваними бібліофілами містами у світі є (також вказується ім'я відомого автора, який прославив місто):

Лондон – Чарлз Діккенс;

Стратфорд-он-Ейвон – Вільям Шекспір;

Единбург – Артур Конан Дойл;

Дублін – Джеймс Джойс;

Нью-Йорк – Артур Міллер;

Конкорд, штат Массачусетс – Луїза Мей Алькотт;

Париж – Віктор Гюго;

Сан-Франциско – Аллен Гінсберг;

Рим – Вергілій;

Санкт-Петербург – Федір Достоєвський.

Історико-археологічний туризм є дуже популярним і передбачає ознайомлення туристів з пам'ятками археології, місцями розкопок, руїнами стародавніх міст тощо. Під час таких поїздок туристи не лише можуть прослухати лекцію професійного археолога, але і доторкнутися до предметів сивої давнини. В Європі археологічний туризм поширений в Греції, Німеччині, Швейцарії, Іспанії, Франції, Англії, Ірландії, Швеції, Чехії, Шотландії, Австрії, Італії. Слід зазначити, що туристичні фірми цих

держав, пропонуючи археологічні тури, постійно розміщують в інтернеті інформацію з описом маршрутів та ілюстраціями пам'яток. Цікавим відгалуженням археотуризму став підводний археологічний туризм, який дає можливість подорожувати крізь віки цивілізації і культури затонулих міст.

Найпопулярніші археологічні тури – це Ізраїль, Єгипет, Ліван, Індія, Монголія, Ірак, Мексика, Перу. Великі любителі археологічного туризму – американці та німці, як правило, таким туристам 25–35 років, часто це менеджери та офісні працівники, які люблять проводити свій час активно.

Серед чинників, що гальмують його розвиток, часто зазначають поганий стан безпосередньо туристських об'єктів, а також транспортну недоступність багатьох з них.

Військово-історичний туризм. Тісно пов'язаний з попереднім підвидом. Багато об'єктів, наприклад, залишки військових укріплень, місця базування військових частин, актуальні як для історико-археологічного туризму, так і для військово-історичного.

Ідея військово-історичного туризму полягає в тому, щоб зібрати максимум інформації про різні періоди історії. В Україні до військово-історичного туризму також відносять замки, і пов'язані з ними військові дії, а також фортифікаційні споруди, місця відомих битв, ДЗОТи, ДОТи, окопи, залишки техніки, бункери, великі оборонні лінії часів I та II світових воєн, музеї зброї, танки та військова техніка, місця поховання загиблих воїнів.

Військово-історичний туризм також охоплює такі напрями, як військові музеї; музеї, присвячені окремим військовим битвам і цілим війнам; меморіали, пам'ятники, місця боїв і історичних битв для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів. Найбільш динамічно розвивається військовий туризм у таких країнах, як США, Росія, Ізраїль, Франція, Україна, Чехія, Німеччина. В Україні мілітарі туризм активно розвивається в Карпатах, зокрема в Закарпатті.

Історико - архітектурний туризм. Є, мабуть, найбільшою складовою культурно-пізнавального туризму і об'єднує такі об'єкти, як архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки древнього планування й забудови міст і інших населених пунктів, спорудження цивільної та промислової архітектури, а також пов'язані з ними добутки монументального та садово-паркового мистецтва. Такі об'єкти, як правило перебувають у задовільному стані та необов'язково їх вік налічує сотні років.

До десяти архітектурних столиць світу портал askmen.com відніс міста, в яких домінує античний, класичний, модерний чи постмодерний стиль або їхнє поєднання.

1. Барселона, Іспанія.
2. Париж, Франція.
3. Чикаго, США.
4. Берлін, Німеччина.
5. Шанхай, Китай.
6. Рим, Італія.
7. Флоренція, Італія.
8. Афіни, Греція.
10. Бразилія, Бразилія.

У рейтинг найпопулярніших архітектурних напрямків світу входять такі країни:

1. Китай. Китайська архітектура занадто різноманітна, вона зазнала такі масштабні зміни після правління численних династій. Свій відпочинок в Китаї всі туристи планують з обов'язковим відвідуванням Великої Китайської стіни і красивих пагод. Але це далеко не весь архітектурний стиль, яким може здивувати туристів Китай. Теракотові воїни в мавзолеї Цинь Ши Хуан, Висячий храм, Заборонене місто, Імператорський палац Шеньян, Храм Неба, Велика пагода диких гусей, Храм Конфуція в Нанкіні - це далеко не весь перелік дивовижних за красою архітектурних пам'яток Китаю.

2. Єгипет. На архітектуру цієї країни сильно вплинуло ісламське правління. Тому в центральних районах міст тут можна побачити таку велику кількість мечетей та інших релігійних пам'яток ісламу. Кожен

турист бажає побачити в Єгипті піраміди в Гізі і Великого Сфінкса, фортеця Бухен, Храмований комплекс в Карнаке, Храм Луксорі, село Дейр-аль-Медіна тощо.

3. Франція. Ейфелева вежа та Лувр архітектурними чудесами світу. До інших цікавих з точки зору архітектурних красот місць Франції відносять каплицю Мон-Сен-Мішель, розташовану на вершині крутої кручі, міст Мійо, вагою 36 000 тонн, оперу Гарньє, Шато де Шамбор, вежу Carpe Diem тощо.

Релігійно-пізнавальний туризм. За своєю суттю є одним з відокремлень попереднього виду культурно-пізнавального туризму, хоча, як зазначалося вище, цей підвид може також розглядатися і в рамках релігійного туризму в цілому. По суті, культові об'єкти, що цікавлять релігійних туристів-прочан, є і найбільшими архітектурними шедеврами. Проте, об'єднання з попереднім видом не є актуальним, оскільки принципи організації турів історико- архітектурного і релігійно-пізнавального туризму істотно відрізняються. Релігійний (паломницький) туризм також існує і активно розвивається на сучасному туристському ринку, проте варто враховувати, що цілі пілігримів зовсім не пізнавальні: вони прагнуть бути ближче до Бога, а така духовна близькість не обов'язково передбачає наявність архітектурної споруди з грандіозним внутрішнім убранням.

Культурно-етнографічний туризм. Хоча нині висловлюється думка про виділення етнографічного туризму в окремий напрям, насправді це форма культурно-пізнавального відпочинку, що передбачає відвідування туристами місць проживання етнічних груп, тобто людей, які розмовляють однією мовою, визнають своє єдине походження, звичаї, устрій життя, традиції, що зберігаються протягом тривалого часу. Також цей напрям у туризмі передбачає безпосереднє спілкування туристів з представниками етнографічних груп; присутність або активна участь в традиційних для даного етносу заходах. Етнографічний туризм, по суті, поєднує в собі декілька складових, притаманних таким видам як релігійно-пізнавальний, історико - архітектурний, історико-археологічний та ін.

Етнічний туризм може бути як внутрішнім (наприклад, відвідування глибинки міськими жителями з метою ознайомлення з архаїчними говорами, фольклором, побутом, культурою і мовами автохтонних народів), так і зовнішнім, який пов'язаний з відвідуванням історичної батьківщини або місць народження родичів. Останній різновид часто називається ностальгічним туризмом, який отримав досить широке поширення у ряді регіонів світу — Ізраїль, Вірменія, Греція, Україна, Італія. Говорячи про ностальгічні тури, можна виділити один з підвидів такого туризму, як відвідування родичів і друзів (*relative & visitors tour*). Але цей вид туризму, підходить не для всіх людей, більшість — це ті, хто має родинні зв'язки із землями, на які вони їдуть.

Чудові умови для етнографічного туризму є в країнах Африки, Америки, Південно-Східної Азії, Австралії, Океанії, в північних і східних районах Росії. Найбільш успішно етнографічні подорожі розвиваються в США, де культура американських індіанців стала невід'ємною частиною індустрії туризму. Маршрути подорожей для етнографічного туризму розробляються на **основі** знань досвідчених мандрівників і етнографів, тому вони дуже насичені, цікаві й пізнавальні. Гідами на маршрутах глибокого туризму виступають мандрівники по екзотичних регіонах, етнографи, історики, культурологи, для яких подорожі - це спосіб життя.

Теми і мети подорожі визначають географію маршрутів етнографічного туризму. Спілкування з шаманами і чаклунами, сходження на Еверест і Кіліманджаро, подорож слідами дослідників Африки, пошук таємниць древніх інків у Перу або слідів зниклої цивілізації в Камбоджі, пошук Шамбали - це активний відпочинок для справжніх цінителів етнотуризму. Тури на Схід (Тибет, Непал, Китай) - це осягнення різних духовних традицій і релігій, практика йоги, відвідування даоських і буддійських монастирів.

Етнотури по Європі (Ірландія, Ісландія, Іспанія) теж мають свій шарм і «родзинку», як і тури по Росії (наприклад, подорож на Алтай до мегалитическим спорудам на пошуки міфічної країни Гіпербореї).

Природно-пізнавальний туризм. Даний вид туризму багато вчених виділяють в окремий напрям, проте низку його об'єктів активно використовують в пізнавальному туризмі. Така думка має право на

існування, оскільки екологічний (зелений, стійкий) туризм передбачає відхід людини від міського середовища, єднання з природою, насолоду самим фактом перебування в природному середовищі. По суті, основними об'єктами зеленого туризму можна вважати ліси, поля, луги, річки, озера, гори тощо. Природно-пізнавальний туризм має більш вузьку специфіку, і як основні туристські об'єкти розглядає особо-охоронювані природні території.

Відвідування природних об'єктів пред'являє особливі вимоги до туристської інфраструктури. Наприклад, гейзери повинні бути обгороджені леерами, прокладені стежки з настилами (Долина гейзерів на Камчатці). Для огляду лежбищ морських звірів роблять закриту галерею для підходу туристів і оглядову вежу. Водоспади обладнують оглядовими майданчиками з леерами, канатними дорогами (Ніагарський водоспад). До пізнавального туризму відноситься обліт мальовничих територій, наприклад, гірських або вулканічних районів, потужних каньйонів (каньйон річки Колорадо в США - Великий Каньйон).

9.2. Географічна характеристика подієвого туризму

Подієвий туризм – напрям порівняно молодий і надзвичайно цікавий. Основна мета поїздки приурочена до певної події. Унікальні тури, що поєднують в собі традиційний відпочинок і участь у найвидовищних заходах планети, поступово завойовують все більшу популярність. Подієвий туризм – це атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головна особливість подієвого туризму – безліч яскравих неповторних моментів. Це перспективний вид туризму, що динамічно розвивається.

Цільова аудиторія подієвого туризму – це забезпечені туристи з доходом вище середнього, а також компанії, що складаються з декількох пар. Подієвий туризм можна класифікувати за масштабом події (національного або міжнародного рівня) і за тематикою події.

Слід зазначити, що подієвий туризм є унікальним видом туризму, так як він невичерпний за змістом. Ряд експертів вважає, що в недалекому майбутньому число учасників подієвих турів перевищить

число учасників екскурсійних турів. Цікавою складовою в цьому виді туризму може вважатися розважальний напрям. Це досить новий підвид туризму, який набуває з кожним роком все більшу популярність і передбачає відвідування туристами спеціально обладнаних тематичних парків. Наприклад, парки-мініатюри, Міні-Європа (Брюссель, Бельгія), Мініатюрк (Стамбул, Туреччина) та інші. Багато парків поєднують пізнавальну складову з розважальною, наприклад, Парк Авентура (Іспанія), де в мініатюрі відтворені особливості пейзажу, характерні історичні сценки, костюмовані персонажі: «Полінезія» з її пальмами, хатинами, папугами і атракціонами; «Мексика» з нескінченною фієстою, буррітас і фахітас з ресторану «Ла Кантіна» і обов'язковими атрибутами - сомбреро і пончо в крамницях. Атракціони мають також специфічне національне забарвлення: один з кращих атракціонів – старовинний потяг ковбойських часів на півдні Сполучених Штатів і Мексики. У парку можна почути обрядові співи, побачити шоу китайських акробатів, канкан в «салуні», відвідати театр магії тощо. Також приваблюють мільйони туристів і звичайні парки розваг із безліччю атракціонів: Діснейленд, Європа Парк тощо.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Назвіть особливості розвитку центрів культурно-пізнавального туризму в туристських регіонах світу та в Україні.
2. Надайте географічну характеристику центрів подієвого туризму в світі та в Україні.
3. Наведіть приклади об'єктів історико-культурної спадщини світового та національного значення.
4. Охарактеризуйте ресурси країн світу для подієвого туризму.
5. Назвіть історико-культурні пам'ятки України, які знаходяться у спадщині ЮНЕСКО.

Розділ 10. Географія ділового туризму

10.1. Видова структура ділового туризму

10.2. Географія центрів ділового туризму в Україні та світі

10.1. Видова структура ділового туризму

Останнім часом в усьому світі прискореними темпами розвивається діловий туризм, оскільки він є найбільш прибутковим і має величезне значення для приймаючої країни з економічної точки зору. Діловий туризм – це порівняно нове явище, він зародився в 80-х роках XX ст., на хвилі глобалізації і пов'язаною з нею інтенсифікацією ділових, наукових та культурних обмінів, а також зміною частки середнього класу. За цей час в індустрії ділового туризму склалася стійка організаційна структура, з'явилися і оформилися асоціації, наукові і навчальні заклади, спеціалізовані друковані видання. Щорічно в світі здійснюється більш як 100 млн. бізнес-подорожей, що складає 20% від усіх туристичних подорожей. Діловий туризм є одним з найприбутковіших і перспективних видів туризму, який характеризується високим і стабільним ростом та відносною стійкістю до впливу економічних, політичних, кліматичних, погодних та інших чинників. Він є комплексним фактором розвитку на глобальному та локальному рівнях, і має значення:

економічне, оскільки сприяє розвитку економіки світу в цілому і країн (регіонів), зокрема;

соціальне – розвиток ділового туризму обумовлює створення нових робочих місць і підвищення рівня освіти;

культурне – сприяння ділового туризму в пізнанні навколишнього світу, країн і націй, встановлення взаєморозуміння, співробітництва між країнами;

інноваційне – розвиток ділового туризму супроводжується активним застосуванням нововведень.

Отже, у державних програмах розвитку економіки багатьох країн він на пріоритетних місцях. Майже 50% доходів авіакомпаній, 60% доходів

готелів складає обслуговування саме цієї категорії туристів. Поїздки відбуваються з метою відвідування об'єктів, що належать фірмі або представляють для неї особливий інтерес; для проведення переговорів, для пошуку додаткових каналів постачання чи збуту тощо. Цей вид туризму вимагає найрізноманітнішого сервісу, значної кількості додаткових послуг та якості їх надання. Звертання до туристичних фірм у всіх подібних випадках дозволяє організувати поїздку з найменшими витратами, заощаджуючи час. Крім того, до сфери ділового туризму відноситься організація різних конференцій, семінарів, симпозіумів тощо. У таких випадках великого значення набувають спорудження при готельних комплексах спеціальних залів, установка устаткування для зв'язку.

Діловий туризм – це складне поняття. В його структурі виділяють два сегменти – класичні ділові поїздки (КДП), і сегмент назву якого утворює англомова аббревіатура – "MICE" (переговори (Meetings), інсентив-заходи (Incentives), конференції (Conventions), виставки (Exhibitions)). Діловий туризм дуже багатогранний. Два його сегменти відрізняються як за змістом, так і за формальними ознаками. За цільовими установками КДП – це «робота на виїзді» (командировки з певними службовими цілями – реалізація бізнес функцій компаніями та фірмами) або поїздки для укладання нових контрактів в галузі бізнесу. MICE-заходи – це, як правило, «обслуговування» бізнес-діяльності фірми (обмін досвідом, презентація товарів та послуг, підготовка майбутніх договорів тощо), тобто це робота на перспективу, або здійснення допоміжних функцій (заохочення співробітників тощо). Цільові відмінності відображаються в специфіці організації КДП і MICE-поїздок. Концепція поїздки в сфері MICE значна складніша, ніж концепція КДП. Для її розробки запрошуються спеціальні компанії-організатори, на відміну від КДП, яка розрахована на невелику кількість учасників (її можна назвати індивідуальною), MICE-заходи збирають, як правило, широкі коло осіб. В цілому структура ділового туризму багатогранна: ділові поїздки приймають найрізноманітніші форми, поєднуються між собою (одна поїздка може переслідувати декілька цілей), комбінуватися з

загальноприйнятими формами класичного туризму та рекреацією. Іноді важко відділити один сегмент ділового туризму від іншого.

Експерти відзначають наступні тенденції розвитку вищезазначених складових MICE в найближчому майбутньому:

як і раніше превалюватимуть індивідуальні ділові поїздки і їх кількість продовжить неухильно зростати;

підвищуватиметься попит на відвідини різних галузевих виставок;

буде чітко простежуватися ріст конгресного туризму, при цьому все більше будуть затребувані послуги з організації мінівиставок, презентацій, а також семінарів і тренінгів під час проведення конференцій;

досить бурхливими темпами розвиватиметься сектор інсентів-туризму;

зберігатиметься тенденція скорочення тривалості ділових заходів до 2-3 днів і середньої кількості учасників.

До особливостей ділового туризму можна віднести те, що специфіка даного виду туризму проявляється у взаємовідносинах між туристами і організаторами – професіоналами організації ділових поїздок, тобто по суті в алгоритмі створення продукту ділового туризму. В ньому задіяні шість груп учасників:

1. туристи;

2. постачальники туристських послуг (засоби розміщення та харчування, підприємства транспорту, об'єкти проведення заходів, розваги);

3. розпорядники або планувальники зустрічей, які планують заходи і вирішують організаційні питання: визначають цілі і зміст зустрічей, проводять переговори, здійснюють фінансовий контроль, приймають рішень про непередбачені витрати тощо. Ці функції можуть виконувати внутрішні департаменти будь-якої корпорації, незалежні спеціалізовані компанії або туристичні фірми;

4. менеджери напрямків, або професійні організатори зустрічей, ті що організовують прийом та обслуговування делегацій на місці.

5. професійні організатори MICE-заходів – спеціалізовані компанії з організації різного роду зустрічей, які формують пакет послуг

постачальників та посередників – «конференцпакет» і пропонують його діловому туристу. Вони є центральною фігурою процесу створення продукту ділового туризму;

6. різного роду посередники (туроператори, турагенти, спеціалізовані MICE-посередники, що забезпечують технічну підтримку ділового заходу, підрядчики тощо). Особлива роль в розвитку ділового туризму належать конвеншн-бюро – спеціалізовані маркетингові компанії, які представляють і просувають туристську територію на ринку подорожей. Ці MICE-посередники володіють повною інформацією про інфраструктуру ділового туризму, індустрію гостинності, компанії, що спеціалізуються на обслуговуванні ділових туристів, і всі заходи, що відбуваються в даному місці.

Як вже зазначалося, щорічно в світі здійснюється понад 100 млн. бізнес поїздок. Їх територіальний розподіл характеризується крайньою нерівномірністю. Велика частина туристів із службовими цілями прямує до Європи. У структурі ділових поїздок на європейському континенті переважають відрядження бізнесменів, конгрессніє тури, поїздки на виставки і ярмарки, інсентів тури для фірм, що служать.

Посідаючи перше місце в світі по числу прибуттів і витратам на діловий туризм, Європа проте поступово втрачає лідируючі позиції на цьому сегменті туристського ринку. По темпах зростання ділового туризму вона відстає від інших регіонів миру, причому розривши між ними збільшується. Особливо наочно ця тенденція виявилася на початку 1990 х рр. В умовах економічного спаду фірми перейшли до політики жорсткої економії. Вони скорочували кількість відряджень, об'єднуючи декілька поїздок в одну, вводили вдосконалені системи зв'язку для вирішення більшості питань на місці, бронювали недорогі засоби розміщення і набували авіаквитків із знижкою. На відміну від європейських американські фірми продовжували нарощувати об'єми фінансування. Не дивлячись на нестабільний економічний стан, вони збільшили витрати на ділову частину поїздки, економлячи на організації відпочинку і розваг бізнесменів.

Типовий турист, мандрівний із службовими цілями, - чоловік середнього віку з вищою освітою, кваліфікований фахівець або керівний

працівник. Для ділового туризму практично обов'язковою умовою є володіння англійською мовою.

Основний "постачальник" ділових туристів в Європі - Німеччина. Щорічно понад 5 млн німців відправляються у відрядження, з них 3 % виїжджають за рубіж, 21 % подорожує і за межу, і по своїй країні, 76 % здійснюють службові поїздки по Німеччині.

Середня тривалість службової поїздки в країни, розташовані на іншому континенті, складає 12- 13 днів, усередині регіону - 5- 6 днів, а по своїй країні - 3- 4 дні.

Серед європейських держав, що приймають потоки ділових людей, виділяються (окрім Німеччини) Великобританія, Франція, Нідерланди, Італія, Швеція, Швейцарія. Особливе місце займає Бельгія з головним містом Брюсселем, що є одночасно і столицею ЄС. У Франції і Бельгії кожне десяте прибуття здійснюється з діловими цілями, у Великобританії - кожне третє.

Помітну роль на ринку бізнес туризму грають країни Центральної і Східної Європи. З початком перебудови в суспільному і економічному житті вони стали предметом інтересу для ділових кіл Заходу. У першій половині 1990 х рр. на постсоціалістичному просторі цей сегмент туристського ринку розвивався особливо динамічно. Якщо загальне число туристських прибуттів в країни Центральної і Східної Європи збільшилося з 2012 по 2015 р. на третину, то із службовими цілями - на 60 %. В результаті частка бізнес поїздок в туристському потоці в регіон була найвищою в світі - близько 30 % у 2015 р. Виняток становили дві країни: Румунія, де падіння об'ємів ділового туризму в середині 2010 х рр. відбувалося унаслідок зростання темпів інфляції, і Болгарія, яка не могла подолати затяжну кризу у фінансовому секторі економіки і скорочення національного виробництва. У другій половині 1990 х рр. в деяких країнах Східної Європи первинна ейфорія у відносинах із Заходом пройшла і поступилася місцем рівним діловим контактам. Темпи зростання бізнес поїздок сповільнилися. Їх частка у в'їзних туристських потоках скоротилася. Не дивлячись на це, ВТО прогнозує посилення привабливості Центральної і Східної Європи як ринку ділового туризму в перших десятиліттях XXI в.

Стрімко розвивається бізнес туризм на американському континенті. Кожна восьма поїздка в Новому Світі здійснюється із службовими цілями. Основні потоки ділових людей прямують в США, Канаду і Мексику, які лідирують на всіх сегментах туристського ринку в Західній півкулі. У цих країнах в першій половині 1990 х рр. число бізнес поїздок неухильно росло, але різними темпами. У США динаміка службових поїздок вписувалася в загальну картину розвитку міжнародного туризму. У Канаді об'єми ділового туризму збільшувалися повільніше, ніж число прибуттів на відпочинок. У Мексиці темпи зростання бізнес поїздок перевищували аналогічний показник туристських прибуттів в цілому.

Потік ділових туристів набирає силу в Латинській Америці. З підйомом в економіці, розширенням і зміцненням торгових зв'язків багато країн цього регіону зміцнили свої позиції на ринку ділового туризму. Збільшується число прибуттів із службовими цілями до Парагвая, Гватемали, Коста Ріку. У Перу в першій половині 1990 х рр. число прибуттів росло особливо швидко, але з дуже низького стартового рівня, тому це число по колишньому залишається незначним.

В південно-східній Азії перша половина 1990 х рр. характеризувалася зростанням числа службових поїздок, що визначало загальну динаміку туристських прибуттів. У 1995 р. кожна п'ята поїздка в регіоні була діловою. Третина прибуттів доводилася на Сянган (Гонконг), Сінгапур і Тайвань.

У Сянгане число бізнес поїздок за 1990- 1995 рр. зросло удвічі, переваливши за 3 млн. Ця позитивна тенденція була перервана в 1997 р., коли Сянган перейшов під юрисдикцію Китаю. Протягом перших трьох місяців після переходу, з липня по вересень 1997 р., число туристських прибуттів в колишню британську колонію, зокрема із службовими цілями, скоротилося на 32 % в порівнянні з показником за той же період попереднього року. Знизився відсоток завантаження готелів.

Бум ділового туризму в середині 1990 х рр. відбувся в Індонезії. Нова індустріальна країна другої хвилі, вона показувала найвищі темпи зростання прибуттів ділових людей в регіоні і до 1995 р. по числу бізнес поїздок обігнала Тайвань і Сінгапур. Кінець "індонезійському диву" поклав фінансову кризу, що вибухнула в Юго Східної Азії. Він особливо

сильно ударив по Індонезії. Падіння курсу національної валюти і глибокі економічна і політична кризи, що послідували потім, поставили її на край пропасти. Масові безлади, що охопили Джакарту, загроза голодних бунтів - все це привело до згортання ділових зв'язків, відтоку бізнесменів з країни. Трагічні події осені 2002 р. спричинили подальший відтік туристів.

У Африці і на Близькому Сході діловий туризм розвивається нерівномірно. Підйоми і спади в динаміці прибуттів залежать головним чином від політичної ситуації в регіоні. Початок 1990 х рр. був відносно спокійним як на африканському континенті, так і на Близькому Сході, де набирав силу рух за мир. У міру стабілізації положення розгорталася ділова активність. У останні декілька років політична обстановка на Близькому Сході розжарилася до межі. З осені 2000 р. Ізраїль живе на порозі повномасштабної війни. Природно, це спричинило спад не тільки пізнавального, лікувально-оздоровчого і релігійного туризму, але і ділового.

У Африці високі темпи зростання ділового туризму показували Республіка Конго, Зімбабве і Ефіопія. По прибуттям в абсолютному виразі лідирували Єгипет, Південно-Африканська Республіка і Марокко. На Близькому Сході основні потоки ділових людей спрямовувалися в нафтовидобувні країни (Саудівську Аравію і ін.), а також до Ізраїлю і Йорданії.

У другій половині 1990 х рр. політична ситуація загострилася. Ескалація напруженості на Близькому Сході, серія терористичних актів в Африці (загибель туристів від рук ісламських фундаменталістів в Єгипті, вибухи у американських посольств в Кенії і Танзанії) привели до спаду в діловому туризмі. Перспективи його розвитку в обох регіонах неясні.

Конгресно-виставковий туризм є найбільш динамічним сегментом ринку ділових подорожей. Під конгресно-виставковим туризмом розуміють діяльність, пов'язану з організацією конгресів, виставок, ярмарків, конференцій і інших заходів. За статистикою ВТО, частка конгресно-виставкового туризму в загальному об'ємі ділових поїздок складає 10- 12 %. В світі росте інтерес до форумів, конференцій, симпозіумів, нарад, семінарів, а також виставок і ярмарків. Цілі участі в

подібних заходах різні. Учені, бізнесмени, лікарі, діячі культури, туризму і інших галузей (будівництво, легка промисловість, сільське господарство і т. д.) охоче беруть участь в подібних заходах, щоб отримати свіжу інформацію, побачитися з колегами, обмінятися з ними думками і досвідом, провести переговори, відвернутися від звичної обстановки і залучитися до пропонованої культурної програми.

Об'єднання конгресів і виставок указує на те, що це поняття споріднені. Відмінності виявляються на рівні невеликої специфіки, що стосується в основному складу груп і вимог, що пред'являються до інфраструктури приймаючої сторони. Зокрема, однією з основних умов розвитку конгресно-виставочного туризму є вимога закріплення за приймаючим напрямом репутації, що дозволяє йому отримати міжнародне визнання. Зазвичай країни, що успішно розвивають у себе конгресно виставковий туризм, мають репутацію лідерів в науково технічних напрямках, що дозволяє їм привертати в першу чергу фахівців, а потім поступово розширювати круг відвідувачів. Важливою умовою для залучення учасників конгресно-виставкових заходів є ступінь економічного розвитку країни і особливо рівень розвитку нових технологій, транспортної інфраструктури, засобів зв'язку, готельної бази. Участь у виставці - захід витратне, враховуючи вартість площ, перевезення устаткування, відрядження стендистів і інші витрати, тому позитивне рішення на користь вибору конкретної пропозиції ухвалюється після попереднього аналізу переваг, які такий захід здатний дати. До подібних переваг можна віднести вихід на новий ринок з високим споживчим потенціалом, налагодження зв'язків з новими вигідними партнерами, просування продукту фірми на новому ринку.

Конгресний туризмом є різновид виставкового туризму. Виділяти конгресний туризм в невеликий підрозділ доводиться тому, що організація конгресних заходів, що має багато загального з організацією виставкової діяльності, пред'являє декілька інші вимоги до інфраструктури і організаторів. Конгресні заходи дрібніше по масштабу, чим виставкові, але мають більш кваліфікований і вимогливий склад учасників. По прибутковості конгресні заходи поступаються виставкам, оскільки розраховані на меншу кількість учасників. Проте на

відміну від виставок конгреси, особливо міжнародні, орієнтуються на ексклюзивне обслуговування, тим самим забезпечуючи завантаження кращих готелів міста. Конгрес- і конвент готелі, здатні одночасно прийняти до 2 тис. і більш за учасників, стали звичним явищем в Америці, Китаї, Сінгапурі. У Європі середні цифри по цьому виду діяльності - 300 чоловік на один захід, що скромніше, ніж середні показники в США і Азії (де зафіксовані абсолютні рекорди - 5 тис. учасників і більш). Саме на середні цифри орієнтуються організатори конгресів в Європі при виборі приміщень для їх проведення. Сектор попиту конгресного туризму ділиться таким чином: у 55 % випадків ініціаторами конгресів виступають компанії і підприємства, в 45 % випадків - асоціації, федерації і громадські організації. По галузях економіки і промисловості основні замовники - фармацевтична і автомобільна промисловість, фінансові, страхові, комп'ютерні структури. Середня тривалість конгресів складає 2 дні, що з урахуванням дороги і культурної програми збільшує перебування туристів в країні або місті до 4- 5 днів. Статистика свідчить, що останніми роками організатори конгресного туризму стикаються з скороченням числа учасників при одночасному збільшенні середньої тривалості перебування.

Конгресний туризм має одну відмітну особливість - у нього повинен бути крупний корпоративний замовник: уряд, окремі міністерства, крупні корпорації і холдинги. Заходи, організовані на урядовому рівні або за підтримки урядових кругів, здатні у багато разів збільшити свою привабливість, а значить, і коефіцієнт завантаження засобів розміщення. Тому багато організаторів конгресів намагаються заручитися підтримкою урядових кругів для залучення різного роду міжнародних зустрічей на свою територію.

Час активізації конгрес туризму доводиться на осінь. Країни, що орієнтуються на рекреаційний туризм, такі як Туреччина, Греція, Іспанія, Італія, мають розвинену готельну мережу, розраховану на багатомільйонні потоки туристів. В період спаду активності рекреаційного туризму виникають великі проблеми із завантаженням готельної бази. Тому дані країни орієнтуються на організацію великомасштабних конгресів і конференцій в осінній період.

Не дивлячись на зростання популярності азіатського тихоокеанського напрямку, що продовжується, основний об'єм ринку конгресного туризму доводиться на Європу (80 %), де зосереджені кращі професійні кадри, є багата традиція проведення цих заходів. Якщо в 30 е рр. XX в. щорічно проводилося 200 міжнародних конференцій, то в 90 е рр. число конгресів перевищило 8 тис. в рік. Основна їх частина (близько 80 %) доводиться на країни Західної Європи і Північної Америки. Перші три позиції по числу міжнародних симпозіумів і нарад міцно утримують США, Франція і Великобританія. Німеччина, що займає 4 е місце, відома своїми виставками і ярмарками. Їх популярність пояснюється сприятливою кон'юктурою в багатьох галузях промисловості цієї країни, підвищеним попитом на інвестиційні товари і розвиненою інфраструктурою. Так, щорічно в Дюсельдорфі, що вважається одним з центрів світової моди, проходять виставки ярмарку одягу. Сюди з'їжджаються кутюрье з різних країн. Німеччина проводила підсумкову Усесвітню виставку другого тисячоліття "Експо 2000", яка відкрилася 1 червня 2000 р. в Ганновері - відомому конгресному і виставковому центрі. На ній було представлено 189 країн, які розмістилися в 53 павільйонах на площі 170 га. "Експо 2000" не було виставкою в традиційному розумінні. На думку її улаштувачів, це був величезний театр просто неба. Основну частину площі зайняла експозиція на тему "Людство - природа - технологія". Завдяки фантазії її учасників, відвідувачі змогли зробити подорож в просторі і в часі, зануритися у віртуальні світи. Дні проведення виставки були насичені культурними і спортивними заходами.

Найбільшими центрами конгресно виставкової діяльності в Європі і Америці є Амстердам, Барселона, Брюссель, Вашингтон, Відень, Женева, Копенгаген, Лондон, Мадрид, а також Париж і Страсбург. Крім того, щорічно державні і ділові особи з'їжджаються до Давосу (Швейцарія), де проходять форуми по актуальних питаннях розвитку світового господарства. Названі міста мають відповідну матеріально технічну базу і мають в своєму розпорядженні широкі можливості для організації дозвілля іноземних гостей.

Конгреси і конференції проходять в конгрес центрах, готелях, театрах і концертних залах, університетах і інших учбових закладах. У 1980 е рр., коли намітилася тенденція зближення конгрессної і виставковій діяльності, виникла і набула поширення американська модель центру з'їздів. Вона є будівлями, що спеціально зводяться, складаються з великих залів, які можуть бути використані під виставки і одночасно для прийому учасників конференцій.

Останніми роками міжнародні заходи все частіше почали проводити в будівлях, що мають історичне значення: у замках і нетрадиційних спорудах. Користуються популярністю заходи, що проводяться на бортах судів. Часто симпозіуми і конференції проходять в теплий час на березі моря і озер. Учасники таких заходів можуть не тільки працювати, але і у вільний час відпочивати на пляжі, купатися і загоряти. Крім організації і проведення конференцій і семінарів, конгрес туризм включає прийом делегацій, робочих груп, професійних і інших відвідувачів, а також надання широкого спектру додаткових послуг з живлення, розміщення, організації культурної програми. У цьому ключі необхідно підходити до відбору засобів розміщення для організації конгресів і конференцій. Перша і основна вимога, що пред'являється організаторами до готелю, - ємкість номерного фонду, тобто місткість, достатня для того, щоб представники, що все зібралися на конгрес, проживали в одному готелі. Це проста на перший погляд умова стає непереборною перешкодою для багатьох готелів. Іноді група учасників конгресу може скласти тисячу і більш за чоловік. Враховуючи інші броні, а також той факт, що ділові гості віддають перевагу одномісному розміщенню, можна сказати, що список готелів, відповідних поставленим вимогам, стає гранично малий.

Серед спеціальних заходів особливої уваги заслуговують туристські виставки і біржі. Вони проводяться протягом 30 років, їх число росте з року в рік. Тільки у Європі щорічно організовується понад 200 міжнародних туристських виставок і бірж. Найбільшою є Міжнародна туристська біржа, яка проходить в березні в Берліні. Також щорічно протягом 22 років в кінці січня - початку лютого в Мадриді проводиться Міжнародна туристська виставка біржа ФІТЮР. Її особливість полягає в

тому, що саме вона визначає цінові і інші тенденції на ринку туризму в новому сезоні. По тій увазі, яке фахівці і публіка приділяють експозиціям різних країн, можна судити про перерозподіл туристських потоків, розвиток тих або інших центрів туризму.

Щороку в середині листопада в Лондоні проходить Усесвітня туристська виставка. Це дуже престижна професійна виставка, призначена для встановлення прямих контактів між фахівцями з різних країн.

Міжнародна туристська біржа в Мілані відома далеко за межами Італії. По числу експонентів вона змагається з Мадридською і Лондонською біржами, а за стендовою площею поступається тільки Берлінському ярмарку. На Міланську біржу з'їжджаються представники туристського бізнесу зі всього світу.

До п'ятірки найкрупніших туристських ярмарків недавно увійшла Московська міжнародна виставка "Подорожі і туризм" (MITT).

Виставковий рух набирає силу у всьому світі. Збільшується число виставок і ярмарків, розширюються їх географія і круг учасників, стає різноманітнішою спрямованість. В даний час проводяться спеціалізовані виставки готельного і ресторанного господарства, спортивного, екологічного, пізнавального, лікувально-оздоровчого і конгресного туризму, ярмарки туристського і спортивного інвентаря і так далі. За короткий строк цей сегмент туристського ринку став одним з найбільших і стабільніших.

Інсентів туризм

Разом з поїздками на конгреси і виставки діловий туризм включає інсентів тури. Поняття "incentive" (англ.) трактується як спонукальний, такий, що заохочує. Під даним видом туризму мають на увазі поїздки, якими комерційні фірми нагороджують своїх співробітників за високі показники в роботі або мотивують їх до продуктивнішої праці в майбутньому, а також проведення виїзних семінарів, нарад, конференцій. Виділяють два види інсентів турів: індивідуальні тури; виїзні семінари, конференції, ділерські школи.

Перший інсентів тур був проведений в 1910 р. в США компанією National Cash Register Company of Danton. Агенти і ділери компанії були

нагороджені безкоштовною поїздкою в Нью Йорк за відмінні результати в роботі. Початок регулярного використання поїздок у вигляді заохочення був покладений в 60 е рр. XX в. завдяки початку польотів цивільних реактивних літаків.

Інсентів туризм переслідує декілька цілей:

- презентація і просування нового продукту або послуги;
- підвищення продуктивності і якості;
- створення ділерської і агентської мережі;
- формування лояльної і згуртованої команди.

Залежно від цілей виділяють три види інсентів про грам:

- 1) заохочувальні програми;
- 2) мотиваційні програми;
- 3) побудова команди (team building).

Інсентів програма - кращий засіб для заохочення співробітників, службовців, керівників вищої ланки, клієнтів або ділерів, ефект від якого триватиме довгий час.

Відмітною особливістю інсентів програм є те, що вони розробляються виключно індивідуально під конкретного замовника. Ці тури припускають висококласне розміщення і обслуговування на маршруті.

Доля інсентів турів в секторі ділового туризму складає тільки 8 %, а в загальному потоці відвідуючих, наприклад, Іспанію і Францію, "премійовані" туристи займають не більш 5- 7%. Обсяг інсентів турів в доході цих країн істотно вищий. Це пояснюється вищою ціною заохочувальних програм в порівнянні з ціною звичайних турів. Наприклад, щорічний оборот від інсентів туризму в Швейцарії перевищує 460 млн доларів США, хоча інсентівом в цій країні активно займаються не більше 20 туроператорів і близько 230 агентств.

Загальний річний оборот європейського інсентів туризму складає 4,5 млрд доларів США.

Початок використання поїздок у вигляді заохочення за успіхи в роботі був покладений в 60 е рр. XX в. у США. На відміну від інших видів туризму, які, не встигнувши оформитися, ставали надбанням відразу багатьох країн в різних регіонах миру, інсентів досить довго "не покидав"

Новий Світ. Лише у 1970- 1980 е рр., з розширенням потоку премійованих туристів з Америки на старий континент, він охопив Європу, а потім був запозичений і Азією. Саме в цей час в Європі і Азії почали спеціально зводити п'ятизіркові готелі.

Географія інсентів туризму з тих пір практично не змінилася. США по колишньому є основним "постачальником" премійованих туристів. На їх частку доводиться 60 % поїздок до Європи по лінії інсентіва. Про популярність інсентів турів в США говорить випереджаюче зростання витрат американських компаній на заохочувальний туризм в порівнянні з витратами на матеріальне стимулювання праці працівників. Збільшується тривалість інсентів турів. Переважними напрямками заохочувальних турів з США вважаються Мексика, Великобританія, країни Азії і Тихоокеанського басейну.

Отже в інсентів туризмі близько 80 % поїздок доводиться на Європу, 10 % - на США, 6 % - на країни Юго Східної Азії, 4 % - на інші напрями. Рейтинг інсентів напрямів у європейських туристів очолюють Франція, Іспанія, Швейцарія, Австрія, Кіпр, США, а також острови Карибського басейну.

Винагороду поїздкою отримує все більше розповсюдження в Європі. Практика показує, що інсентів тури є кращим стимулятором до праці в порівнянні з будь-яким споживчим товаром. У Великобританії на них доводиться 2/5 загальної суми витрат фірм на винагороду своїх співробітників, у Франції і Германії - майже половина. Вартість інсентів турів варіюється від 500 до 1500 доларів США на людину і навіть вище, а тривалість - від трьох до семи днів. Маршрути заохочувальних поїздок пролягають переважно по території європейських країн: Франції, Іспанії, Швейцарії, Австрії, Кіпру, а також США і островам Карибського басейну.

По даним Європейської асоціації по інсентів туризму, серед основних країн - постачальників заохочуваних туристів по колишньому лідирують США (близько 60 %), Великобританія (20 %) і Німеччина (11 %). Останніми роками виросло число інсентів по сетітелей з Японії. Що стосується російських інсентів груп, то їх в Європі одиниці.

Домінуючим сегментом на ринку інсентів туризму залишаються групові поїздки, не дивлячись на зниження їх частки з початку 1980 х рр.

Число туристів в інсентів групі може коливатися від декількох до 100 чоловік і більш. У половині груп чисельний склад не перевищує 10 чоловік. Інсентів групи комплектуються з працівників виконавчої ланки компаній, співробітників середнього і вищого керівних рівнів, а також рядових споживачів, наприклад постійних покупців. Склад інсентів груп включає керівний персонал (31 %), менеджерів по продажах (20 %), споживачів (26 %), агентів і дистриб'ютерів (14 %).

З розширенням ринку інсентів туризму з'явилися фірми, що спеціалізуються на організації заохочувальних поїздок. Вони надають кваліфіковану допомогу в розробці спеціальних програм стимулювання трудового колективу. За договором з адміністрацією компанії туристська фірма планує і організовує інсентів тури. Дієвість цієї системи заохочення не в останню чергу залежить від того, наскільки вдало вибраний маршрут подорожі. Поїздка повинна бути привабливою для працівників і відповідати їх віку, стану здоров'я, релігійним переконанням і особистим інтересам. Тому турфірма часто передує своїй роботі спостереженням за потенційними клієнтами. Найбільш відомими туристськими фірмами, організуючими заохочувальні поїздки, в США є "Е.Ф. Макдоналд Тревел Компані", "Маріц Тревел Компані" і "Топ Велью Інтерпрайзис".

У простому випадку інсентів тур - це звичайний тур з мешканням в чотирех- або п'ятизірковому готелі і насиченій екскурсійній програмі. Такі стандартні програми, як не дивно, більше всього замовляють американські туристи. Існує і інший різновид інсентів, коли програма поїздки будується відповідно до якої те головною ідеєю. Інсентів операторів пропонують на вибір, як правило, 20- 30 програм по кожній країні. Це може бути турнір по гольфу для інсентів групи в замському клубі, прогулянка на повітряній кулі, пікнік на альпійській вершині, круїз з музично танцювальними вечорами, питуший або гастроном тур.

Рост числа інсентів турів послужив поштовхом до розширення тематики конгресно виставкової діяльності і проведенню спеціалізованих форумів по заохочувальному туризму. Це зростання спричинило організацію університетських курсів підготовки кадрів для даного сегменту туристського бізнесу, сприяв утворенню численних

асоціацій, суспільств і так далі Одним з них є Суспільство посадових осіб у сфері заохочувального туризму (SITE), яке знаходиться в Нью Йорке. У ній полягає 650 членів. В даний час Site налічує 18 комітетів, управляє університетом інсентів туризму, проводить регіональні зустрічі, семінари, торгові виставки.

Експерти відзначають, що інсентів туризм чекає велике майбутнє. У XXI в. він стане головною формою заохочення працівників в провідних галузях світового господарства.

Програми інсентів турів залежать від спеціалізації організаторів поїздки і регіону. Найбільш популярними регіонами для проведення заохочувальних поїздок стають рекреаційні і ділові центри. Як приклад можна привести інсентів тур, організований фінансовою корпорацією ТКБ до Гонконгу.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Визначте поняття діловий туризм.
2. Дайте характеристику видової структури ділового туризму: MICE.
3. Охарактеризуйте центри ділового туризму в туристських регіонах світу та в Україні.

Розділ 11. Географія релігійного туризму та паломництва

11.1. Підходи до визначення релігійного туризму

11.2. Географія релігійного туризму

11.1. Підходи до визначення релігійного туризму

Географія релігійного туризму пов'язана з пізнанням релігійних реліквій і святинь, релігійних вірувань найрізноманітніших етносів у різних регіонах світу. Зміст поняття релігійний у своїй основі містить ставлення людини до Бога, означає віру в нього, релігійну поведінку

людини на Землі, а також ставлення Бога до людини, але переважно в межах конкретної конфесії.

Релігійний туризм належить до найдавніших видів туризму. Його витoki сягають часів формування основних світових релігій. "Релігійний туризм, - зазначає московський дослідник Т. Христов, - це люди, які виїжджають за межі традиційного середовища проживання на термін не більше року для відвідування святих місць і центрів релігій"¹².

У релігійному туризмі прийнято виокремлювати два напрями діяльності - релігійний, пов'язаний з участю у подіях релігійного життя, що здійснюються за допомогою екскурсій, і паломницький, як подорож з метою відвідування святинь і святих місць. Термін *«релігійний туризм»* відображає, передусім релігійно-пізнавальні аспекти або лише пізнавальні, а "паломницький туризм" пов'язаний з мандрівкою виключно з релігійною метою.

У сучасному релігійному туризмі можна виділити наступні форми: паломництво; екскурсійно - пізнавальні тури з релігійної тематики; спеціалізовані тури; місіонерство й науково - релігієзнавчий туризм .

Паломництво – це відвідування вірянами релігійних святинь із метою молитовного спілкування, поклоніння священним об'єктам, безоплатної праці на благо храму або монастиря й інших форм прояву своєї віри. Сам термін «паломництво» походить від слова «palma» - пальма. Ця назва пов'язана зі звичаєм у християн привозити з Єрусалима пальмову гілку.

Польський географ А. Яцковскі вважає, що вживання терміна "паломницький туризм" "...спотворює мотиваційну сторону, переносячи акцент з подорожі, що виникає лише з релігійних потреб, на туристичну подорож, в якій релігійний мотив відсувають, уступаючи місце виключно світським елементам"¹⁸. Тобто, дослідник сумнівається у влучності терміна "паломницький туризм" і вважає за доцільне використовувати у таких випадках термін "паломництво", оскільки це переважно подорожі до святинь або святих місць, де час паломництва заповнений молитвами та медитаціями (лат. *teditatio* - розум, самозаглиблення).

Деякі автори вважають, що паломництво охоплює як суспільні, так і моральні аспекти. З одного боку, людина прагне до кочового життя,

згідно з імпульсом природи, а з іншого - означає відречення на певний час від життєвих цінностей: батьківщини, родини, друзів, стражданнями від втоми і труднощів далекої дороги. Подолання таких перешкод є актом віри, побожності й бажанням до самовдосконалення, що більше стосується пішого паломництва. Однак сучасні паломники користуються різними транспортними засобами, причому, окрім релігійної мети подорожі до релігійних місць, вони можуть мати й інші цілі. Важко уявити, щоби паломник до Святої Землі або Ватикану не відвідав Єрусалима чи м. Рим.

Отже, наявність допоміжних мотивів у паломницькому русі дає підставу стверджувати: виключно релігійні мотиви, зокрема у міжнародних подорожах, не існують у чистому вигляді, хоча вони й не конфліктують між собою. Термін "паломницький туризм" цілком виправдовує себе, оскільки класифікація видів туризму охоплює ціль або групу цілей подорожі як основних, так і додаткових, що формує певну монолітність у сприйнятті збірного поняття "релігійно-паломницький туризм".

Місіонерство - діяльність представників релігійних організацій, спрямована на залучення до свого віросповідання представників інших релігій.

Екскурсійні тури з релігійної тематики - це відвідування найбільш значущих культових об'єктів з метою ознайомлення з їхніми історико - архітектурними та природними особливостями місцевості, де вони розташовані, а також з метою вивчення деяких аспектів релігійної діяльності.

Екскурсійно-пізнавальні тури, що здійснюються у межах релігійного туризму, відрізняються від паломницького терміном перебування і не обов'язковістю відвідування лише релігійних святинь. Релігійні об'єкти (собори, мечеті, культові музеї, духовні центри) - лише частина екскурсійних програм. Екскурсія для паломників має другорядне значення.

Спеціалізовані тури, що тривають зазвичай від 3 днів до 2 тижнів, передбачають, як правило, відвідування обмеженої кількості культових об'єктів строго одного релігійного напрямку, на кожному з яких

передбачене досить тривале перебування. При організації таких турів іноді необхідно отримати дозвіл керівників церкви або конкретного релігійного об'єкта. Дуже часто такі поїздки організовуються за активної участі представників церкви.

Науково - релігієзнавчі тури за основну мету мають глибоке багатостороннє вивчення особливостей конкретного релігійного напрямку або ознайомлення туристів якомога з більшим числом різних релігійних течій.

Релігійно-паломницький туризм, за класифікацією А. Кузишина, розподіляють на¹⁴:

- індивідуальний, сімейний або груповий, з урахуванням кількості учасників і сімейного стану;
- одноденний, короткотривалий (2-3 дні), тривалий (до 15 днів) і довготривалий (понад 15 днів), зауважуючи тривалість подорожі.

За геопросторовою ознакою релігійно-паломницький туризм розподіляють на локальний, регіональний і світовий (міжнародний). Локальному релігійно-паломницькому туризму зазвичай притаманні одноденні подорожі, регіональному - короткотривалі, а світовому (міжнародному) - тривалі та довготривалі. Паломники менше уваги приділяють якості обслуговування на об'єктах розміщення та харчування. Вони переважно зацікавлені у відвідуванні монастирів, храмів, а також освячених місць, які визнаються святими (джерела, ріки, печери, гори та ін).

11.2. Географія релігійного туризму

Географія релігійного туризму – це не лише територіальна організація сфери туризму, метою якої є пізнання сакральних реліквій і святинь, релігійних вірувань найрізноманітніших етносів у різних регіонах світу. Це насамперед пізнання особливо організованого священного простору, дотичність до якого дає змогу і відновити працездатність, і збагатити духовний світ, і відчути стабільність довкілля.

Географія туризму з релігійними цілями пов'язана з регіонами переважного поширення основних релігій — християнства,

мусульманства, іудаїзму та буддизму, а тому має чітко окреслені межі. Незначні туристські потоки спрямовуються за іншими нечисленними релігійними напрямками.

Для географічного вивчення широкої та різноманітної картини паломництва використовується районування. У світі виділяють 11 макрорегіонів паломництва:

- 1) християнська Європа;
- 2) Північна Америка з домінуванням християнства й іншими численними релігіями;
- 3) Латинська Америка з переважанням християнства і місцевими традиційними релігіями;
- 4) Північна Африка з переважанням ісламу;
- 5) Західна і Східна Африка, де панує іслам та існують окремі центри християнства і традиційних релігій;
- 6) Західна Азія з домінантою ісламу й анклавними християнства й іудаїзму;
- 7) Південна Азія, де поширилися індуїзм і буддизм, а також існують центри християнства, джайнізму, сикхізму та ісламу;
- 8) Південно-Східна Азія з переважанням буддизму, ісламу, християнства й анклавними індуїзму;
- 9) Східна Азія з панівним буддизмом, конфуціанством, синтоїзмом й осередками ісламу та християнства;
- 10) Центральна Азія з домінантою буддизму, переважно ламаїзму;
- 11) Середня Азія з пануванням ісламу.

Кожен макрорегіон відомий насамперед світовими центрами паломництва, які приймають міжнародні потоки вірян і часто поєднують релігійну спеціалізацію з функціями адміністративного, промислового, культурного і туристичного центрів. Крім того, у макрорегіонах існують об'єкти релігійного поклоніння національного та місцевого значення.

До світових релігій належать християнство, буддизм та іслам. Ці три релігії виявилися найузагальненішим вираженням сакральної свідомості людини і були звернені не до конкретного представника народу, а до віруючої особи, незалежно від її віку, статі, національності.

Світові релігії, зокрема християнство й іслам, виникли на Близькому Сході, а буддизм - на півострові Індостан, тобто у районах зародження людської цивілізації. Християнство як найпоширеніша світова релігія розгалужується на три головні гілки – православ'я, католицизм і протестантизм. Християнство налічує 1 млрд 928 млн осіб віруючих¹⁶.

Православні християни переважають на більшій частині території України, Росії, Білорусі. Православними також вважають народи таких країн, як Молдова, Румунія, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Греція, Грузія, Македонія, Кіпр.

До популярних православних центрів належать:

свята гора Афон (Греція);

храм святого Лазаря з його гробницею і мощами (Кіпр);

монастир Сопочани із діючою церквою Святої Трійці та фресками XIII ст. (Сербія);

церква Святої Софії, собор О. Невського і церква Святого Пантелеймона (Болгарія);

Сіонський собор, храм Метехі, Монастир Святого Давида (Тбілісі), храм Светі-Цховелі та монастир Гелаті (Мцхе-та) у Грузії;

Києво-Печерська лавра (м. Київ, Україна);

Почаївська Лавра (м. Почаїв, Україна);

Олександрівська, Троїцько-Сергіївська (Росія) та ін.

Католицизм – найчисленніший напрям у християнстві.

Він поширений у Західній, Південній та Середній Європі, а також у Латинській Америці та деяких інших країнах і територіях.

До **протестантизму** належать 36 % всіх християн. Їх найбільше проживає в країнах Європи, а також в США, Канаді, Південній Африці, Австралії, Новій Зеландії та ін.

Для католиків і протестантів найбільшими сакральними реліквіями є: Істинний Хрест (Рим), Свята Кров (Брюгге, Бельгія), Терновий Вінець, Собор Паризької Богоматері (Париж, Франція), Лурд (Франція), Туринська плащаниця (Турин, Італія), Святі Цвяхи (Ітонський коледж, Велика Британія), Ченстохово (Польща) тощо.

Відомі центри релігійного туризму та паломництва:

Рим з Ватиканом – резиденція Папи Римського, які відвідують щорічно близько 8 млн паломників;

Ассизі (Італія), пов'язаний із пам'яттю святого Франциска Ассизького;

Сантьяго-де-Компостела (Іспанія), де спочивають мощі апостола Якова;

Кельн (Німеччина) – тут збудовано один із найславетніших готичних соборів;

Уолсінгем (Англія), відновлений дім, в якому жив маленький Ісус;

Солт-Лейк-Сіті (штат Юта, США) - центр мормонів, де споруджено їхній величний храм, та ін.

Найпопулярнішою святинею світового рівня для християн-паломників є Свята Земля (Ізраїль). Тут паломники відвідують Вифлиєм (храм Різдва Христового), Назарет (Базиліка Благовіщення, Грот Діви – місце Благовіщення), Єрусалим (Ворота Ірода, Левові Ворота, Золоті Ворота, Сіон-Ахі Ворота, церква Святої Анни, церква Плачу Господнього, Гефсиманія - Оливковий Сад, церква Бичування, церква Гробу Господнього) та інші місця.

Буддизм як світова релігія зародився у Східній Індії в середині I тис. до н. е. Водночас це - своєрідне філософське вчення. Від інших релігій він відрізняється тим, що Бог не є окремою особою, а духовним началом, яке може змінювати свій стан ("Будда в собі", "Будда в нірвані")¹⁸. У буддизмі визначають безперервну зміну світу, регулюючи всі процеси законами причини та наслідку. Буддизм поширений у країнах Східної та Швидко-Східної Азії. Він мав великий вплив на культуру східних народів. Так, європейців" які відвідують Китай, вражають численні буддійські храми, монастирі, величні скельні й печерні комплекси. Буддизм став джерелом натхнення для багатьох поколінь поетів, художників, вчених. Одночасно, релігійний туризм у буддизмі, що налічує 325 млн віруючих, дещо відрізняється від християн і мусульман. Вони не здійснюють традиційних паломництв, хоча мають власні центри. Один із них розташований високо в горах Тибету в м. Лхаса. Тут є монастир і палац Далайлами - духовного пастора буддистів. Після поразки 1959 р. національно-визвольного повстання тибетців проти

китайських окупантів змушений емігрувати до Індії. У м. Кан-ді (Шрі-Ланка) розташована друга святиня буддистів – лівий клик Будди. .

Відомий центр паломництва буддистів – м. Бодхгая (Індія). Тут Далайлама щорічно читає лекції. У м. Дхармаса-ла (Індія) розташована сучасна резиденція Далайлами - буддистів Тибету й уряду тибетського у вигнанні.

Іслам серед світових релігій є третьою за часом виникнення і другою після християнства за кількістю послідовників. Мусульман у світі налічується 1 млрд 180 млн осіб. Найбільше їх проживає у Західній і Середній Азії (69 %), та на Півночі Африки (22 %), в Європі (3 %) ¹⁹.

Іслам виник в Аравії у VII ст. н. е. Його появу мусульмани пов'язують із пророком Мугаммедом (Мухаммедом, Магометом), купцем із Мекки (Аравійський півострів), який близько 610 р. оголосив себе пророком, посланцем єдиного Бога всіх арабів – Аллаха. Вчення, проголешене ним, міститься в Корані. Спочатку він виступав із проповідями у Мецці, а згодом – у Медині, де створив міцну мусульманську общину, яка стала центром поширення нової релігії. Іслам дотримується традицій іудаїзму та християнства. Він розподіляється на сунітів (більшість) і шиїтів. Із двох релігійних центрів ісламу найпопулярніша Мекка – її щорічно відвідує близько 2 млн мусульман. Тут розміщена одна з найбільших мечетей світу - Харам байт-Іллах. Усередині мечеті – святилище Кааба: великий куб, складений із гранітних блоків.

Місто Медина розташоване за 300 км від Мекки. Головна мечеть значно красивіша від храму аль Харам. Тут проповідував і похований пророк Муххамед.

Важлива святиня ісламу – мечеть Хайфа Омара в Єрусалимі, що є третьою за значущістю у мусульманському світі.

В Україні релігійне життя бурхливого розвитку досягло після розпаду атеїстичної держави СРСР – у 90-х роках минулого століття. Унаслідок цього зросла кількість первинних релігійних громад, а разом із ними - зареєстрованих релігійних організацій багатьох конфесій, які діють в Україні. Позитивним явищем стала розбудова мережі культових

закладів, зокрема, монастирів, що були завжди відомими релігійними центрами.

Домінуючою релігією в Україні є християнство, на яке припадає майже 95 % віруючих, з них 54,5 % – православні, 18,6 % – католики. Українське християнське паломництво відоме з XI ст. Воно мало складний шлях розвитку, але паломницька традиція збереглася й активно розвивається.

Найбільшими центрами паломництва в Україні є Київ (Свята Софія, Києво-Печерська лавра) і Почаїв (Почаївська лавра). Вони належать до християнських святинь, пріоритетних для українських паломників. Популярні серед віруючих Михайлівський, Володимирівський собори в Києві та ін. Важливим релігійним об'єктом вважають Святогірський монастир у Донецькій області, Красногорську Свято-Покров-ську обитель, Мотронянський та Мгарський монастирі Черкаської області, Спасо-Преображенський собор м. Чернігова, Свято-БорисоТлібський жіночий монастир у Харківській області.

У західному регіоні України до популярних об'єктів українського паломництва належать собор Святого Юри, Успенська церква, Польська катедра у Львові, Крехівський монастир (біля Львова), Гошівський монастир (Івано-Франківська область), Зарваниця, що на Тернопільщині, та ін.

Об'єктами паломницького туризму в цьому регіоні є: Зимненський Святогірський монастир, який височіє на Святій Горі над заплавою р. Луги біля с. Зимне Волинської області; Межиріцький Свято-Троїцький монастир XV-XVII ст. у с. Межиріч на Рівненщині (за 4 км від м. Острога); Корецький Свято-Троїцький монастир XV-XVII ст. на Рівненщині; Дерманський Свято-Троїцький монастир-фортеця XV-XVII ст. (с. Дермань, Рівненська область); Святоуспенська Унівська лавра отців студитів, розташована серед пралісів горбогір'я Гологорів Перемишлянського району (на Львівщині); Лаврський монастир св. Онуфрія (Старосамбірський район Львівської області); Манявський скит - монастир-фортеця (XVII ст.), який став екскурсійно-туристичною візитівкою Івано-Франківщини; Підкамінецький монастир отців студитів

(Бродів-ський район Львівської області), Підземний монастир ус. Страдч Яворівського району Львівської області.

Серед новітніх місць масового паломництва відомий Візенберг – невелике поселення біля містечка Куликів Жов-ківського району Львівської області, а також с. Грушів, де у 1987 р. з'явилася Матір Божа (Дрогобицький район Львівської області).

У с. Заглина, неподалік м. Рава Руська, тече святе джерело під назвою "Маруся". Подібне джерело нуртує в урочищі Вишневець між селами Сілець і Єзупіль на Івано-Франківщині, яке називають "Духова Криниця".

З-поміж чудотворних ікон, які приваблюють паломників, найвідоміші Кристинопольська (Червоноград) чудотворна ікона XVII ст. й ікона Матері Божої Тартаківської в с. Тартаків Сокальського району Львівської області; Симбірська чудотворна ікона; Ікона Матері Божої - покровительки Закарпаття у Мукачівському монастирі; Боронявська чудотворна ікона Божої матері в с. Борожева Хустського району Закарпатської області.

На міжнародному ринку релігійного туризму Україна вже частково використовує свої можливості. Іноземні паломницькі потоки в Україну переважають з Росії, Польщі та Ізраїлю.

Останніми роками зростає паломництво хасидів (містичний напрямок в юдизмі – поєднання з Богом через індивідуальну молитву), засновником якого був Баал Шем Тов із Поділля (с. Меджибіж), а продовжувачем його став правнук цадік (праведник) Рабі Нахман, який помер в Умані 1810 р. і донині вважається учителем хасидів. Основні місця паломництва хасидів - у Черкаській, Житомирській, Київській, Вінницькій областях. Тут не лише діють паломницькі маршрути, а й створюється відповідна туристична інфраструктура.

Світові й вітчизняні сакральні ресурси сприяють зростанню попиту на паломницькі тури, завдяки чому їхня кількість постійно зростає. За приблизними даними, паломників щорічно налічується понад 220 млн осіб, з них 150 млн – християни, 50 – мусульмани, буддисти і 20 млн, – представники інших віросповідань.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Назвіть основні види релігійного туризму.
2. Охарактеризуйте географічні центри релігійного туризму у християнстві.
3. Дайте характеристику географічних центрів релігійного туризму в ісламі.
4. Назвіть центри релігійного туризму у буддизмі.
5. Географія центрів релігійного туризму в іудаїзмі.
6. Охарактеризуйте географічні центри релігійного туризму в індуїзмі.

Розділ 12. Географія міського, сільського та екологічного туризму

- 12.1. Географічна характеристика міського туризму*
- 12.2. Основні підходи до визначення сільського туризму.*
- 12.3. Підходи до визначення та ознаки екологічного туризму*

12.1. Географічна характеристика міського туризму

Даний вид подорожей можна розділити на незліченну кількість категорій. Найбільш важливими з них є культурно-пізнавальне, ділове, подієвий і лікувально-оздоровчий напрямки. В ідеалі міський туризм покликаний не тільки дозволити мандрівникові познайомитися з історико-культурними визначними пам'ятками або провести вдалу бізнес-поїздку, але й дати можливість інтуїтивно зрозуміти, що відрізняє дане місто від всіх інших. У кожного міста є своя власна особа, що породжує його силуети - купола, даху, фасади будинків. Є й незримі компоненти образу, наприклад, Копенгаген міцно асоціюється з казками Андерсена, Відень - з вальсами Штрауса, Санкт-Петербург із рішучим духом Петра I, Севілья з легкою вдачею Дон-Жуана. Любою місто неповторне й унікальний, має свій колорит, характерний міський шум і навіть запах. Емоційно багаті

люди при належній організації міського туризму цілком здатні одержати від поїздки щось більше, ніж просто задоволення або нові знання.

Міста поділяються на дві великі групи:

- міста, де тур-індустрія виконує містобудівну роль (переважно невеликі міста, курорти, Баден-Баден, Карлові Вари);
- міста, де туристична індустрія не виконує містобудівну роль, але є важливими (Маріуполь).

Існують інші класифікації міст – туристичних центрів.

Види міст:

Міста-центри пізнавального туризму

1. Малі міста з історичною спадщиною (Йорк, Оксфорд);
2. Малі міста з історичною спадщиною і об'єктами мистецтва (Венеція, Болонья);
3. Великі міста з історичною спадщиною і об'єктами мистецтва (Афіни);
4. Великі міста з історичною спадщиною, об'єктами мистецтва, сучасними пам'ятками (Барселона);
5. Мегаполіси (Нью-Йорк, Лондон).

Міста-центри ділового туризму

Тяжіють до центрів політичного та економічного життя, мають гарну інфраструктуру, та можливості для розваг та відпочинку. Перш за все, столиці розвинутих країн (Лондон).

Міста-центри подієвого туризму

Можливість провести захід світового масштабу - шанс для розвитку міста та туризму в ньому, приклади, Євро-2012, Олімпіади, Чемпіонати світового масштабу.

Міста-центри лікувального туризму

Прив'язані до природних ресурсних умов. В такі міста раніше їздили переважно туристи третього віку, зараз курорти диверсифікували свої послуги (умови для схуднення, розваг)

Міста-центри релігійного туризму, наприклад, Почаїв, Святогірськ, Київ.

Індустріальний туризм – один з різновидів міського туризму із повною підставою можна вважати екстремальним і небезпечним видом

подорожей. Він полягає в дослідженні різноманітних інженерних конструкцій, створених людиною, найчастіше занедбаних. Мова йде про виробничі спорудження, катакомби, тунелі, десакралізованих релігійних об'єктах, військових шахтах, бункерах, покинутих військових базах тощо. Індустріальний туризм задовольняє потяг до непізнаного, езотеричного, а також дозволяє сталкерам побачити вкрай незвичайні речі. Цей вид подорожей має велика кількість різновидів, але не є масовим у силу своєї екстремальності. Займаються ним, в основному, молоді люди, наділені схильністю до авантюризму й особливими естетичними смаками. Найбільш популярними напрямками індустріального туризму є диггерство, прогулянки по дахах (руфінг), дослідження занедбаних міст і промислових зон. Індустріальний туризм розповсюджений, як у Західних країнах, так й у державах СНД, де після розвалу Радянського Союзу й у зв'язку із кризою, з'явилася безліч покинутих об'єктів і цілих міст.

Дигерами називають людей, що захоплюються дослідженням штучних підземних комунікацій. Мова йде про каналізаційні колектори, дренажні системи, катакомби, занедбаних шахтах, рукотворних підземних руслах рік, промислових тунелях і т.д. Особливий інтерес для дигерів представляє метро, де найчастіше є станції-примари - або вже відпрацювали своє, або так і не добудовані. Такий індустріальний туризм сполучений з ризиком і вимагає спеціального екіпірування й гарної фізичної підготовки.

З меншим, але теж, істотним ризиком для здоров'я сполучено сталкерство – подорожі в мертві міста, їхнє дослідження й пошук артефактів. Такі населені пункти у великій кількості є в Україні, Росії, США, Японії й інших країн. Найбільш відомими й популярними серед вітчизняних сталкерів є міста Прип'ять, Чорнобиль-2, Острогляды (Білорусь), Кадикчан (Магаданська обл.), Колендо (о. Сахалін). Найвідомішими закордонними місцями паломництва сталкерів є занедбані райони Детройта (США), міста Ганкаджима (Японія), Орадур-Сюр-Глан (Франція), Хамберстоун (Чилі), Сан-Жи (Тайвань). Як правило, метою подорожей у міста-примар є одержання споглядального задоволення й фотографування. Такі тури вимагають гарного

екіпірування й засобів захисту від радіації, що здичавіли собак, мародерів й інших небезпек.

Туризм в мегаполісах та його географічна оцінка в умовах глобалізації. Великі міста (мегаполіси) як туристичні центри займають особливе місце в структурі туризму. Ці міста утворюють каркас світової економіки та міжнародного туризму. Всі вони мають більше мільйона мешканців. Інші ознаки мегаполісів як туристичних центрів:

Великі обсяги тур потоків;

Вхідні та вихідні однаково;

Високі темпи росту туристичних прибутків;

Широка географічна структура прибутків;

Туризм має велике значення для економіки цих міст;

Туризм має поліфункціональний характер.

Існує рейтинг туристичних центрів. Всього в цьому рейтингу 12 місць та 30 міст-мегаполісів. На першому місці знаходяться всього чотири міста: Нью-Йорк, Лондон, Париж, Токіо. На другому такі міста як, Чикаго, Вашингтон, Брюссель, Берлін, Сінгапур, Сан-Паулу. На ці міста сумарно приходить 10% всіх туристичних прибуттів в світі. Київ знаходиться на одинадцятому місці.

12.2. Основні підходи до визначення сільського туризму

Зелений (сільський) туризм – це рекреаційні подорожі в сільську місцевість як реакція на "екологічний тиск" у містах.

Європейці давно зрозуміли, що організація відпочинку на селі якщо й не так прибуткова, як на відомих морських і гірськолижних курортах, те стабільний дохід принести все-таки може. Зараз зелений туризм неймовірно популярний у країнах ЄС. За деякими оцінками, сільський туризм у Європі приносить від 10% до 20% від загального доходу туріндустрії.

Сільський зелений туризм – явище багатогранне. Один з його аспектів, через сучасний стан соціально-економічного розвитку країни, – соціальний. Тому сільський зелений туризм варто розглядати як один із

засобів диверсифікованості джерел доходів сільського населення, як компонент комплексного розвитку сільських територій і сільської інфраструктури, а також як один з факторів стратегії подолання бідності в сільській місцевості. Саме тому, у країнах, які розвиваються, сільський зелений туризм усіяко підтримується й заохочується державою, доступ до діяльності в цій сфері максимально спрощений, а суб'єкти, які надають послуги в цій сфері, одержують усіякі преференції, у тому числі й податкові. Другий аспект полягає в одержанні додаткових можливостей для популяризації української культури, поширення знань й інформації про історичні, природні, етнографічні особливості України, що є підставою для визнання сільського зеленого туризму суспільно кошовною й корисною сферою відносин, що заслуговує на всіяку підтримку з боку держави. Виходячи із цього, а також з досвіду європейських країн, класична форма сільського зеленого туризму не стосується більше відомого в Україні поняття - надання готельних послуг. Центральною фігурою в організації відпочинку на селі виступає сільська родина, що проживає в селі, здійснює основну діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, і побічну, - з використанням майна цього господарства для надання послуг у сфері сільського зеленого туризму, а саме: забезпеченням відпочиваючим житлом, харчуванням, ознайомленням з місцевою культурою й традиціями.

Для стійкого розвитку сільського зеленого туризму в Україні необхідно визначити роль і місце державних інституцій, зокрема , Міністерства аграрної політики України, у створенні сприятливого правового середовища для діяльності сільського населення, навчання власників особистих селянських господарств, надання, на умовах конкурсу проектів через програму "Власний будинок", довгострокових пільгових кредитів для створення біфункціонального житла й сприяння в залученні інвестицій для перебудови інфраструктури в селі тощо. Як результат, з'явиться агротуристичний продукт, що буде ідентифікувати український сільський зелений туризм на внутрішньому й міжнародному ринках. Виходячи із цього, центральний орган виконавчої влади в сфері туризму буде піклуватися про питання популяризації відпочинку в

українському селі, розробкою туристичних програм і маршрутів і здійсненні регуляторної політики щодо суб'єктів туристичної діяльності, які надають готельні послуги, екскурсійне обслуговування в сільській місцевості тощо. Одним з елементів механізму розвитку й функціонування сільського зеленого туризму повинні бути надані повноваження (компетенції) Союзу сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні щодо створення добровільної системи категоризації місць розміщення (якості послуг), а також здійснення контролю за дотримання цих норм хазяями.

Відповідно до Закону України "Про особисте селянське господарство" (№742-І, 15.05.03р.) сільський хазяїн, що не є суб'єктом підприємницької діяльності, має право надавати послуги в сфері сільського туризму з використанням майна особистого селянського господарства. Положення даного закону не працюють, що стримує розвиток цієї сфери. Для нормування розвитку сільського зеленого туризму необхідне прийняття Закону України "Про сільський зелений туризм" і здійсненні державою регуляторної функції, спрямованої не на встановлення твердої регламентації діяльності власників особистих селянських господарств, які надають послуги в цій сфері, а на створення системи стимулів, заохочень й умов для наступного розвитку. Наступне зволікання в створенні сприятливого середовища для цієї діяльності або спроби встановити численні вимоги й дозвільні процедури до сільського хазяїна стане відчутною затримкою розвитку сфери сільського зеленого туризму й спричинить наступне нелегальне надання послуг сільського зеленого туризму.

12.3. Підходи до визначення та ознаки екологічного туризму

Провідна серед основних причин зародження екологічного туризму – це навантаження, що підсилюється із за масовості туризму, на природні й культурно історичні ресурси. Це навантаження зростає прямо пропорційно темпам росту туристських відвідувань. Стає очевидним протиріччя між задоволенням туристського попиту й раціональним

використанням туристських ресурсів. Негативні аспекти впливу були відзначені ще в 1970-х рр. З 1973 по 1983 р. у Європі довжина туристських водних маршрутів скоротилася на 40 %, а морських - на 70 %. Площа ушкоджених місць зросла на 60 %.

У міру росту глобалізації світового господарства росли й негативні зміни в геосфері Землі, а саме кліматичні зміни; деградація ґрунту; руйнування екосистем і зменшення біологічної розмаїтості; збільшення забруднення води, ґрунту й повітря; природні катастрофи, викликані діяльністю людини; неконтрольований приріст населення; продовольча безпека й наростання погроз здоров'ю населення; обмеженість запасів енергії й інших природних ресурсів;

В 1996 р. під егідою ЮНВТО була розроблена концепція **стійкого розвитку туризму** в ХХІ в.

Вона базується на наступних **принципах**:

подорожі й туризм повинні допомогти людям у досягненні гармонії із природою;

подорожі й туризм повинні внести свій внесок у збереження, захист і відновлення екосистем;

подорожі й туризм повинні ґрунтуватися на життєздатних моделях виробництва й споживання;

захист навколишнього середовища повинні становити невід'ємну частину процесу розвитку туризму;

проблеми розвитку туризму повинні вирішуватися за участю місцевих органів і зацікавлених громадян;

держави повинні попереджати один одного щодо природних і техногенних нещасть, які можуть торкнутися туристської сфери;

індустрія туризму повинна базуватися на міжнародному праві в сфері захисту навколишнього середовища.

Вплив туризму на природні комплекси буває прямим і непрямим.

Прямий вплив включає:

винищування представників флори й фауни в процесі полювання й рибальства;

знищення природних умов перебування представників флори й фауни шляхом включення природних територій у господарську діяльність;

втручання в природні процеси життєдіяльності рослин і тварин;
привнесення й поширення інфекцій і захворювань через продукти життєдіяльності людини.

До непрямого впливу належать:

зміна природного середовища перебування;
глобальний вплив на компоненти географічного середовища (забруднення ґрунту й поверхневих вод, вирубка лісів і розвиток ерозії, забруднення атмосфери й ін.).

Управляти процесом впливу туризму на природу можна також прямо або побічно. Варіант прямого управління включає: обмеження загального числа відвідувачів, закриття для відвідування особливо коштовних природних об'єктів і територій, використання сучасних технічних засобів і новітніх технологій, що дозволяють мінімізувати забруднення навколишнього середовища. Непрямий варіант керування ґрунтується на зміні поведження туристів шляхом підвищення рівня утворення, виховання поважного, дбайливого й гуманного відношення до місцевих жителів, тваринам і рослинам у відвідуваній ними місцевості. Обидва методи вкрай важливі в цей час для збереження природи й екології.

Екологічний туризм – подорожі до відносно неспотворених або незабруднених областей з унікальними природними об'єктами. Екотуризм - це природний туризм, що включає вивчення навколишнього природного середовища й служить для поліпшення обстановки в цьому середовищі. В основі екотуризму лежить турбота про навколишнє середовище. На перший план виходить організація поїздки з обмеженим числом учасників у природні зони з можливим відвідуванням місць, що представляють культурний інтерес, з метою реалізації різних проектів охорони й раціонального використання природних ресурсів. По визначенню Міжнародної організації екотуризму, "екологічний туризм - це відповідальна подорож у природні зони, області, що зберігають навколишнє середовище й підтримують добробут місцевих жителів".

Для більше глибокого розуміння цього виду подорожей Міжнародною організацією екотуризму вироблено **10 заповідей екотуриста:**

- 1) пам'ятати про уразливість землі;
- 2) залишати тільки сліди, нести тільки фотографії;
- 3) пізнавати мир, у який потрапив: культуру народів, географію;
- 4) поважати місцевих жителів;
- 5) не купувати вироби виробників, що піддають небезпеки навколишнє середовище;
- 6) завжди впливати тільки протоптаними тропами;
- 7) підтримувати програми по захисту навколишнього середовища;
- 8) використати методи збереження навколишнього середовища;
- 9) підтримувати організації, що сприяють захисту природи;
- 10) подорожувати з фірмами, що підтримують принципи екотуризму.

Виділяється цілий спектр **ознак екологічного туризму:**

будь-яка подорож, протягом якого турист вивчає навколишнє середовище;

подорож, у якому природа є головною цінністю;

доходи від екотуризму направляються на фінансову підтримку захисту навколишнього середовища;

екотуристи особисто беруть участь у діях, які зберігають або відновлюють ресурси дикої природи.

Ознаки екологічного туризму базуються на визначеннях екотуризму, які у свою чергу підрозділяються на активні й пасивні. Прикладом активного визначення екотуризму може служити визначення, вироблене Міжнародним суспільством виживання: "Екологічний туризм заохочує верховенство інтересів місцевих жителів у туристському освоєнні території, захищає місцеву флору й фауну й забезпечує місцевих жителів економічними стимулами зберігати навколишнє середовище". До числа пасивних визначень належить наступне: "Екологічний туризм координує, допомагає й стимулює використання культурних і природних туристських ресурсів області (регіону) для місцевого населення й майбутніх туристів".

Узагальнюючи ознаки й визначення екологічного туризму, можна виділити три основних компоненти екотуризму:

1) "пізнання природи", тобто подорож, припускає наявність елементів вивчення природи, одержання туристами нових навичок і знань;

2) "збереження екосистем" має на увазі не тільки відповідне поводження групи на маршруті, але й участь туристів, туроператорів у програмах, заходах щодо захисту навколишнього середовища;

3) "повага інтересів місцевих жителів" припускає не тільки дотримання місцевих законів і звичаїв, але й внесок туризму в соціально економічний розвиток туристських дестинацій.

При відсутності хоча б одного із цих компонентів немає підстав говорити про екотуризм. Узагальнюючи вищевикладене, визначення екологічного туризму може бути наступної: екологічний туризм - це спеціальний вид туристської діяльності, заснованої на туристському попиті, пов'язаної з туристськими потребами в пізнанні природи й внесенні вкладу в збереження екологічних систем при обов'язковій повазі інтересів місцевого населення.

Види екологічного туризму. У наш час виділяють чотири види екологічного туризму:

1. Науковий туризм. Як правило, туристськими об'єктами в таких турах виступають особливо охоронювані природні території, заповідники, заказники, національні парки. У ході наукових екологічних турів туристи беруть участь у різних дослідницьких експедиціях, ведуть польові спостереження. Широко відомі екотури в Латинській Америці: круїзи по Галапагоським островах.

2. Тури історії природи. Це сукупність навчальних, науково культурних і туристських екскурсій, що пролягають по спеціально утворених екологічних маршрутах. Найбільше часто такі екологічні тури організуються по територіях заповідників, національних парків, по туристських територіях й акваторіям. Цей вид туризму особливо популярний у Німеччині, тому його часто називають німецькою моделлю розвитку екологічного туризму.

3. Пригодницький туризм. У нього можна включити наступні тури:

discovery amp; adventure holidays (віддалені регіони);
short destinations (короткострокові тури на велосипедах);
walking amp; trekking (пішохідні маршрути по складній місцевості);
multi activity holidays (подорожі зі значними фізичними навантаженнями);

overland tours (подорожі на спеціально переустатковані для житла автомобілях).

Даний вид екотуризму поєднує всі подорожі, пов'язані з активними способами пересування й відпочинку на природі. До даного виду екологічного туризму також ставляться наступні: альпінізм, скелелазіння, льодолазіння, спелеотуризм, гірський і пішохідний туризм, водний, лижний, гірськолижний туризм, кінний туризм, дайвінг, парашланеризм. Багато хто із цих видів туризму з'явилися недавно й ставляться до спеціального виду туризму - екстремальному.

4. Подорожі в природні заповідники й резервації. Висока атрактивність унікальних й екзотичних природних об'єктів й явищ, що перебувають у заповідниках, залучає безліч туристів. Наприклад, 60 % туристів, що прибувають у країни Латинської Америки, мають на меті відвідування національних парків, природних заповідників і резервацій. Цей вид екологічного туризму найбільш розвинений в Австралії, тому його часто називають австралійською моделлю розвитку екологічного туризму.

Об'єкти відвідування в рамках екологічного туризму можна класифікувати в такий спосіб:

науковий заповідник - охоронювана територія, використовувана для строго наукових цілей;

національний парк - охоронювана територія для захисту видатних природних і ландшафтних об'єктів й екосистем національного або міжнародного значення з метою науки, освіти й відпочинку;

пам'ятник природи - природна або рукотворна культурно історична визначна пам'ятка;

заповідник диких тварин (заказник) - створюється для збереження популяції окремих видів тварин, груп біологічних співтовариств;

охоронюваний ландшафт - виділяється для збереження природних ландшафтів;

ресурсний заповідник - створюється з метою збереження природних ресурсів;

антропологічний заповідник (природна біотична територія) - створюється для збереження природних умов життя й традицій племен і місцевого населення;

керований ресурсний район - створюється з метою стійкого розвитку й відтворення природних ресурсів.

У переважній більшості випадків об'єктом екологічного туризму є національні парки, заповідники й резервації. Національний парк - це туристська територія або акваторія з унікальними природними об'єктами (водоспадами, каньйонами, мальовничими ландшафтами, островами, печерами й т.п.). У деяких випадках національний парк - це аналог заповідника, від якого принципово відрізняється допуском відвідувачів для відпочинку.

Національний парк – це відносно більша область або територія, що характеризується наступними ознаками:

1) одна або трохи екосистем істотно не змінені втручанням людини або його господарською діяльністю;

2) рослинний і тваринний мир відрізняється особливостями, а сама територія становить науковий інтерес і підлягає збереженню й вивченню;

3) місцеві природні ландшафти відрізняються красою природи;

4) компетентна й повноважна влада країни ужила належних заходів для заборони й обмеження господарського освоєння території з метою збереження на ній екологічних, геоморфологічних або естетичних особливостей;

5) відвідування дозволяється тільки в пізнавальних, наукових, освітніх і культурних цілях.

Перший у світі національний парк - Йеллоустонський - було створено в 1872 р. у США. Ініціатором створення національних парків виступила й Канада. В 1885 р. на східних схилах Скелястих гір на території в 26 кв. км був створений національний парк. В 1948 р. був створений Міжнародний союз збереження природи й природних ресурсів

(IUCN). Головні цілі Союзу - планування освоєння й захисти територій тваринного й рослинного миру, проведення наукової, науково дослідницької й культурної діяльності. В 1958 р. ця організація рекомендувала ООН звістки спостереження за проблемою створення й підтримки національних парків. В 1962 р. відбулася Міжнародна конференція по національних парках, у роботі якої взяли участь представники більше 70 держав. В 1972 р. держави - члени ООН й ЮНЕСКО прийняли Другу Всесвітню конвенцію про національні парки. Відповідно до даної конвенції у всіх національних парках господарська діяльність людини істотно обмежена й зводиться або до організації туризму, або до мінімальної підтримки природних умов, регулюванню чисельності тварин. Ландшафти й унікальна природа, рослинний і тваринний мир перебувають у природному стані й захищені від втручання людини. Особливо актуальне створення національних парків в Африці. Уже в XX в. урядами ряду африканських держав були створені національні парки й заповідники, які служать музеями й лабораторіями живої природи. Серед самих більших слід зазначити парки Заїра: Salonga Upemba, Maiko, Virunga. У Замбії створений парк Kafue, у якому є велика кількість бегемотів і чорних носорогів. В 1949 р. у Зімбабве був створений національний парк Hwange. Всесвітню популярність придбав національний парк Serengeti в Танзанії. У центральній частині Кенії створені національні парки Aberdare й Kruger, і де в природних умовах живуть представники п'яти видів найбільших тварин Африки. Велика увага створенню національних парків приділяє Японія. Серед величезної кількості національних парків і заповідників найвідоміший і шанований - національний парк на горі Фудзіяма - Fuji Hakone Izu. В Індії створено кілька національних парків, найвідоміший з яких - парк Corbett у передгір'ях Гімалаїв, де водяться такі рідкі тварини, як тигр і леопард. У Шри Ланку відомий парк Gal Oya, тут живуть слони, леопарди, а також представлений мир рідких птахів. Австралія має велику систему національних парків, з яких саму більшу популярність має парк Gagadu з величезним крокодилячим розплідником. Цей парк примітний єдиним у світі готелем, будинок якого побудоване у формі крокодила. У Новій Зеландії відомі три парки: Tongario, Egmont, Fiord land. Великобританія

приділяє велику увагу створенню національних парків і заповідників. Найбільший парк на Британських островах - Caringorn National Nature Reserve у Шотландії - охоплює 26 тис. гектарів. Найбільший парк в Альпах створений з ініціативи Італії - Gran Paradiso. В 1969 р. Німеччина відкрила два національних парки - Berchtesgaden й Bavarian Forest. На додаток до цих великих парень Німеччина має приблизно 80 парків характеру резервацій або заповідників, охоронюваних законом. У Південній Америці національні парки створені для збереження природи в її первозданному виді. В 1934 р. був створений парк на Галапагоських островах (Еквадор), де живуть унікальні види черепах й інших земноводних. Національним парком оголошений й острів Великодня, що належить Чилі. Аргентинський національний парк Nahuel Huapi розташовується в півніжжя Анд і займає територію в 800 тис. гектарів. Національний парк у Венесуелі Canaima знаменитий найвищим у світі водоспадом Angel Falls.

Створення й розвиток національних парків і заповідників становить основу розвитку екологічного й сільського туризму. Звичайно національні парки засновуються вищим законодавчим органом держави. У цей час у світі налічується понад 1500 національні парки, з них 260 великих, що мають світове значення. Вони внесені до реєстру ООН. Національні парки перебувають під охороною держави або декількох держав, включені в багатосторонні угоди про збереження й підтримку національних парків.

Контрольні запитання для самодіагностики

1. Міста як туристичні центри, їх функції та типи.
2. Світові туристичні міста – мегаполіси, їх характеристика.
3. Дайте визначення сільському туризму та його видам.
4. У чому полягають особливості географії розвитку сільського туризму в Україні та світі.
5. Проаналізуйте підходи до визначення та ознаки екологічного туризму.
6. Назвіть види екологічного туризму.

7. Географія центрів та регіонів розвитку екологічного туризму в туристичних регіонах світу та в Україні.

Практичні завдання до навчальної дисципліни «Географія туризму»

Географія туризму як наукова дисципліна

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: характеристика туристичного потенціалу території, термінологічний апарат географії туризму, сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму.

Семінарське заняття на тему: "Фактори, що формують туристську активність у сучасному світі", "Сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму".

Перелік питань для семінарського заняття:

1. Місце географії туризму в структурі географічної науки, її гносеологічна сутність та основні міждисциплінарні напрями розвитку.
2. Основні передумови й чинники розвитку й територіальної організації внутрішнього туризму.
3. Класифікація туризму з позицій географічної науки. Форми, види та типи туризму.
4. Актуальні проблеми розвитку географії туризму.
5. Розвиток вітчизняної школи географії туризму.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Проаналізуйте статистичний, функціональний, сутнісний (системний) підходи в туризмі.
2. Обґрунтуйте еволюцію наукових досліджень в географії туризму.
3. Охарактеризуйте поняття "туристська мотивація".
4. Охарактеризуйте поняття "туристична інфраструктура", назвіть її основні елементи.
5. Визначте місце й роль географії туризму в сучасній туризмології.

6. Охарактеризуйте сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму.

Методологія та методика географічних досліджень у туризмі

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: туристична інформація, система індикаторів та класифікаційних ознак, що використовується в географії туризму, оціночні методи, метод районування, рейтингові методи, картографічний метод.

Практичне заняття 2.1. "Методи класифікації в географії туризму на основі статистичних даних"

Визначте та охарактеризуйте методи географічних досліджень.

<i>Назва методу</i>	<i>Характеристика методу</i>	<i>Приклади застосування</i>

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Туристична інформація: джерела та вимоги до неї. Накопичення, впорядкування й аналіз географічної інформації для цілей туризму.
2. Назвіть методи збирання географічної інформації.
3. Розкрийте оціночні методи в географії туризму.
4. Які вам відомі методи класифікації в географії туризму?
5. Назвіть методи типології в географії туризму.
6. Охарактеризуйте метод районування.
7. Опишіть структурно-логічні моделі О. Бейдика. Рейтингові методи.

8. Охарактеризуйте картографічний метод та форми його використання в географії туризму.

Географія туристських потоків, доходів та витрат

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

В процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: поняття "туристичний потік", показники, що визначають обсяги туристського потоку: кількість вибуттів та кількість прибуттів, тривалість перебування, показники, що визначають інтенсивність туристського потоку: інтенсивність прибуттів та вибуттів туристів, країни "активного" та "пасивного" туризму

Практичне заняття 3.1. "Географічна оцінка туристського потоку доходів та витрат"

Використовуючи статистичну інформацію, що представлена на офіційному сайті Всесвітньої туристичної організації заповніть табл. 3. Проаналізуйте динаміку та регіональну структуру світових туристичних потоків, побудувавши відповідні діаграми та графіки (діаграми туристичних потоків за регіонами світу та графіки динаміки в'їзду туристів у кожному і та в цілому в світі). Зробіть висновки щодо особливостей та перспектив туристичної діяльності регіонів світу.

Таблиця 3

Регіони світу	В'їзд туристів				
	2010	...	...	...	2010+n
Європа					
Азія, Австралія та Океанія					
Америка					
Африка					
Всього					

Практичне заняття 3.2.

На основі даних Державної служби статистики України заповніть табл. 4. Побудуйте графіки динаміки туристичних потоків в Україну з України за період, який досліджується. Виявіть тенденції розвитку туристичної діяльності в Україні за відповідний період та зробіть прогноз щодо перспективної чисельності туристів, які від'їжджають з України та кількості іноземних громадян, що відвідують Україну в найближчі 5 років.

Таблиця 4

Туристичні потоки

	2000	....	...	...	...	...	...	...	...	2000+ n
Кількість громадян України, які виїжджали за кордон										
Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну										
Сальдо туристичної діяльності										

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Розкрийте основні географічні закономірності функціонування туристських потоків.

2. Охарактеризуйте регіони й центри, що генерують і що приймають туристський потік.
3. Надайте географічну оцінку туристського потоку за кількістю вибуттів, прибуттів.
4. Надайте порівняльну характеристику країн та регіонів за середньою тривалістю перебування туристів.
5. Проведіть географічну оцінку туристичних доходів, витрат: окремих регіонів і країн (топ-10).
6. Назвіть країни та регіони з позитивним та негативним туристичним сальдо.

Класифікація та географічна оцінка туристичних ресурсів

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: поняття "туристичні" та "туристично-рекреаційні ресурси", підходи до класифікації туристичних ресурсів, реєстр туристичних ресурсів, кадастр туристично-рекреаційних ресурсів, паспортизація туристично-рек-реаційних ресурсів.

Практичне заняття 4.1 Характеристика видів туристичних ресурсів

Завдання виконується за варіантом:

1. Описати один із видів туристичних ресурсів.
2. Навести приклади їхнього використання в туристичній діяльності окремих країн.
3. Виявити проблеми та визначити перспективи використання даного виду туристичних ресурсів у туристичній та рекреаційній діяльності.
4. Підготувати доповідь та презентацію.

Варіанти

1. *Туристичні ресурси природного походження:*

1.1. Ландшафти (каньйони, водоспади, провалля, кратери вулканів тощо).

1.2. Морські й океанічні узбережжя, найкращі місця для дайвінгу.

1.3. Озера та річки як об'єкти рекреації, пляжно-курортного відпочинку.

1.4. Гірські системи та гірськолижні курорти.

1.5. Геоморфологічні об'єкти (карстові печери, коралові рифи тощо).

1.6. Національні парки.

1.7. Бальнеологічні ресурси та курорти світового значення.

2. Суспільні туристичні ресурси:

2.1. Археологічні ресурси (міста давньої цивілізації).

2.2. Музеї світового значення.

2.3. Парки культури та відпочинку.

2.4. Нестандартні пам'ятники.

2.5. Готелі та ресторани.

2.6. Кладовища та місця масової загибелі людей як об'єкти "мрачного" туризму.

2.7. Торговельно-розважальні центри як об'єкти шопінг-туризму.

2.8. Технічні споруди, нестандартні будівлі як об'єкти індустріального туризму.

2.9. Центри паломництва християн, мусульман та буддистів як об'єкти релігійного туризму.

3. Події туристичні ресурси:

3.1. Гастрономічні фестивалі.

3.2. Карнавали, театралізовані шоу, національні свята.

3.3. Спортивні змагання та фестивалі.

3.4. Музичні конкурси, кінофестивалі, фольклорні обряди.

3.5. Аукціони, покази мод, політичні й економічні форуми.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Розкрийте сутнісний підхід до класифікації туристичних ресурсів.

2. Надайте характеристику підходу П. Дефера: гідром, фітом, літом та антропоном.

3. Розкрийте класифікацію О. Бейдика: природно-географічні, природно-антропогенні, суспільно-історичні, "суперточка-тур", гомогенні, латентні.

4. Охарактеризуйте діяльнісний підхід до класифікації туристичних ресурсів.

5. Дослідіть ціннісний підхід: світова природна та культурна спадщина (список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО), національне культурно-історичне та природне надбання, туристичні ресурси місцевого значення.

6. Розкрийте туристичні ресурси в сучасних світових та національних конкурсах-проектах: "Нові сім див світу", "Нові сім природних див світу", "Сім див України", "Сім природних див країни" та ін.

Природні туристичні ресурси

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: поняття та класифікація природних ресурсів, географічна оцінка кліматичних, бальнеологічних, водних, біотичних ресурсів, види ресурсів природно-заповідного фонду.

Ділова гра: "Сім природних див світу: розробка туристичних маршрутів".

Семінарське заняття: "Туристична привабливість природно-антропогенних біотичних ресурсів: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні сади, зоологічні парки, акваріуми та океанарії".

Перелік питань для семінарського заняття:

1. Біотичні (флористичні та фауністичні) туристсько-рекреаційні ресурси України.
2. Біосферні заповідники України.
3. Природні заповідники України.
4. Національні парки України.
5. Регіональні ландшафтні парки України.
6. Заказники України.

7. Пам'ятки природи України.
8. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва України.
9. Дендропарки України.
10. Ботанічні сади України.
11. Зоологічні парки України.
12. Акваріуми та океанаріуми України.
13. Паркові зони міст України.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Дайте характеристику придатності та сучасного використання різних типів клімату для цілей туризму.
2. Охарактеризуйте водні туристичні ресурси: їхній склад та характеристики, визначте основні географічні риси.
3. Дайте характеристику біотичних туристичних ресурсів, визначте їхній склад, характеристики та основні географічні риси.
4. Дослідіть географію природних біосферних заповідників, національних природних парків.
5. Дослідіть географію мисливського туризму в світі.

Культурно-історичні ресурси туризму

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: поняття "культурно-історичні ресурси", археологічні туристичні ресурси, пам'ятки історії та культури, етнічні та етнографічні ресурси, події ресурси, їхня географічна характеристика.

Практичне заняття 6.1. "Ознайомлення з культурно-історичними ресурсами країн світу, складання туристичного профілю країн даного регіону (за варіантами)"

Надайте стислу характеристику географічного положення країни (за варіантом) (табл.5.). Охарактеризуйте культурно-історичні фактори розвитку туризму в країні. Визначте історико-географічний регіон, рівень розвитку сфери обслуговування, транспортної інфраструктури,

археологічні, архітектурні та етнографічні пам'ятки, об'єкти монументального мистецтва, історичні місця, події ресурси.

Зробіть картографічну основу територій країни, на яку нанесіть: історико-географічні регіони, рекреаційно-туристські райони, туристичні центри, об'єкти міжнародної культурної спадщини ЮНЕСКО, міжнародні аеропорти.

Зробіть висновок щодо культурно-історичного потенціалу країн та ступень розвитку туристично-екскурсійного руху в них.

Таблиця 5

Варіанти для виконання завдань

Варіант	Країна	Варіант	Країна
1	Угорщина	11	Великобританія
2	Алжир	12	Бразилія
3	Естонія	13	Індія
4	Аргентина	14	ОАЕ
5	Туреччина	15	Тайланд
6	Єгипет	16	Чехія
7	Китай	17	Польща
8	Фінляндія	18	Ізраїль
9	Австралія	19	Норвегія
10	Франція	20	Японія

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Охарактеризуйте культурну спадщину як ресурс туризму, її матеріальні й нематеріальні складові.
2. Назвіть види культурно-історичних ресурсів.
3. Проаналізуйте археологічні туристичні ресурси регіонів світу й України.
4. Дайте географічну характеристику архітектурних туристичних ресурсів регіонів світу й України.
5. Музеї та музеї-заповідники – географія музейних міст у світі та в Україні.

6. Визначте світові історичні місця та їхні характеристики.
7. Дайте географічну характеристику світової культурно-історичної спадщини ЮНЕСКО.
8. Дайте характеристику етнографічних ресурсів. Проаналізуйте географію музеїв-скансенів у світі та в Україні.
9. Охарактеризуйте подієві ресурси, їхні види.

Географія рекреаційних видів туризму

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: "рекреаційні ресурси", "купально-пляжний туризм", "оздоровчий туризм", види та типи курортів, "розважальний туризм", "круїзний туризм".

Робота в малих групах за темами: "Особливості та тенденції географії міжнародних рекреаційних потоків", "Особливості використання рекреаційних ресурсів країнами світу".

Практичне заняття 7.1. "Територіальний розподіл рекреаційних видів туризму за регіонами світу"

За рекомендованим планом скласти характеристику та зробити доповідь на тему: "Характеристика розвитку рекреаційних комплексів відповідного субрегіону":

1. Південно-східного Азіатського рекреаційного регіону.
2. Південного Азіатського рекреаційного регіону.
3. Північно-східного Азіатського регіону.
4. Австралійсько-тихоокеанського рекреаційного регіону.
5. Близькосхідного рекреаційного району.
6. Північно-Африканського рекреаційного регіону.
7. Південно-Африканського рекреаційного регіону.

Рекомендований план характеристики рекреаційного регіону:

1. Час виникнення, історичні особливості формування рекреаційного регіону.

2. Рекреаційні ресурси (купально-пляжні, лікувально-оздоровчі, ресурси розважального та круїзного туризму) та їхнє територіальні сполучення.
3. Характер рекреаційної спеціалізації та ступінь її розвитку.
4. Потужність, географія, структура й динаміка рекреаційних потоків.
5. Рівень рекреаційного освоєння території регіону – стан розвитку рекреаційної функції в рамках певної території (акваторії) за певний період. Характеризується насиченістю території елементами рекреаційної інфраструктури, певним рекреаційним навантаженням, ступенем розвитку туристського господарства, його зв'язками з іншими підсистемами.
6. Наявність одного або більше рекреаційних центрів й органів управління.
7. Проблеми та перспективи подальшого розвитку рекреаційного регіону.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Сутність основних показників комфортності кліматичних умов для цілей розвитку туризму: середньорічна, сезонна та добова температура повітря, сніговий покрив, режими ультрафіолетової радіації, іонізації повітря, атмосферний тиск, вологість повітря, опади, переміщення повітряних мас.
2. Сутність та показники характеристик водних об'єктів (океанів, морів, озер, річок) як туристичних ресурсів.
3. Характеристика та види пляжів.
4. Поняття «купальний сезон».

Географія активних видів туризму

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: види та інфраструктура гірськолижного туризму, центри гірськолижного туризму в Україні та світі, види та інфраструктура

дайвінгу, центри дайвінгу в Україні та світі, центри гольф-туризму в Україні та світі, види екстремального туризму, центри екстремального туризму в Україні та світі.

Семінарське заняття на тему: "Географія центрів та регіонів розвитку гірськолижного, екстремального, пригодницького туризму, дайв-туризму та гольф-туризму в Україні, Європейському туристичному регіоні, світі".

Перелік питань для семінарського заняття:

1. Географічні центри та регіони розвитку гірськолижного туризму Європейського регіону.
2. Географічні центри та регіони розвитку пригодницького туризму Американського регіону.
3. Географічні центри та регіони розвитку дайв-туризму Азійського-Тихоокеанського регіону.
4. Географічні центри та регіони розвитку гольф-туризму в світі.
5. Особливості розвитку активних видів туризму в Україні.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Географія регіонів розвитку гірськолижного туризму.
2. Географія центрів та регіонів розвитку дайв-туризму.
3. Характеристика гольф-туризму. Географія центрів та регіонів розвитку гольф-туризму.
4. Характеристика екстремального та пригодницького туризму, їхні види та географія основних центрів.

Географія культурно-пізнавального та подієвого туризму

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: види культурно-пізнавального туризму, класифікація подієвого туризму, географія центрів культурно-пізнавального та подієвого туризму.

Робота в малих групах за темою: "Географія турів, центрів та регіонів подієвого туризму в Україні, Європейському туристичному регіоні, світі. Перспективи та потенціал розвитку подієвого туризму".

Практичне заняття 9.1 "Складання найбільш атрактивних маршрутів по регіонах розвитку культурно-пізнавального туризму".

Розробіть програму туру:

1. Розробіть схему маршруту даного туру;
2. Визначте та охарактеризуйте об'єкти показу;
3. Розробіть карту, на якій позначте початковий пункт маршруту, проміжні пункти маршруту, кінцевий пункт маршруту, екскурсійні пункти ;
4. Створіть власний "портфель маршруту", до якого внесіть презентацію маршруту, фото- або відео-матеріали, малюнки, мапи, схеми тощо.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Види культурно-пізнавального туризму.
2. Подієві ресурси. Види подієвих ресурсів та їхня географічна характеристика.
3. Географічна оцінка археологічних туристичних ресурсів. Туристична привабливість археологічних пам'яток світу. Архітектурні туристичні ресурси.
4. Садиби, фортифікаційні споруди, замкові та монастирські комплекси видатні зразки монументального мистецтва як привабливі туристичні об'єкти.
5. Пам'ятки історії та культури. Туристична привабливість музеїв та музеїв заповідників. Історичні міста. Монументальне мистецтво, техногенні туристичні ресурси.
6. Етнічна культура та етнографічні пам'ятки, що відображають культурно-побутові процеси народів DESTINATION.

Географія ділового туризму

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: поняття ділового туризму, етапи розвитку ділового туризму, класифікація ділового туризму, характеристика й особливості політичних, наукових та комерційних ділових заходів.

Семінарське заняття на тему: "Географія центрів ділового туризму"

Перелік питань для семінарського заняття:

1. Поняття та види ділового туризму.
2. Географія центрів ділового туризму в країнах Європі.
3. Географія центрів ділового туризму в країнах Американського регіону.
4. Географія центрів ділового туризму в країнах Азійсько-тихоокеанського регіону.
5. Особливості розвитку ділового туризму в Україні.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Географія центрів ділового туризму в Україні та світі.
2. Діловий туризм як вид туризму, ключові поняття та визначення.
3. Види ділового туризму.
4. Структура індустрії ділового туризму.
5. Види ділових заходів та їх особливості. Ресурси ділового туризму, їх класифікація.
6. Сучасний стан розвитку ділового туризму в світі.
7. Конгресово-виставковий туризм.
8. Інсетив-туризм.

Географія релігійного туризму та паломництва

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: поняття релігійного туризму, види, функції та особливості паломництва, релігійні та культові центри, релігійні організації.

Робота в малих групах за темою: "Географія турів, центрів та регіонів релігійного туризму в Україні, Європейському туристичному регіоні, світі".

Практичне заняття 11.1 "Складання найбільш атрактивних марш-рутів в регіонах розвитку релігійного туризму та паломництва (за варіантами (табл. 6))"

Завдання 1. Визначити маршрут екскурсії, об'єкти показу. Обґрунтувати доцільність та актуальність вибраної теми екскурсії. Дібрати інформацію та скласти контрольній текст екскурсії.

Завдання 2. Розробити мапу, на яку нанести маршрут екскурсії з об'єк-тами показу

Завдання 3. Створити власний "портфель екскурсовода", до якого внести презентацію екскурсії, фото- або відео- матеріали, малюнки, мапи, схеми тощо.

Таблиця 6

Варіант для виконання завдання

Варіант	Регіони
1	Європейський туристичний регіон
2	Близькосхідний туристичний регіон
3	Південно-азійський та Азійсько-Тихоокеанський туристичний регіони
4	Африканський туристичний регіон
5	Американський туристичний регіон

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Поняття релігійного туризму та паломництва, відмінності між ними.
2. Ресурси релігійного туризму, їх класифікація.
3. Релігійний склад населення планети.
4. Географія світових та національних релігій.
5. Центри паломництва основних релігій у світі.
6. Сучасний стан та головні центри релігійно-паломницького туризму в Україні. Особливості туристичного продукту в релігійному туризмі.

Географія міського, сільського та екологічного туризму

Методичні рекомендації щодо вивчення теми

У процесі вивчення даної теми необхідно звернути увагу на такі питання: міський туризм, зелений туризм, сільський туризм, екологічний туризм, агротуризм, відпочинковий туризм (відпочинок на селі), екоагротуризм. Природні, історико-культурні та соціально-економічні передумови розвитку міського, сільського й екологічного туризму в регіонах світу.

Практичне заняття 12.1 "Складання найбільш атрактивних маршрутів у регіонах розвитку сільського та екологічного туризму".

Розробіть програму туру:

1. Розробіть схему маршруту даного туру;
2. Визначте та охарактеризуйте об'єкти показу;
3. Розробіть мапу, на якій позначте початковий пункт маршруту, проміжні пункти маршруту, кінцевий пункт маршруту, екскурсійні пункти ;
4. Створіть власний "портфель маршруту", до якого внесіть презентацію маршруту, фото або відео матеріали, малюнки, мапи, схеми тощо.

Перелік питань для самостійного опрацювання

1. Основні поняття та визначення: зелений туризм, сільський туризм, екологічний тур.
2. Види відпочинку на міській і сільській територіях. Характеристика сільських та міських видів відпочинку.
3. Світовий досвід організації міського та сільського туризму.
4. Передумови та етапи розвитку сільського зеленого туризму в Україні.

Рекомендована література

Основна

1. Бейдик О. О. Географія : посібник для вступників до вищих навчальних закладів / О. О. Бейдик, М. М. Падун. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.
2. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України / О. О. Бейдик – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – 395 с.
3. Безуглий В. В. Регіональна економіка та соціальна географія світу : посібник / В. В. Безуглий., С. В. Козинець. – К. : Видавничий центр "Академія", 2003. – 688 с. 4. География международного туризма: Зарубежные страны : учеб. пособ. / авт.-сост. Л. М. Гайдукевич, С. А. Хомич, В. А. Клицунова и др. – Мн. : Аверсзв, 2004. – 252 с.
5. География международного туризма: Страны СНГ и Балтии : учеб. пособ. / авт.-сост. Л. М. Гайдукевич, С. А. Хомич, Я. И. Аношко и др. – Мн. : Аверсзв, 2004. – 252 с.
6. География туризма : учебник / И. Г. Филиппова, В. Л. Погодина, Е. А. Лукьянов. – СПб. : Изд. Дом "Бизнес-пресса", 2007. – 264 с.
7. География туризма : учебник / кол. авторов; под. ред. А. Ю. Александровой. – М. : КНОРУС, 2008. – 592 с.
8. Кабушкин Н. И. Менеджмент туризма: учеб. / Н. И. Кабушкин. – 4-е изд., стер. – Мн. : Новое знание, 2004. – 408 с.
9. Квартальнов В. А. Теория и практика туризма : учеб. для вузов / Рос. междунар. акад. туризма / В. А. Квартальнов. – М. : Финансы и статистика, 2003. – 671 с.
10. Колотова Е. В. Рекреационное ресурсоведение / Е. В. Колотова. – М. : Советский спорт, 1998. – 135 с.
11. Курортні ресурси України / за ред. М. В. Лободи. – К. : ЗАТ "Укрпрофоздоровниця", "Тамед", 1999. – 314 с.
12. Кусков А. С. Туристское ресурсоведение / А. С. Кусков. – М. : Академия, 2008. – 208 с.

13. Лукьянова Л. Г. Рекреационные комплексы : учеб. пособ. для вузов / Л. Г. Лукьянова, В. И. Цыбух; под общ. ред. В. К. Федорченко. – К. : Вища школа, 2004. – 346 с.
14. Любіцева О. О. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. / О. О. Любіцева, О. В. Панкова. – К. : Вища школа, 2004. – 396 с.
15. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В. І. Мацола. – Львів : Світ, 1997. – 259 с.
16. Мироненко Н. С. Страноведение: Теория и методы : учеб. пособ. для вузов / Н. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 268 с.
17. Панкова Є. В. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / Є. В. Панкова; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К. : Альтерпрес, 2003. – 351 с.
18. Петранівський В. Л Туристичне краєзнавство : навч. посіб. / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський / за ред. проф. Заставного Ф. Д. – К. : Знання, 2006. – 575 с.
19. Романов А. А. География туризма : учеб. пособ. / А. А. Романов,
Р. Г. Саакянц – М. : Советский спорт, 2002. – 464 с.
20. Романов А. А. География туризма: учеб. пособ. / А. А. Романов,
Р. Г. Соскянц. – 2-е изд. – М. : Советский спорт, 2003. – 464 с.
21. Романов А. А. Зарубежное туристское страноведение: учеб. пособ. / А. А. Романов. – М. : Советский спорт, 1999. – 158 с.
22. Рутинський М. Й. Географія туризму України : навч.-метод. посіб. / М. Й. Рутинський. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
23. Сапожникова Е. Н. Страноведение: теория и методика туристского изучения стран : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Е. Н. Сапожникова. – М. : Издательский центр "Академия", 2004. – 240 с.
24. Смаль І. В. Туристичні ресурси світу / І. В. Смаль. – Ніжин : Видавництво ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. – 336 с.

25. Христов Т. Т. Религиозный туризм / Т. Т. Христов. – М. : Издательский центр "Академия", 2003. – 288 с.

Додаткова

26. Александрова А. Ю. Международный туризм : учебник / А. Ю. Александрова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 470 с.

27. Бабарицька В. К. Менеджмент туризму. Туропереїтинг. Понятійно-термінологічні основи. Сервісне забезпечення турпродукту : навч. посіб. / В. К. Бабарицька, О. Ю. Малиновська. – К. : Альтерпрес, 2004. – 286 с.

28. Бабкин А. В. Специальные виды туризма / А. В. Бабкин. – Ростов н/Д. : Феникс, 2008. – 252 с.

29. Браймер Р. А. Основы управления в индустрии гостеприимства / Р. А. Браймер; пер. с англ. Е. Б. Цыганова. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 382 с.

30. Воскресенский В. Ю. Международный туризм / В. Ю. Воскресенский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 255 с.

31. География туризма / Санинская А. А., Кусков А. С., Козырева О. Н, и др. – М. : Альфа-М, Инфра-М, 2008. – 432 с.

32. Герасименко В. Г. Основы туристского бизнеса : учеб. пособ. / В. Г. Герасименко. – Одесса : Черноморье, 1997. – 160 с.

33. Козинець В. М. Безпека життєдіяльності у сфері туризму : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / В. М. Козинець. – К. : Кондор, 2006. – 575 с.

34. Любіцева О. О. Методика розробки турів : навч. посіб. для студ.

вищ. навч. закл. з фахової підг. менеджерів туризму / О. О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2003. – 102 с.

35. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) : навч. посіб. / О. О. Любіцева. – 3-є вид., перероб. та доп. – К. : Альтерпрес, 2006. – 430 с.

36. Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг : підручник / М. П. Мальська, Н. В. Антонюк, Н. М. Ганич. – К. : Знання, 2008. – 661 с.

37. Морган Н. Реклама в туризме и отдыхе : учеб. пособ. / Н. Морган, А. Причард; пер. с англ. под ред. Б. Л. Еремина. – М. : ЮНИТИДАНА, 2004. – 479 с. 38. Пазенок В. С. Філософія туризму : навч. посіб. для студ. вищ.

навч. закладів / В. С. Пазенок, В. К. Федорченко. – К. : Кондор, 2004. – 265 с.

39. Сенин В. С. Организация международного туризма : учеб. для вузов. / В. С. Сенин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 398 с.

40. Страны мира. Краткий политико-экономический справочник. – 1996. – 566 с.

41. Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України / О. І. Шаблій. – Львів : Світ, 1997. – 606 с.

42. Федорченко В. К. Туристський словник-довідник : навч. посіб. / В. К. Федорченко, І. М. Мініч. – К. : Дніпро, 2000. – 160 с.

43. Щур Ю. В. Спортивно-оздоровчий туризм: навч. посіб. / Ю. В. Щур, О. Ю. Дмитрук. – К. : Альтерпрес, 2003. – 232 с.

Інформаційні ресурси

44. Офіційний сайт Державного комітету статистики України Державної служби туризму і курортів. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

45. Офіційний сайт Державної служби туризму і курортів України. – Режим доступу : www.tourism.gov.ua.

46. Офіційний сайт компанії "Амадеус Україна". – Режим доступу : <http://www.amadeus.net.ua/rus/amadeusua.htm>.

47. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу : www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1865.htm.

48. Програма TACIS. – Режим доступу: http://www.technosoft.kiev.ua/ist/prog_tacis.html.

49. Рейтинг найбільш популярних туристичних напрямків-2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/reiting-naibilshpopulyarnih-turistichnih-napryamkiv-2010.html>.
50. Туристичний портал. – Режим доступу : <http://www.tour.com.ua>.
51. Tourism. – Access made : <http://en.wikipedia.org/wiki/Tourism>
52. World Economic Forum [Electronic resource]. – Access mode : www3.weforum.org//WEF_GCR_TravelTourism_IndexRankingAndComparison_2009.pdf.
53. World Tourism [Electronic resource]. – Access mode: www.world-tourism.org.

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1.Географія туризму як наукова дисципліна.....	6
1.1. Підходи до визначення туризму та їх географічна інтерпретація	6
1.2. Еволюція туризму в контексті географічної науки	11
1.3. Особисті (людські) та територіальні (географічні) детермінанти туризму.....	15
1.4. Туристичний потенціал території та загальна характеристика його складових елементів.....	24
1.5. Система географічних наук в туризмі.....	26
1.6. Сучасні наукові концепції та моделі в географії туризму.....	28
Розділ 2. Методологія та методика географічних досліджень в туризмі	40
2.1. Методологічні підходи до комплексної оцінки туристичного потенціалу території	40
2.2. Методи збору географічної інформації	44
2.3. Оціночні методи	34
2.4. Методи класифікації в географії туризму.....	40
2.5. Методи типології в географії туризму.....	45
2.6. Картографічний метод та форми його використання в географії туризму.....	47
Розділ 3. Географія туристських потоків, доходів та витрат	56
3.1. Туристський потік та його географічна характеристика	64
3.2. Географічна оцінка туристського потоку	64
3.3. Географічна оцінка туристичних доходів та витрат	66
Розділ 4. Класифікація та географічна оцінка туристичних ресурсів ..	69
4.1. Зміст понять "туристичні" та "туристично-рекреаційні" ресурси	74
4.2. Підходи до класифікації туристичних ресурсів	74
4.3. Проблеми освоєння та користування туристичними ресурсами	76
Розділ 5. Природні туристичні ресурси	96
5.1. Географічна оцінка кліматичних ресурсів	98
5.2. Географічна оцінка бальнеологічних ресурсів	98
5.3. Географічна оцінка водних туристичних ресурсів	104
5.4. Географічна оцінка біотичних туристичних ресурсів.....	109
	117

5.5. Ресурси природно-заповідного фонду.....	131
5.6. Туристична привабливість природно-антропогенних біотичних ресурсів.....	
5.7. Ландшафтні та орографічні туристичні ресурси.....	141
Розділ 6. Культурно-історичні ресурси туризму	144
6.1. Зміст поняття "культурно-історичні ресурси"	145
6.2. Географічна оцінка археологічних туристичних ресурсів	148
6.3. Пам'ятки історії та культури	
6.4. Етнічні та етнографічні ресурси.....	
6.5. Сутність подієвих ресурсів.....	
6.6. Сучасні види культурно-історичних ресурсів.....	
Розділ 7. Географія рекреаційних видів туризму	174
7.1. Географічна характеристика купально-пляжного туризму	174
7.2. Географічна характеристика лікувально-оздоровчого туризму ..	176
7.3. Географічна характеристика розважального туризму	185
7.4. Географічна характеристика круїзного туризму.....	186
Розділ 8. Географія активних видів туризму	191
8.1. Географічна характеристика гірськолижного туризму	191
8.2. Географічна характеристика дайв-туризму	196
8.3. Географічна характеристика гольф-туризму	200
8.4. Географічна характеристика екстремального та пригодницького туризму.....	207
Розділ 9. Географія культурно-пізнавального та подієвого туризму	217
9.1. Географічна характеристика культурно-пізнавального туризму.....	218
9.2. Географічна характеристика подієвого туризму	
Розділ 10. Географія ділового туризму	227
10.1. Видова структура ділового туризму.....	227
10.2. Географія центрів ділового туризму в Україні та світі.....	
Розділ 11. Географія релігійного туризму та паломництва.....	242
11.1. Підходи до визначення релігійного туризму.....	242
11.2. Географія центрів та регіонів релігійного туризму.....	245
Розділ 12. Географія міського, сільського та екологічного туризму....	252
12.1. Географічна характеристика міського туризму.....	252
12.2. Основні підходи до визначення сільського туризму.....	255
12.3. Підходи до визначення та ознаки екологічного туризму.....	257

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Зима Олександр Григорович
Брусільцева Ганна Миколаївна
Ястремська Олеся Олександрівна**

ГЕОГРАФІЯ ТУРИЗМУ

Навчальний посібник

Відповідальний за видання *О.М. Сущенко*

Відповідальний редактор

Редактор

Коректор

План 2019 р. Поз. № 30ЕНП/2019

Підп. до друку 25.06.2019 р. Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 29,06. Тираж 400 пр. Зам. № 21.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру

ДК № 4853 від 20.02.2015 р.